પ્રસ્તાવના.

આ સંસારમાં જો કહીં પણ સુખ હોય તો તે પ્રેમમાંજ છે. શરીરયોગ, ધનયોગ, પદવીયોગ, એ સર્વ કરતાં હૃદયયોગ ચઢતો છે. હૃદયના વિસ્તારમાં, ને તેની પ્રેમમય વૃત્તિમાં ખરી ભક્તિ ને ખરો ધર્મ વસે છે. જીવમાત્ર પ્રેમથી સંકલાયલા છે ને સંકલાય છે. જડપદાર્થમાં પણ અન્યોન્યને આકર્ષવાની ઉષ્માબલજન્ય શક્તિ હોય છે; તો ઇચ્છા અને બુદ્ધિયુક્ત સચેતમાં સવિશેષ હોય તેમાં શું કેહેવું? પ્રેમનું મુખ્ય અધિષ્ટાન સંસારમાં સ્ત્રીને માને છે. એ ગણના વાસ્તવિક લાગે છે. સ્ત્રીઓનો શારીરિક બંધ અને માનસિક વ્યાપાર વિચારતાં તેને કોઇ કોમલ, મૃદુ કાર્યાર્થેજ નિર્મેલી જણાય છે. મનુષ્ય એક એકના સહવાસવિના રહી શકતું નથી, તો પુરૂષે પુરુષને કે સ્ત્રી સ્ત્રીને જેવો સંબંધ થઇ શકે તે કરતાં સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ અધિક રુચિકર અને દૃઢ થવાનો સંભવ છે. સ્ત્રીના ને પુરુષના સ્વાર્થ એક એકથી જુદીજ પ્રકૃતિના હોવાથી તેમની વચ્ચે વાંધો ઉઠવાનો કે હરીફાઇથી ઇર્ષ્યા થવાનો સંભવ ઓછો છે. કદાપિ કેવલ નથીજ. પુરુષના વ્યાપાર સજાતીય છે તેથી આવી ગાઢ મૈત્રી થવી દુર્લભ છે. આવી એક વાર થયેલી મૈત્રી નિઃશેષ પરિપકવતા પામવા માટે જરૂરનું છે કે લગ્ન એકજ અને અખંડ થવું જોઇએ. સ્ત્રીને એકથી બીજો પુરુષ કે પુરૂષને એકથી બીજી સ્ત્રી ઘટતી નથી; એ નિયમ અખંડ હોવો જોઇએ અર્થાત્ મરતા સુધી કે તે પછીથી પણ પુનર્લગ્નનો અવકાશ આવતો નથી. મનુષ્યનો આ જગતમાં જીવવાનો હેતુ તો પરમાર્થ—મોક્ષ—સિવાય બીજો ભાગ્યેજ હોય. સર્વ ભૂતમાત્રમાં પરમાત્માના સ્વરૂપની પ્રતીતિ થવી એ સમાન જીવન્મુક્તિ બીજી હોય નહિ. એવી પ્રતીતિ થવા માટે જે પ્રીતિભાવ જરૂરનો છે તે ઉત્પન્ન કરવો, તેનેજ વિશેષ ખીલાવવો એ માણસમાત્રનો ધર્મ છે. માબાપના હાથમાંથી છોકરૂં તાબેદારી, માન, નિયમ, વિનય વગેરે શીખીને છુટે છે. પછી સહજ મિત્રતા તથા ભાઇ ભાંડુની સાથેના વ્યવહારથી સમાનવયસ્ક સાથે કેમ વર્તવું તે શિખે છે, ને એના પ્રેમકોશ—હૃદયનું ઉદ્‌ઘાટન થવા માંડે છે. પોતાને યોગ્ય, રૂપ, ગુણ, વિદ્યા સંપન્ન વિજાતીય મિત્ર મળવો એ આ પ્રીતિના પ્રથમાંકુરને ઉછેરવાનો ઉપાય છે. માણસનું મૂલથી સ્વાર્થ ઉપર લાગેલું ચિત્ત પારકાને પોતાનું કરી લેતી વેળે વિસ્તાર પામે છે ને એમ आत्मवत्सर्वभूतानि પોતાના સમાન સર્વને નિ-

" ભવભૂતિ પ્રથમવર્ગનો કવિ છે. ગાઢ વનમાંના, નદીઓમાંના, અને ઊંચા પર્વતોમાંના ભવ્ય અને અદ્દ્ભુત ચમત્કારનું એ કવિ યથાર્થ બ્યાન કરે છે; પોતાની કવિતામાં સુકોમલતા અને કારુણ્યભાવ સારી પેઠે બતાવેછે. ભિન્ન ભિન્ન મનોવૃત્તિના અતિસૂક્ષ્મ ભાવ પણ આ કવિ તરત પારખી કાઢે છે. પોતાની ભાષાને વર્ણ્યવસ્તુને અનુકૂલ કરવાની મોટી શક્તિ ભવભૂતિનામાં છે. ભવભૂતિની નાટક લખવાની શક્તિ બહુ સારી નહિ હોય. માલતીમાધવનું વસ્તુ (plot) પોતાની બુદ્ધિથીજ ગોઠવી કાઢેલું છતાં પણ એ વાર્તાના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગમાં; મૃચ્છકટિક કે મૂદ્રારાક્ષસના રચનાર જેટલી ખુબી પણ, ભવભૂતિ દર્શાવી શકયો નથી. શ્મશાનમાં જે વૃત્તાન્ત બની ગયો ત્યાર પછીનાં તમામ વર્ણનો અસંબદ્ધ જેવાં લાગે છે. કપાલકુંડલા માલતીનું હરણ કરી જાય એવો પ્રસંગ, કવિને વિરહાતુર માણસની અવસ્થાનું વર્ણ કરવાનો અવસર મળે, માટેજ આણ્યો હોય એમ જણાય છે; તેમજ એ બનાવ, પાછળની વાર્તાનોજ પરિણામ હોય એવો પણ લાગતો નથી. વિવિધ પ્રકારના જનસ્વભાવની છબી પાડવામાં પણ ભવભૂતિની ચતુરાઇ ઝાઝી જણાતી નથી. ભવભૂતિનું મન જુદી જુદી અવસ્થામાં પેશી શકતું નથી; તેમજ એક અવસ્થા વિસરી જઇને બીજી અવસ્થામાં તદ્દન નવા થઇને પેસવાની કળ પણ એનામાં નથી. પણ વિશ્વચમત્કૃતિનું વર્ણન કરનાર, તથા મનુષ્યની મનોવૃત્તિનું પ્રતિબિમ્બ દર્શાવનાર કવિઓમાં, ભવભૂતિને ઘણું ઊંચું માન ઘટેછે. પ્રોફેસર વિલ્સન કેહે છે તેમ કાલિદાસના તરંગ અતિઉત્કૃષ્ટ છે. કાલિદાસની કળા ભવભૂતિ કરતાં સારી છે. કાલિદાસ મનોભાવની માત્ર સુચનાજ કરે છે; ભવભૂતિ રસભરી વાણીથી તેનું વર્ણન કરે છે. મનોભાવથી પરાજય પામેલાં મનુષ્યને ભવભૂતિ ઘણી વાર આંસુના ઢગલા પડાવે છે; પણ કાલિદાસ તેવા માણસોની આંખમાંથી (જો કદાપિ તે તેમ કરે તો) માત્ર થોડાં ટીપાંજ ખરાવે છે. સંસ્કૃત ટીકાકારોના મતાનુસાર, કાલિદાસ બધો રસ શબ્દોના વ્યંગ્યાર્થથીજ જમાવે છે; ભવભૂતિ શબ્દોના વાચ્યાર્થથીજ રસ ઉપજાવી લે છે. *

* * * * * * ભવભૂતિનાં નાટક દૃશ્ય કરતાં શ્રવ્ય કાવ્યમાં ગણી શકાય તેવાં છે. શકુંતલાની ખુબી વાંચવા કરતાં ભજવી બતાવેલું જોવાથી વધારે ઉદ્દીપ્ત થાય છે.

હાળવાની કેળવણી લેવા માંડે છે. આ સ્થિતિ પરિણયનની છે. સ્ત્રી અને પુરુષ આ પ્રકારના અન્યોન્યનાં હૃદયના ખીલાવવાને માટે ખાસ રીતે લાયક અને જરૂરનાં છે. પુરુષ વ્યવહાર બલમાં સબલ છે. સ્ત્રીનું બલ રસેન્દ્રિય ('feeling') માં રહેલું છે. આ બલ–પ્રેમ–જો એકજ વિષયને લાગુ રહે–એકજ સ્ત્રી કે પુરુષપરત્વ રહે–તોજ વિશેષ ઉંડો ને ઘાડ થાય. વિસ્તારને અને નિર્બલતાનો જેમ નિકટ સંબંધ છે તેમ સંકોચ અને સબલતાનો એથી વધારે નિકટ સંબંધ છે. એકના હૃદયનો અભ્યાસ બીજાને મરતા સુધી, કે તેની પાર પણ પુરતું કામ આપી શકે છે, તો બીજાને અવકાશજ નથી. પક્ષી પક્ષીમાં પણ–સારસ, અથવા ચક્રવાક બીજી પ્રીતિ નથી બાંધતા પણ એક પાછળ એક જીવ તજે છે એમ સાંભળ્યું છે.

આવો અખંડ, અભેદ્ય અને એક પ્રેમ રામ અને સીતામાં પરિપૂર્ણતાએ દેખાય છે. રામ ને સીતા જેવાં પાત્ર ને ભવભૂતિ જેવો કવિ તેણે જે પ્રેમ ભક્તિનું સરસ અને હૃદયવેધક ચિત્ર આપ્યું છે, તેથી સંસારી જનોનાં હૃદય ભેદાયાવિના ભાગ્યેજ રેહેશે. તેથીજ કાલિદાસના શકુન્તલા કરતાં પણ ભવભૂતિનું ઉત્તરરામ ચઢતું ગણાય છે. રામની પ્રજાપાલનની રીતિ અને પ્રેમવૃત્તિ, તે બે વચ્ચેનો ભાસતો વિરોધ અને તેનું યથાર્થ સમાધાન મનને આનંદમાં ગરક કરી નાંખી એકવ્રતવાળા સત્ય પ્રેમનો ઉપર આપણી આસ્થા સુદૃઢ બેસાડે છે. રામ અને સીતાના પાત્રત્વ વિષે અને ભવભૂતિની ચતુરાઇ વિષે જેટલું કહી શકાય તે કરતાં સહૃદય જનોને વાંચેથી વિશેષ આનંદ ઉપજશે.

આ ભાષાન્તર કરવામાં કલકત્તામાં પંડિત ઇશ્વરચંદ્રે પ્રસિદ્ધ કરેલું સંસ્કૃત ઉત્તરરામચરિત વાપરેલું છે, એ સિવાય બીજી પ્રતિ મને મળી શકી નથી. ભાષાન્તર કર્યા પછી કવિનો ભાવાર્થ વિશેષે સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી, તથા જેને ભાષા વિકટ લાગતી હોય તેવાની સરળતા માટે મેં યથામતિ થોડી ટીકા પછવાડે ઉમેરેલી છે, તે જેને સારૂં લખેલી છે તેને યથાયોગ્ય ઉપયોગની થઇ પડશે તો હું મારો શ્રમ કૃતાર્થ થયો માનીશ.

ભવભૂતિના જીવન ચરિત્ર માટે માલતી માધવના ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવના જોવી.*

લિ. ભાષાન્તરકર્ત્તા.

——::o::——

જેવી છે, અને જો કે કાલિદાસ આવી રીતે ભવભૂતિને સલાહ આપવા સુધી ભાગ્યેજ જીવ્યો હશે, તોયે એટલું તો ખરૂં જ છે કે, ભવભૂતિ કાલિદાસને બહુ વખાણતો, અને એનાં કાવ્યને ચહાતો. આ નાટકમાં પણ શકુન્તલા તથા વિક્રમોર્વશીની સુચના કવિએ કરેલી છે. નવમા અંકમાં માધવનો સંદેશો વાદળ સાથે મોકલાવવાનો વિચાર પણ ભવભૂતિને કાલિદાસના મેઘદૂત ઉપરથીજ થયો હશે.

"રાજતરંગિણી પ્રમાણે ભવભૂતિને કનોજના રાજા યશોવર્માએ આશ્રય આપ્યો હોય એમ જણાય છે. કાશ્મીરના રાજા લલિતાદિત્યે આ યશોવર્માનો પરાજય કર્યો હતો. આટલી વાત ઉપરથી ભવભૂતિના વખતનું આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ; જનરલ કનીંગહામના અનુમાન પ્રમાણે લલિતાદિત્યે ઈસવી સન ૬૯૩ થી ૭૨૯ સુધી રાજ્ય કર્યું હોય એમ લાગે છે. રાજતરંગિણીમાં એક બીજા કવિ 'વાક્પતિરાજનું' નામ આવે છે. દાક્તર બુહલરે આજ વાક્પતિરાજનું રચેલું ગૌડ—વધ નામે કાવ્ય હવણાંજ શોધી કાઢ્યું છે, એ કાવ્યમાં યશોવર્માનાં પરાક્રમ તથા એક ગૌડ રાજાનો પરાજય વર્ણવેલાં છે. પોતાના વિષે લખતાં કવિ લખે છેકેઃ—'ભવભૂતિના કાવ્ય–સાગરમાંથી મન્થન કરીને કાઢેલાં અમૃતનાં બિન્દુ સમાન મારા કાવ્યમાં કેટલીક ખુબીઓ છે.' આ ઉપરથી જણાય છે કે વાક્પતિરાજ ભવભૂતિનો શિષ્ય હશે, કે પછી એના નાટકનો અભ્યાસી હશે. જો આ કાવ્ય યશોવર્માના રાજ્યના પાછલા ભાગમાં લખાયું હોય તો ભવભૂતિ તે રાજ્યના પ્રથમ ભાગમાં થઇ જવો જોઇએ. આ પ્રમાણે આપણો કવિ સાતમી સદીના છેલા વર્ષમાં થઇ ગયો હોવો જોઇએ. * * * * * * * *"

લિ૦ ભાષાન્તર કર્તા.

રાનું મીડું एवं ઉપર છે તેજ છે. આ લીટી **अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत्** એમ વંચાય ત્યારે અર્થ સારો નીકળે છે. આ શ્લોકની પ્રથમ ત્રણ પંક્તિમાં રામ સીતા સાથે કેવા કામવિહારમાં રાત્રિ ગાળતો તે વર્ણવેલું છે. ને ચોથી લીટીનું તાત્પર્ય એવું છે કે આવી ક્રીડામાં ને ક્રીડામાં રાત્રિ એવી રીતે (एवं) વીતી ગઈ કે એનો એક પ્રહર માલમ પડ્યો નહી પણ જ્યારે અનુસ્વર કાઢી નાખીએ ત્યારે અર્થ એવો છે કેઃ—અમે તો આમ રમતાં ને રમતાં રહ્યાં (અમને વિહારનો અભાવ થયો નહિં) પણ રાત્રિજ એની મેળે બંધ પડી ગઇ (એટલે વિહાર બંધ થયા).

વભૂતિના નાટકને તો વાંચીનેજ આનન્દ પામીએ છીએ, આ
। બીજા દોષમાં દીર્ઘ સમાસ કરવાનો ભાષાદોષ પણ ઉમેરવો
., કેમકે તેવી ભાષા નાટકને કેવળ પ્રતિકૂળ છે.

પ્રોફેસર ... કરે ભવભૂતિનો વૃત્તાન્ત આપેલો છે તેનો સારઃ—
દ્દીભ ... ાલના વરાડ પ્રાંતમાં) પદ્મપુર નામે નગરમાં ઉદુમ્બર
ાન ... કુલમાં ભવભૂતિ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ બ્રાહ્મણો કા-
। યજુર્વેદની તૈત્તિરિય શાખાના હતા. ભવભૂતિના પિતાનું
ું; એની માનું નામ જાતુકર્ણી હતું; અને એના દાદાનું
હતું. ભવભૂતિ વિદ્વાન્ હતો. વેદ, ઉપનિષદ, તથા સાંખ્ય
ર્શનોનું એને જ્ઞાન હતું. એના ગુરૂનું નામ જ્ઞાનનિધિ હતું.
ાસીએ આપણા કવિને વેદાન્ત ભણાવ્યો હશે.

ભવભૂતિએ ત્રણ નાટક રચ્યાં છે; વીરચરિત, માલતીમાધવ, ને
ામચરિત, સારંગધરે પોતાની પદ્ધતિમાં એક શ્લોક× આપેલો છે,
ભવભૂતિનો છે એમ કહેલું છે. આ શ્લોક ત્રણે નાટકમાં ન જડવાથી
શુ એણે ચોથો ગ્રંથ લખ્યો હશે, એમ સંશય થાય છે, વીરચરિત,
ભવભૂતિના પ્રથમ પ્રયત્નનું ફળ હોય એમ લાગે છે; પછી માલતીમાધવ
લખાયું હશે; ને છેલ્લે ઉત્તર–રામચરિત લખાયું હશે. ઉત્તર–રામચરિત ભવ-
ભૂતિએ પોતાની બુદ્ધિ પાકી થયા પછીજ લખ્યું હશે, એમ સંસ્કૃત પંડિ-
તોમાં ચાલતી વાતો ઉપરથી માલમ પડે છે. પંડિતો એમ કહે છે કે ઉત્ત-
ર–રામચરિતમાં ભવભૂતિ કાલિદાસ કરતાં ચઢે છેઃ—

॥ उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते ॥

"પંડિતો એમ માને છે કે આ બન્ને મહાકવિઓ એકજ વખતમાં થઇ ગયા છે; અને એક એવી વાત ચાલે છે કેઃ—ઉત્તર–રામચરિત રચીને ભવભૂતિ કાલિદાસ પાસે લેઇ ગયોઃ અને કાલિદાસને એ નાટક વિષે અભિપ્રાય આપવાનું કહ્યું. કાલિદાસ તે વેળે "સાર" નામની રમત રમતો હતો તેથી એણે ભવભૂતિની પાસેજ ઉત્તર–રામચરિત વંચાવ્યું. પૂરૂં થયું ત્યારે કાલિદાસે કહ્યું કે મારાં નાટકો કરતાં પણ આ નાટક સારૂં છે અને મને જે ભૂલ માલમ પડી તે ફક્ત એટલીજ છે કે, એક શ્લોકની છેલી લીટીમાં એક અનુસ્વર વધારે આવી ગયો છે.* આ વાત તદન કલ્પિત

× निरवद्यानि पद्यानि यदि नाट्यस्य का क्षतिः ।
भिक्षुकक्षाविनिक्षिप्तः किमिक्षुर्नीरसो भवेत् ॥

* આ લીટી अविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत् એ છે; ને વધા-

જેવી છે, અને જો કે કાલિદાસ આવી રીતે ભવભૂતિને સલાહ આપવા સુધી ભાગ્યેજ જીવ્યો હશે, તોયે એટલું તો ખરૂંજ છે કે, ભવભૂતિ કાલિદાસને બહુ વખાણતો, અને એનાં કાવ્યને ચહાતો. આ નાટકમાં પણ શકુન્તલા તથા વિક્રમોર્વશીની સુચના કવિએ કરેલી છે. નવમા અંકમાં માધવનો સંદેશો વાદળ સાથે મોકલાવવાનો વિચાર પણ ભવભૂતિને કાલિદાસના મેઘદૂત ઉપરથીજ થયો હશે.

"રાજતરંગિણી પ્રમાણે ભવભૂતિને કનોજના રાજા યશોવર્માએ આશ્રય આપ્યો હોય એમ જણાય છે. કાશ્મીરના રાજા લલિતાદિત્યે આ યશોવર્માનો પરાજય કર્યો હતો. આટલી વાત ઉપરથી ભવભૂતિના વખતનું આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ; જનરલ કનીંગહામના અનુમાન પ્રમાણે લલિતાદિત્યે ઈસવી સન ૬૯૩ થી ૭૨૯ સુધી રાજ્ય કર્યું હોય એમ લાગે છે. રાજતરંગિણીમાં એક બીજા કવિ વાક્પતિરાજનું નામ આવે છે. દાક્તર બુહલરે આજ વાક્પતિરાજનું રચેલું ગૌડ—વધ નામે કાવ્ય હવણાંજ શોધી કાઢ્યું છે, એ કાવ્યમાં યશોવર્માનાં પરાક્રમ તથા એક ગૌડ રાજાનો પરાજય વર્ણવેલાં છે. પોતાના વિષે લખતાં કવિ લખે છેકેઃ—'ભવભૂતિના કાવ્ય-સાગરમાંથી મન્થન કરીને કાઢેલાં અમૃતનાં બિન્દુ સમાન મારા કાવ્યમાં કેટલીક ખુબીઓ છે.' આ ઉપરથી જણાય છે કે વાકપતિરાજ ભવભૂતિનો શિષ્ય હશે, કે પછી એના નાટકનો અભ્યાસી હશે. જો આ કાવ્ય યશોવર્માના રાજ્યના પાછલા ભાગમાં લખાયું હોય તો ભવભૂતિ તે રાજ્યના પ્રથમ ભાગમાં થઇ જવો જોઇએ. આ પ્રમાણે આપણો કવિ સાતમી સદીના છેલા વર્ષમાં થઇ ગયો હોવો જોઇએ. * * * * * * * *"

લિ૦ ભાષાન્તર કર્તા.

રાનું મીડું एवं ઉપર છે તેજ છે. આ લીટી अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् એમ વંચાય ત્યારે અર્થ સારો નીકળે છે. આ શ્લોકની પ્રથમ ત્રણ પંક્તિમાં રામ સીતા સાથે કેવા કામવિહારમાં રાત્રિ ગાળતો તે વર્ણવેલું છે. ને ચોથી લીટીનું તાત્પર્ય એવું છે કે આવી ક્રીડામાં ને ક્રીડામાં રાત્રિ એવી રીતે (एवं) વીતી ગઈ કે એનો એક પ્રહર માલમ પડ્યો નહી પણ જ્યારે અનુસ્વર કાઢી નાખીએ ત્યારે અર્થ એવો છે કેઃ—અમે તો આમ રમતાં ને રમતાં રહ્યાં (અમને વિહારનો અભાવ થયો નહિં) પણ રાત્રિજ એની મેળે બંધ પડી ગઇ (એટલે વિહાર બંધ થયા).

ભવભૂતિના નાટકને તો વાંચીનેજ આનન્દ પામીએ છીએ, આ બીજા દોષમાં દીર્ઘ સમાસ કરવાનો ભાષાદોષ પણ ઉમેરવો ; કેમકે તેવી ભાષા નાટકને કેવળ પ્રતિકૂળ છે.

પ્રોફેસર ભાન્ડારકરે ભવભૂતિનો વૃત્તાન્ત આપેલો છે તેનો સારઃ—

વર્દભ દેશમાં (હાલના વરાડ પ્રાંતમાં) પદ્મપુર નામે નગરમાં ઉદુમ્બર .મના બ્રાહ્મણોના કુલમાં ભવભૂતિ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ બ્રાહ્મણો કા- ! ગોત્રના, તથા યજુર્વેદની તૈત્તિરિય શાખાના હતા. ભવભૂતિના પિતાનું નામ નીલકંઠ હતું; એની માનું નામ જાતુકર્ણી હતું; અને એના દાદાનું નામ ભટ્ટગોપાલ હતું. ભવભૂતિ વિદ્વાન્ હતો. વેદ, ઉપનિષદ, તથા સાંખ્ય અને યોગ દર્શનોનું એને જ્ઞાન હતું. એના ગુરુનું નામ જ્ઞાનનિધિ હતું. એજ સન્યાસીએ આપણા કવિને વેદાન્ત ભણાવ્યો હશે.

"ભવભૂતિએ ત્રણ નાટક રચ્યાં છે; વીરચરિત, માલતીમાધવ, ને ઉત્તર–રામચરિત, સારંગધરે પોતાની પદ્ધતિમાં એક શ્લોક× આપેલો છે, ને તે ભવભૂતિનો છે એમ કહેલું છે. આ શ્લોક ત્રણે નાટકમાં ન જડવાથી એણે એકાદ ચોથો ગ્રંથ લખ્યો હશે, એમ સંશય થાય છે, વીરચરિત, ભવભૂતિના પ્રથમ પ્રયત્નનું ફળ હોય એમ લાગે છે; પછી માલતીમાધવ લખાયું હશે; ને છેલ્લે ઉત્તર–રામચરિત લખાયું હશે. ઉત્તર–રામચરિત ભવ-ભૂતિએ પોતાની બુદ્ધિ પાકી થયા પછીજ લખ્યું હશે, એમ સંસ્કૃત પંડિ-તોમાં ચાલતી વાતો ઉપરથી માલમ પડે છે. પંડિતો એમ કહે છે કે ઉત્ત-ર–રામચરિતમાં ભવભૂતિ કાલિદાસ કરતાં ચઢે છેઃ—

॥ उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते ॥

"પંડિતો એમ માને છે કે આ બન્ને મહાકવિઓ એકજ વખતમાં થઇ ગયા છે; અને એક એવી વાત ચાલે છે કેઃ—ઉત્તર–રામચરિત રચીને ભવભૂતિ કાલિદાસ પાસે લેઇ ગયોઃ અને કાલિદાસને એ નાટક વિષે અ-ભિપ્રાય આપવાનું કહ્યું. કાલિદાસ તે વેળે "સાર" નામની રમત રમતો હતો તેથી એણે ભવભૂતિની પાસેજ ઉત્તર–રામચરિત વંચાવ્યું. પૂરૂં થયું ત્યારે કાલિદાસે કહ્યું કે મારાં નાટકો કરતાં પણ આ નાટક સારૂં છે અને મને જે ભૂલ માલમ પડી તે ફક્ત એટલીજ છે કે, એક શ્લોકની છેલી લીટીમાં એક અનુસ્વર વધારે આવી ગયો છે. * આ વાત તદન કલ્પિત

× निरवद्यानि पद्यानि यदि नाट्यस्य का क्षतिः ।
भिक्षुकक्षाविनिक्षिप्तः किमिक्षुर्नीरसो भवेत् ॥

* આ લીટી अविदितगतयामा रात्रिरेवंव्यरंसीत् એ છે; ને વધા-

उत्तररामचरितम्.

नान्दी.

(अनुष्टुप्).

વાલ્મીકિવ્યાસઆદિ જે પૂર્વકાલે થયા ગુરૂ,
પ્રણમી પ્રણમી તેને યાચું છું પર આટલો: ૧.
બ્રહ્મદેવતણી મૂર્તિ, નિત્ય પૂર્ણ સ્વરૂપિણી,
દેવતા વાણીની, નિત્યે બાંચ ઝાલે સરસ્વતી. ૨.

सूत्रधार—બહુ વિસ્તાર કરવાનું પ્રયોજન નથી. આજ, ભગવાન્ કાલપ્રિયનાથની યાત્રાના પ્રસંગે, સર્વપૂજ્ય આર્યજનોને વિજ્ઞાપના કરૂં છું તે કૃપા કરીને સાંભળો. કશ્યપગોત્રના શ્રીકંઠ એ ઉપનામથી જાણીતા, પદવાક્યપ્રમાણના તત્ત્વને જાણવાવાળા, જાતૂકર્ણીના પુત્ર, ભવભૂતિ નામે કવિ છે.

गीति.)

વચનથકી વશ થયલી, અબલા પગલે પગલે રે' ઢળતી;
જે બ્રાહ્મણપુઠે ત્યમ, સરસ્વતી રે' સદા કાળ પળતી. ૩.
એ દ્વિજવરનું રચેલું, (સર્વ રસે રસપ્રપૂર્ણ નિગળતું),
ઉત્તરરામચરિત આ, ભજવી (સહુને પ્રમોદ ઉપજાવું). ૪.

આ હું નાટકનો પ્રયોગ કરવા સારૂં રામચંદ્રજીના વખતનો અયોધ્યાવાસી બનેલો છું. (ચોતરફ જોઇને). રે! રે! રાવણના કુલના ધૂમકેતુ મહારાજ શ્રીરામચંદ્રજીના આ અભિષેક સમયે રાત દિવસ લગાર પણ અટક્યા વગર આનંદ મંગલ વાદિત્રની ધુમ મચી રહેલી હતી; ત્યારે આજ લોકોનાં આંગણાંમાં ચારણાદિક કેમ શાંત થઈ ગયા છે?

पात्रवर्ग.

राम........................અયોધ્યાના રાજા.

लक्ष्मण........................તેમના ભાઈ.

जनक........................સીતાના પિતા, ને રામના સસરા.

चन्द्रकेतु........................લક્ષ્મણનો પુત્ર.

कुश, लव........................સીતાને પેટ વનવાસમાં અવતરેલા જોડવાના પુત્રો.

सुमंत्र........................રઘુકુલના રાજાઓનો સારથિ ચન્દ્રકેતુના રથને હાંકનાર.

वाल्मीकि........................રામાયણના રચનાર.

अष्टावक्र........................રામના બનેવી ઋષ્યશૃંગના આશ્રમનો એક ઋષિ.

भाण्डायन, सौधातकि........................વાલ્મીકિના શિષ્ય.

कौशल्या........................રામનાં માતા.

सीता........................જનકની પુત્રી, રામની પત્ની.

अरुन्धती........................રઘુકુલના ગુરુ વશિષ્ઠની પત્ની.

वासन्ती........................દણ્ડકાવનની દેવતા, વનદેવતા.

पृथ्वी........................સીતાની માતા,

आत्रेयी........................વાલ્મીકિની શિષ્ય.

भागीरथी........................ગંગા, રઘુકુલનાં પૂજ્ય દેવી.

तमसा, मुरला........................ગોદાવરી પાસેની નદીઓ.

सूचित पात्र.

वशिष्ट (રઘુકુલના ગુરુ) ऋष्यशृंग (રામના બનેવી) शत्रुघ्न (રામના ચોથા ભાઈ).

(શંબૂક, વિદ્યાધર, વિદ્યાધરી, સૂત્રધાર, નટ, દુર્મુખ, કંચુકી, યોદ્ધા, બાલક, લોક, ઋષિ, નાગ, દેવ વગેરે.)

નટ.—અરે લોકો તો દુર્જન શું પણ અતિ દુર્જન થાય છે એમ કેહેવું ઘટે. કેમકે,—

(गीति.)

વૈદેહી દેવીપર પણ જન કરતાં રહેછ અપવાદ;
રાક્ષસને ઘર રે'તાં (વ્રત કયમ સાધ્વીતણું'ય સચવાય) ? ૮
અગ્નિ નાહીં ઠરી સાચી, પણ તેપર જન કરે ન વિશ્વાસઃ
(લંકામાં કરી શુદ્ધિ–સત્યવાત કે અસત્ય એ ભાસ) ! ૯

सूत्र.—પણ જો આ ગપાટો મહારાજને કાને પોહોચશે તો બહુ ખોટું થશે.

નટ.—સર્વથા દેવ અને ઋષિઓ કલ્યાણ કરશે. (પરિક્રમણ કરીને) રે! રે! મહારાજ ક્યાં છે? (સાંભળીને) પરિજનો આમ કેહે છે:

(वसततिलका.)

શ્રીરામઆદિ વનવાસથી ઘેર આવ્યાં,
તેને ફરી પ્રીતિથી ભેટી ખુશી થવાને,
આવ્યા હતા જનક, તે દિન ગાળી ઝાઝા,
આનન્દ મોદ કરી આજ ગયા વિદેહ; ૧૦
સાલે વિયોગ બહુ દેવીદિલે પિતાનો,
તે વિસરાવી મુકવા પ્રીતિના વિનોદે,
ધર્માસનેથી ઉઠી રાજસમાજ છાંડી,
અંતર્ગૃહે સતીસમીપ ગયા નરેન્દ્ર. ૧૧

બન્ને જાય છે.)

इतिप्रस्तावना.

(નટ પ્રવેશ કરે છે.)

નટ.—આર્ય ! લંકાના યુદ્ધમાં સહાય કરનારા મહાત્મા વાનરો અને રાક્ષસો, તથા અભિનંદનાર્થે પધારેલા જુદી જુદી દિશાને પાવન કરનારા બ્રહ્મર્ષિઓ ને રાજર્ષિઓ, જે સર્વેને ખુશી કરવા માટે આટલા દિવસ સુધી ઉત્સવ ચાલતો હતો, તેમને પોતપોતાના ઘરતરફ વળાવી દીધા છે. ને વળી આજ વશિષ્ઠગુરૂને સાથે લઇને,

(अनुष्टुप्.)

રાણીઓ રામમાતાઓ, નિર્ખવા યજ્ઞનો વિધિ
અગ્રે અરૂન્ધતી લેઈ, જામાતૃ–આશ્રમે ગઈ. ૫.

सूत्र.—હાં !

नट.—પરદેશી છું તેથી પુછું છું કે જામાતૃ કોણ ?

सूत्र— (दुहो.)

કન્યા શાન્તા નામની, થઈ દશરથ ભૂપાલ;
લોમપાદ ભૂપે લીધી, દત્તપુત્રી કરી બાલ. ૬.

વિભાણ્ડકના પુત્ર ઋષ્યશૃઙ્ગ તેને પરણ્યા છે. તેણે બારવર્ષલગીનો યજ્ઞ આરંભ્યો છે. તેને બહુ માન આપીને સર્વ મોટેરાં પૂર્ણગર્ભવાળાં જાનકીવહૂને પણ મુકીને ત્યાં ગયાં છે. હવે એમને મુકીને, ચાલો આપણી જાતિની રીત પ્રમાણે રાજદરબારમાંજ જઇએ.

नट.—ત્યારે રાજાજીના આગળ રજુ થતીવેળે બોલવા લાયક અત્યંત શુદ્ધસ્તોત્રપદ્ધતિ આપ વિચારી કાઢો.

सूत्र.—અરે ! મારિષ ! (लावणी.)

કહો નિર્મલ ક્યાં જગવ્યવહાર,
દિયે જન દૂષણ વારંવાર;
સર્વ જાત વ્યવહાર તે, દોષરહિત નવ હોય,
નારી, વાણીના શુભગુણ કે'વે, સુજન ન દીસે કોય,
જોય જન દુર્જન થઇને સાર—કહો નિર્મલ. ૭.

सीता—અથવા અમને સંભારે છે ?

अष्टा.—(આસને બેશી) હા. દેવી ! ભગવાન્ વશિષ્ઠે તમને કહાવ્યું છે કે,

(वसंतिलका).

વિશ્વંભરાં ભગવતી તવ મોટી માત,
તાત પ્રજાપતિ સમાન વિદેહરાજ;
હે રાજનંદિનિ ! વહૂ થઈ તેની તું છે,
જેના છીએ કુલગુરૂ સવિતા, અમે, બે. ૩

તેથી શી બીજી આશિષ આપીએ ? કેવલ વીરપુત્રની માતા થજે.

राम—અમારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ થયો. કેમકે,

(गीती).

લૌકિક સાધુજનની, વાણી અર્થની પુઠે પળી જાય,
આદ્ય ઋષી જનની, પણ, વાણી પુઠે અર્થ સદા ધાય. ૪

अष्टा.—ભગવતી અરુન્ધતી તથા સર્વ દેવીઓ અને શાન્તાએ ઘણું ઘણું કરીને કહાવ્યું છે કે આને જે કોઈ ગર્ભદોહદ થાય તે તરતજ પૂર્ણ કરવો.

राम—એ જેમ કેહે છે તેમજ થાય છે.

अष्टा.—વળી તમારા નણદોઈ ઋષ્યશૃંગે, દેવિ ! તમને કહાવ્યું છે કે વત્સ ! તમને પૂરા દહાડા થવા આવ્યા છે તેથી અત્રે આણ્યાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ વત્સ રામભદ્રને એ તમને વિનોદ કરાવવા માટે તમારી પાસે રહેવા દીધેલા છે. તેથી આયુષ્મતીનો ખોળો પુત્રથી ભરાશે ત્યારે અમે મળવા આવીશું.

राम—(હર્ષ ને લજ્જાથી જરા હસતા) તથાસ્તુ. ભગવાન્ વશિષ્ઠે મને કાંઈજ આજ્ઞા કરી નથી ?

अष्टा—સાંભળો.

(પછી આસને બીરાજેલાં રામ અને સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

राम—દેવિ વૈદેહિ! શાન્ત થા. એ વડીલો આપણને તજીને જઈ શકે એમ નથી, પણ

(दुहा.)

નિત્ય કર્મહોમાદિનું, અગ્નિહોત્રીને કામ;
વિઘ્ન ઘણાં તેથી નડે, ઠરી ન રહે કો ઠામ. ૧.
તેથી ધર્મ ગૃહસ્થનો, સંકટપૂર્ણ વિશેષ;
સ્વેચ્છાચરણ ન તેમને, રહે કદી લવલેશ. ૨.

सीता—આર્યપુત્ર! તે હું જાણું છું, પણ બંધુજનોનો વિયોગ આડો ને અવળો સાલે છે.

राम—સત્ય છે. એજ આ સંસારનાં કાળજું કાપી નાંખે એવાં પદાર્થો! એનાથીજ ભય પામીને સર્વ કામનાનો ત્યાગ કરી બુદ્ધિમાન પુરુષો અરણ્યમાં વિશ્રામ કરે છે.

(કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

कंचुकी—રામભદ્ર! (એમ અર્ધું બોલીને શરમાતો) મહારાજ!

राम—(જરા હસતે મોઢે) આર્ય! પૂજ્યપિતાના પરિજનોને મને બોલાવતી વેળે **રામભદ્ર** એ ઉપચારજ સારો શોભે છે. માટે નિત્યના અભ્યાસ પ્રમાણે બોલો.

कंचु.—ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી અષ્ટાવક્ર પધારેલા છે.

सीता—આર્ય! ત્યારે વાટ શાની જુઓ છો?

राम—તરતજ અત્રે તેડી લાવો.

(કંચુકી જાય છે.) (અષ્ટાવક્ર પ્રવેશ કરે છે.)

अष्टा.—તમારૂં કલ્યાણ થાઓ.

राम—અભિવંદન કરૂં છું. આ આસને બિરાજીએ.

सीता—તમને નમસ્કાર કરૂં છું. મારાં સર્વ મોટેરાં તથા આર્યા શાન્તા સર્વ કુશલ છે?

राम—મારા બનેવી સોમપીથી ભગવાન્ ઋષ્યશૃંગ તથા બેહેન શાન્તા નિર્વિઘ્ન છે?

सीता—અથવા અમને સંભારે છે ?

अष्टा.—(આસને બેશી) હા. દેવી ! ભગવાન્ વશિષ્ઠે તમને કહાવ્યું છે કે,

(वसंतिलका).

વિશ્વંભરાં ભગવતી તવ મોટી માત,
તાત પ્રજાપતિ સમાન વિદેહરાજ;
હે રાજનંદિનિ ! વહૂ થઈ તેની તું છે,
જેના છીએ કુલગુરૂ સવિતા, અમે, બે. ૩

તેથી શી બીજી આશિષ આપીએ ? કેવલ વીરપુત્રની માતા થજે.

राम—અમારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ થયો. કેમકે,

(गीती).

લૌકિક સાધુજનની, વાણી અર્થની પુઠે પળી જાય,
આદ્ય ઋષી જનની, પણ, વાણી પુઠે અર્થ સદા ધાય. ૪

अष्टा.—ભગવતી અરુન્ધતી તથા સર્વ દેવીઓ અને શાન્તાએ ઘણું ઘણું કરીને કહાવ્યું છે કે આને જે કોઈ ગર્ભદોહદ થાય તે તરતજ પૂર્ણ કરવો.

राम—એ જેમ કેહે છે તેમજ થાય છે.

अष्टा.—વળી તમારા નણદોઈ ઋષ્યશૃંગે, દેવિ ! તમને કહાવ્યું છે કે વત્સ ! તમને પૂરા દહાડા થવા આવ્યા છે તેથી અત્રે આણ્યાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ વત્સ રામભદ્રને એ તમને વિનોદ કરાવવા માટે તમારી પાસે રહેવા દીધેલા છે. તેથી આયુષ્મતીનો ખોળો પુત્રથી ભરાશે ત્યારે અમે મળવા આવીશું.

राम—(હર્ષ ને લજ્જાથી જરા હસતા) તથાસ્તુ. ભગવાન્ વશિષ્ઠે મને કાંઈજ આજ્ઞા કરી નથી ?

अष्टा—સાંભળો.

(ઉપજાતિ).

જામાતૃયજ્ઞેથી અમે રહ્યા અહીં,
તું બાલ, ને, રાજ્ય નવીન છે વળી;
રે', સજ્જ તું પ્રીતિ પ્રજાની લેવા;
એથી સુકીર્તિ ધન તેજ મોટું. ૫.

राम—જેવી ભગવાન્ વશિષ્ઠજીની આજ્ઞા.

(दुहो).

સ્નેહ, દયા, સુખ–ભોગ, વા જાનકી પણ કદી કાલ,
લોકપ્રીતિ આરાધવા, તજતાં દુખ ન લગાર. ૬.

सिता—એથીજ આર્યપુત્ર રઘુવંશના ધુરંધર છો.

राम—અરે કોઇ છે કે ? ઋષિ અષ્ટાવક્રને ઉતારો કરી આપો.

अष्टा—(ઉઠીને પરિક્રમણ કરી)અહો કુમાર લક્ષ્મણ આવ્યા !

(લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે.)

लक्ष्मण—આર્યનો જયજયકાર થાઓ. આર્ય ! પેલા ચિતારાએ આપણે આજ્ઞા કરી હતી તે પ્રમાણે આ પાટી ઉપર આર્યનું ચરિત ચિત્રેલું છે. તે નિહાળો.

राम—વત્સ લક્ષ્મણ ! દેવીના મનને બરાબર ગોઠતું ન હોય તેવે પ્રસંગે વિનોદ કરાવવાનું તને ઠીક આવડે છે. એ ચિત્ર ક્યાં સુધી આવેલું છે ?

लक्ष्मण—આર્યાની અગ્નિથી વિશુદ્ધિ થઈ ત્યાં સુધી.

राम—છાનો રે' છાનો.

(गीति.)

પવિત્ર જન્મી ત્યાંથી, પાવન તેને કોણ કરે બીજું ?
તીર્થોદક વહ્નિ પણ શુદ્ધિ લહે એ વિના ન બીજાથી. ૭.

યજ્ઞભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હે દેવિ ! ક્ષમા કર. આ અપવાદ તારે માથે જીવતા લગી ચોટ્યો !

(વસંતતિલકા.)

જેનું ઠર્યું ધન, મહા કુલકેરી કીર્તિ,
તે કષ્ટદાયી જનને પણ રંજતા રે';
તેથી વધ્યા અશિવ જે તવ હું, પ્રિયે મેં !
તેને તું પાત્ર જરીએ ન હતી થયેલી;
(કાં કે હું શુદ્ધ ગણું પુણ્ય સ્વભાવ તારો,
તેને પવિત્ર કરી કોણ શકે બિચારો ?)
દીપે સુગંધી ફુલ તે નિપજ્યુંજ ત્યાંથી,
માથે મુક્યું, ન ચરણે કર્યું ધૂલધાણી. ૯

સીતા—ફીકર નહિ, આર્યપુત્ર ! હોય. ચાલો તમારૂં ચરિત જોઇએ. (ઉઠીને પરિક્રમણ કરે છે.)

લક્ષ્મણ—આ રહ્યું તે ચિત્ર.

સીતા—(નિહાળતી) આ નિરંતર ઉપરના ઉપરજ ઉભા રહેલા આર્યપુત્રની સ્તુતિ કરતા હોય એવા કોણ છે ?

લક્ષ્મણ—ભગવાન કૃશાશ્વથી ગુરુસંપ્રદાયવડે વિશ્વના મિત્ર કૌષિક ઋષિ વિશ્વામિત્રને મળેલાં એ સરહસ્ય જૃમ્ભકાસ્ત્રો છે. ભગવાન્ વિશ્વામિત્રે તે આર્યને તાડકાવધ સમયે પ્રસાદિમાં આપેલાં છે.

રામ—દેવિ ! દિવ્યાસ્ત્રોને નમસ્કાર કર.

(હરીગીત.)

બ્રહ્માદિ સર્વે પૂર્વગુરુએ વેદમંત્ર સુરક્ષવા,
તપ વર્ષ એક હજારથી પણ અધિક સુધી આરાધિયાં,
ત્યારે દીઠાં જયઅસ્ત્ર આ નિજ તેજથી ઝળહળ થતાં,
નિજ ઉગ્રતપતણું તેજ ધરી રૂપ ને ઉભું શું સમીપમાં. ૧૦.

સીતા—એમને હું નમસ્કાર કરૂં છું.

રામ—એ હવે સર્વથા તારી સન્તતિની સેવામાં રહેશે.

સીતા—મોટો અનુગ્રહ થયો મારા ઉપર.

लक्ष्मण—આ મિથિલાવૃત્તાંત જુઓ.

सीता—અહો, ખીલેલા નવ નીલોત્પલના જેવા શ્યામ, ચીકણા, તથા અત્યંત ઝલકવાળા પુષ્ટ દેહથી કાન્તિમાન્ દીસતા, જેના ઉપર વિસ્મયથી સ્તબ્ધ થઈ ગયેલા પિતાજી નિહાળી રહેલા છે એવી રમ્ય અને સુન્દર છબી સમેત, કંઇ પણ હીસાબમાં લેખ્યા વિના સહસાજ શંકરનું ધનુષ્ ખંડિત કરતા, મોઢે મુછપણ ન ફુટેલી હોવાથી અત્યંત મુગ્ધ અને રમણીય દીસતા આર્યપુત્ર ચિત્રેલા છે!!

लक्ष्मण—આર્યા ! જુઓ, જુઓ,

(दुहो.)

શતાનંદ, ગોતમસૂનુ-જનકકુલગુરૂ સાથ,
વશિષ્ઠાદિ સંબંધીને અર્ચે આ તવ તાત. ૧૧.

राम—આ પણ જોવા જેવું છેઃ—

(अनुष्टुप्.)

જનકો ને રઘુઓનો, કોને સંબંધ ન પ્રિય ?
જેમાં દાતા ગૃહીતા છે પોતે કુશિકનંદન. ૧૨

सीता—વિવાહ સમયે ગોદાનઆદિ મંગલકાર્ય કરી રહેલા વિવાહ દીક્ષા પામેલા આ ચારે ભાઈ રહ્યા. અહો જાણે તેજ ઠેકાણે ને તેજ કાલે ઉભી છું.

राम— (हरिगीत).

કમનીય કંકણ ધારિ કર કાન્તે ! મનોહર દીપતો,
જાણે મહોત્સવ મૂર્તિરૂપે, પ્રેમ મોદ વધારતો;
મુજ હાથ તે દીધ ગૌતમે આનંદમાં હું ગયો વહી,
તે તે સમય આવી મળ્યો સુમુખિ ! શકે ફરીથી અહીં ૧૩.

लक्ष्मण—આ આર્યા; આ વળી આર્યા માણ્ડવી, ને આ વધૂ શ્રુતકીર્તિ.

सीता—પણ વત્સ ! આ બીજું કોણ ?

लक्ष्मण—(લજ્જાથી જરા હસતો; આડું જોઇને) હં ! આર્યા, ઉર્મિલા વિષે પુછે છે. ઠીક, બીજી તરફ નજર ફેરવી નાખું. (જાહેર) આર્યે ! આ જુઓ જોવાલાયક છે, આ ભગવાન્ ભાર્ગવ.

सीता—મને બીહીક લાગે છે.

राम—ઋષિ ! તમને નમસ્કાર કરૂં છું.

लक्ष्मण—આર્યે ! જુઓ. જુઓ, આ એમને આર્યે—

(એટલું બોલે છે તેવામાં.)

राम—(ચીડાઇને) અરે બીજું બહુએ જોવાનું છે તે બતાવને.

सीता—(સ્નેહ અને બહુ માનથી જોતી) આવા અતિશય વિનયવડે કરીને આર્યપુત્ર બહુ શોભો છો.

लक्ष्मण—આ અમે અયોધ્યામાં આવી પોહોચ્યા તે.

राम—(અશ્રુસહિત) અરેરે ! મને સારી પેઠે સાંભરે છે કે,—

(गीति.)

તાતપાદના જીવતાં, દારાપરણી ગયા નવી ત્યારે
માતા કરતાં ચિંતા, તે દિન તો આપણા ગયા વીતી ! ૧૪.

આ બાલક જાનકીનાં પણ તે વેળે,—

(हरिणी.)

વિરલ ઝુલતા ગાલે ઝીણા, મનોહર કુંતલે,
દશનકલિએ નાનું જેવું દીપે મુખ, તે તણાં-
લલિત લલિત, જ્યોત્સ્નાજેવાં અકૃત્રિમ વિભ્રમે
મધુર કુમળાં અંગોનાં, મા લહે મુજ વારણાં. ૧૫.

लक्ष्मण—આ મન્થરા.

राम—(ઉત્તર દીધા સિવાય બીજી તરફ જોઇને)દેવિ વૈદેહિ !

(अनूष्टु.)

સ્નેહી નિષાદપતિની સાથે મેલાપ જ્યાં થયો,
શૃંગવેરપુરે પૂર્વે, તે આ ઇંગુદીપાદપ. ૧૬.

લક્ષ્મણ—(જરા હસીને, મનમાં) વાહ ! બીજાં માતા કૈકેયીનું વૃત્તાન્ત આર્યે ગળતું મુક્યું.

સીતા—અહો આ જટાસંયમન વૃત્તાન્ત !

લક્ષ્મણ— (अनुष्टुप्.)

પુત્રને રાજ્ય સોંપીને, જે વૃદ્ધેક્ષ્વાકુએ ધર્યું,
આર્યે તે આ ધર્યું બાલ્યે પુણ્ય આરણ્યકવ્રત. ૧૭.

સીતા—આ પ્રસન્ન અને પવિત્ર જલવાલાં ભગવતી ભાગીરથિ.

રામ—દેવિ રઘુકુલદેવતા ! તમને નમસ્કાર કરૂં છું.

(हरिगीत.)

સગરયજ્ઞતણો તુરંગમ ભૂમિ ખણી ખણી ખોળતા,
ક્રોધ અગ્નિથી કપિલ મુનિએ ભસ્મ પ્રપિતામહ કર્યા;
તે સમય તપ તપી ભગીરથે નીજ જાત કરી અળખામણી,
બહુ કાલ પછી,તવ જલવડે, ઉદ્ધારિયા હે ભગવતિ ! ૧૮.

એવાં હે તમે માતા ! અરુન્ધતીની પેઠે તમારી સ્નુષા સીતાનું કલ્યાણ કરવામાં સર્વદા તત્પર રેહેજો.

લક્ષ્મણ—ભરદ્વાજજીએ બતાવેલા ચિત્રકૂટના માર્ગમાં આવેલો, સર્વ વનનો પતિ, યમુનાતટપરનો,આ શ્યામવડ.

સીતા—આર્યપુત્ર ! એ પ્રદેશનું તમને સ્મરણ છે ?

રામ— (लावणी.)

પ્રિયેરે ! તે તે કયમ વિસરાય ?
ઘડી ઘડી ચમકી ચિત ઉભરાય.
અંગ તવ માર્ગ–ગમન ન ખમાય;
શ્રમિત વળી લુલિત મુગ્ધ દેખાય;
આલિંગન અશિથિલથી ચાંપું તે ધરી પ્રેમ,
ચુંથાયેલી મૃણાલી સરખાં દુર્બળ દીસે તેમ,
એમ મમ ઉર ધરી જ્યાં ઉંઘાય–પ્રિયેરે. ૧૯.

લક્ષ્મણ—વિંધ્યાચલનાં અરણ્યોમાં પ્રવેશ કરતાં આ આપણી સામો થયેલો તે વિરાધ.

સીતા—એનું નામ મુકીને આવો, જે સમયે તાપ દુર કરવા સારૂં આર્યપુત્રે પોતાને હાથે મારે માથે તાલવૃક્ષનું પત્ર ધર્યું હતું તે આપણો દક્ષિણારણ્યમાં પ્રવેશ કરવાનો સમય નિહાળીએ.

રામ—અહીં, (**લાવણી.**)

ગિરિથી ઝમઝમ ઝરણો વહી જાય,
તટે તરુવર પવને લ્હેંકાય,
સેવતા વૈખાનસ ઋષિ છાય,
અતિથિપૂજન જ્યાં શ્રેષ્ઠ ગણાય,
મુઠીભર સામો રાંધી ખાય,
છતે એમ શાંત, ગૃહસ્થ સનાથ,
એવાં તરુવર પૂર્ણ આ ઉપવન જો તપ કાજ,
પરબ્રહ્મ પરમાર્થ ઉપાસે ઋષિ મુનિ સિદ્ધ સમાજ,
આજ તે નજરે ફરી દેખાય.—પ્રિયેરે !

લક્ષ્મણ—જનસ્થાનમધ્યે આવેલો આ ગિરિરાજ પ્રસ્રવણ રહ્યો. અહો ! અતિ ઘાડ ઉગેલાં વૃક્ષવડે નિરંતર ઘનતિમિર ઘોર શીતલતાથી પરિપૂર્ણ સીમાડાવાળાં અરણ્યથી છવાઇ રહેલા તટવાળી ગોદાવરી નદીના ઉછળતા પ્રવાહથી એની ગુફાઓ ગાજી રહે છે, તથા સર્વ ઠામથી સતત ઘસડાઇ આવતાં મેઘનાં ટોળાંથી એની શ્યામતા વિશેષ ઝળકી ઉઠે છે.

રામ— (**લાવણી**)

સુતનુ ! ગિરિવર તે ઉપર સદાય,
ઉઠાવે લક્ષ્મણ મરજી સદાય;
સ્વસ્થ તે થકોં દિન નિકળી જાય,
સ્મરણ શું તેનું ન તુજને થાય ?

અથવા શોભિત તીર જે ગોદાવરીના રમ્ય;
તેપર આપણું ફરવું હરવું સ્વચ્છન્દે સુખ ગમ્ય,
ધન્ય ! શું તુજને સ્મરણ ન થાય ?—પ્રિયેરે ! ૨૧
અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ,
મન્દ અતિમન્દ મન્દ ધુની હેલિ;
નહિપૂર્વાપર કાંઇ ગણેલ,
સુખે કાંઈ એમ લવંતાં ગેલ;
આલિંગન અશિથિલથી લપટી કર અકેક,
રમત ગમતમાં એમ ન જાણ્યો પ્રહર જતો નિશ એક,
છેક નિશ થાકી વિરામી જાય.—પ્રિયેરે ! ૨૨

लक्ष्मण—આ પંચવટીમાં શૂર્પણખા રહી.

सीता—હા આર્યપૂત્ર ! અહિંથીજ છુટા પડશો ?

राम—અરે ! વિયોગથી ત્રાસિ રહેલી ! આતો ચિત્ર છે.

सीता—ગમે તેમ હો પણ દુર્જન અતિ દુઃખ પેદા કરે છે.

राम—અરેરે ! જનસ્થાનનાં સર્વ વૃત્તાન્ત વર્તમાન જેવાંજ ભાસે છે.

लक्ष्मण— (शिखरिणी.)

અહીંયાંથી, લાવી કપટરૂપ સુવર્ણ મૃગ, ને,
ન્હારા પાપીએ, છલવિધિ કર્યો રાક્ષસ જને,
કર્યું અંતે એવું, થઇ ગયું મટયું તોયપણ જે
નડે સંભારંતાં સવળું અવળું સાલી મનને. ૨૩
જનસ્થાને, ત્યારે, વિજન વગડે આર્ય રખડયા,
કર્યું એવું એવું વિકલ કરૂણાપૂર્ણ બહુ, હા !
રડયા જેથી સર્વે દશદ પણ કાઠિન્ય તજીને,
દળાયું ભેદાઇ હૃદય વસમું વજ્રતણું તે. ૨૪

सीता—(અશ્રુસહિત, મનમાં) હાય ! દેવ રઘુકુલાનંદ ! આ પ્રમાણે મારે સારૂં આપે કષ્ટ વેઠયું !

लक्ष्मण—(રામ તરફ જોઇને, મર્મથી) આર્ય આ શું ? તમારો,

(शिखरिणी.)

અહા ! આ બાષ્પૌઘ, ત્રુટિત શુભમુક્તા લટસમો,
પડે ધીમે ધીમે ધરણિ, કણ ફુટયે વિખરતો;
રૂંધેલો છે તોયે હૃદય ધમતો શોક.સઘળો,
જણાયે બીજાને, અધર વળી નાસા થથરવે. ૨૫.

राम—વત્સ ! (हरिगीत.)

પ્રિયજન વિયોગવિશેષવન્હિ તીવ્ર પણ તે કાલ મેં,
વેઠયો ધીમે મનમાં હતી મળવાની આશા તે વડે;
પણ તેજ આગ ફરી ફરી મુજ હૃદયમાં ભડકે બળે,
મુજ હૃદય–મર્મવિષે થયા વ્રણપેર પીડા દાખવે. ૨૬.

सीता—અરેરે ! અત્યંત વધી ગયેલા ઉદ્વેગને લીધે હું પણ મારી જાતને આર્યપૂત્રવિનાની દેખું છુ.

लक्ष्मण—(મનમાં) હો. લાવ બીજી તરફ એમનું લક્ષ ખેંચું. (ચિત્ર તરફ જોતો) એક મન્વંતર વયના વૃદ્ધગૃધ્રરાજ ભગવાન્ જટાયુષના પરાક્રમનું આ ચિત્ર જુવો.

सीता—હા તાત ! તમારામાં અપત્યસ્નેહ પરાકાષ્ઠાએ પોહોચેલો હતો.

राम—રે તાત કાશ્યપ શકુન્તરાજ ! તમારાજેવા મહા તીર્થસ્વરૂપ સાધુ ફરી કયાં મળે ! !

लक्ष्मण—આ જનસ્થાનની પશ્ચિમે આવેલો, દનુરાક્ષસના ધડનો વાસ, ચિત્રકુંજવાન્ નામનો પેલો દણ્ડકારણ્ય પ્રદેશ; આ ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપરનું તે મતઙ્ગઋષિનું આશ્રમસ્થાન; ને આ શ્રમણા નામની સિદ્ધશવરી, તથા આ પેલું પમ્પા નામનું સરોવર.

सीता—આ ઠેકાણે અત્યંત કુપિત થઇને સર્વ ધીરજ છાંડી આર્યપુત્ર મોં મુકીને રોયા હતા.

राम—દેવિ ! એ સરોવર બહુ રમણીય છે. એમાં,

(मालीनी.)

મળી મદકલ મલ્લિકાક્ષ પાંખો ઉરાડી,
ધવલ કમલ લાંબા દંડવાળાં ઝુકાવે;
નીલ કમલ ઘણાંથી પૂર્ણ એ ભૂમિ ભાગ,
ખરી જઇ ફરી આંસુ આવતામાં દીઠા મેં. ૨૭.

लक्ष्मण—આ આર્ય હનુમાન્.

सीता—દીર્ઘકાળથી શોકાકુલ થયેલા સંસારનો ઉદ્ધાર કરી મહાઉપકાર કરનાર આ મારૂતિ.

राम— अनुष्टुप.

દિષ્ટયા ! તે આ મહાબાહુ અંજનાનંદવર્ધન,
જેના વીર્યે કૃતી સર્વે ભુવનો, આપણે વળી. ૨૮

सीता—વત્સ ! જ્યાં પુષ્પયુક્ત કદંબ તરૂ ઉપર મયૂરનાં તાંડવ સચી રહેલાં છે એવો આ ગિરિ કીયાં નામથી ઓળખાયછે? જેના એક વૃક્ષતલે, શેષ રહેલા પોતાના પ્રભાવના સૌભાગ્યમાત્રથીજ દીપતી મલિન કાન્તિવાળા, એક મુહૂર્ત માત્ર મૂર્છાવશ થયેલા તથા તમે રૂદન કરતાં ધારણ કરી રાખેલા આર્યપુત્ર ચિત્રેલા છે.

लक्ष्मण— (मंदाक्रांता)

તે આ શૈલાર્જુનકુસુમથી ગન્ધવાન્માલ્યવાન,
જેની ટોચે, નીલ, જલ ભર્યો, મેઘ લાગ્યો નવીન;

राम—છાનો, ત્યાંથી વિરમ પ્રિય ! મેં ના અગાડી ખમાય,
આવ્યો તે આ મમપર ફરી જાનકીનો વિયોગ. ૨૯.

लक्ष्मण—અહીંથી આગળ આર્યનાં તેમજ કપિરાજ અને રાક્ષસોનાં એક પછી એક અગણિત અદભુત કાર્યો ચીત્રેલાં છે; આ આર્યા થાકી ગયાં છે; તેથી થોડો વિસામો લો એવી મારી વિનતી છે.

सीता—આર્યપુત્ર ! આ ચિત્ર જોયાથી મને એક દોહદ થઈ આવેલો છે તેથી વિજ્ઞાપના કરૂં ?

राम—હા, આજ્ઞા કર.

सीता—મને એમ મન થાય છે કે જાણે પ્રસન્ન અને ગભીર વન વૃક્ષોમાં ફરીથી વિહાર કરૂં અને ભગવતી ભાગીરથીના પવિત્ર તથા સુખકર અને શીતલ પ્રવાહમાં ફરીથી નાહું

राम—વત્સ લક્ષ્મણ !

लक्ष्मण—આજ્ઞા ?

राम—દેવિની મનવાંછનાઓ તરતજ પુરી પાડવી એમ હવણાંજ ગુરુજનોએ કહાવેલું છે, તેથી હેલા આંચ્યાશિવાય સુખે ચાલ્યો જાય એવો રથ જોડાવી લાવ.

सीता—આર્યપુત્ર ! તમારે પણ ત્યાં આવવું પડશે.

राम—અરે કઠિનહૃદયે ! એ પણ કેહેવું રહ્યું !

सीता—ત્યારે તો મને ગમ્યું.

लक्ष्मण—જેવી આર્યની આજ્ઞા. (જાય છે.)

राम—પ્રિયે ! આ વાતાયનના ઝરૂખામાં જરા વાર વિશ્રામ લેઇએ.

सीता—હા ચાલો. થાકથી કરીને ઊંઘથી તો જાણે ઢળી જવાય છે.

राम—ત્યારે અહીંયાં મારાઉપર નિરાંતે ચાંપીનેટેકો દેઇ સુઇજા.

(**वसंततिलका.**)

કોટે પ્રિયા ! મુક તું હાથ જીવાડનારો,
જ્યાંથી ગળે શ્રમથી સ્વેદકણો હજારો;
જે છે શશિકિરણથી ગળતી રૂપાળી,
ઇંદુમણિસ્રજની શીતલ કાંતિ ધારી; ૩૦.

(તેમ કરાવતો આનંદથી) પ્રિયે ! આ તે શું ?

(शिखरिणी.)

ઉંઘું કે જાગું છું, ઝીલું હું સુખમાં, કે દુખ ડુબું ?
ગયો છું ઘેરાઇ મદથી, વિષથી ? ના કળી શકું;
તવ સ્પર્શે સ્પર્શે જડ મમ બધાં ઇન્દ્રિય કરી,
ભમાવે વિકાર પ્રફુલ કરિ દે ચેતન વળી. ૩૧

सीता—(હસતી) આપનો પ્રેમ સદાય ગંભીર અને સ્થિર ૬૯ છે એથી બીજું શું કહું !

राम— (वसंततिलका.)

સુકાયલા જીવ રૂપી ફુલને ખિલાવે,
તૃપ્તિ કરે, મનની શુદ્ધિ બધી ભુલાવે;
જે કર્ણ અમૃત, રસાયણ ચિત્તકેરાં,
આ આ મીઠાં, વચન તે કમલાક્ષિકેરાં. ૩૨

सीता—પ્રિયંવદ ! હવે મારે સુવું છે.

(સુવાને માટે ચારે તરફ જુવે છે.)

राम—પ્રિયે ! શું શોધવાનું છે ?

[गीति.]

વિવાહ સમયથી માંડી જે કરપર તું ઊંઘી જતી પ્રીતિમાં
ઘરમાં વનમાં નિત્યે બાલાપણમાં પછીથી યૌવનમાં; ૩૩
અન્યનારી અડક્યાથી પતિત થયો જે કદાપિ, ના વ્રતમાં,
કર ઉપધાન રહ્યો તે રામબાહુ આ સદાય સેવામાં. ૩૪

सीता—(નિદ્રાથી ઝુકતી) આર્ય પુત્ર ! એમજ છે એમજ છે.

(ઊંઘે છે.)

राम—શું પ્રિયંવદા છાતીઉપર સુઇ ગઇજ.(સ્નેહપૂર્વકનિહાળીને.)

[शिखरिणी.]

ગૃહે આ છે લક્ષ્મી, અમૃતતણી નેત્રાંજનશળી,
અડંતાં અંગાઙ્ગ પ્રફુલરસ રે' ચંદન મળી;
ધર્યો કંઠે બાહુ શિશિર મૃદુ મુક્તાસર ખરે,
નશું એનું વ્હાલું ? અસહ નવ જો વેહ નિવડે. ૩૫

(પ્રતીહારી પ્રવેશ કરે છે.)

प्रती—દેવ! આવેલો છે.

राम—અરે! કોણ?

प्रती—દેવનો સદાય સમીપ રેહેનાર ગુહ્યસેવક દુર્મુખ.

राम—(મનમાં)શુદ્ધાન્તોનેવિષે પણ ફરનાર દુર્મુખને મેં પુરવાસિઓનું વૃત્તાન્ત જાણવા મોકલ્યો હતો.(જાહેર)આવવાંદે.

(પ્રતીહારી જાય છે.)

(દુર્મુખ પ્રવેશ કરે છે.)

दुर्मुख—(મનમાં) હાય હાય! સીતા દેવીવિષે આવું મનમાં પણ ન ઉતરી શકે એવું લોકોમાં ચાલતું કલંક મહારાજને કેમ કરીને કહું? અથવા મારા અભાગીયાને માથે તો એવાંજ કામ ભાંગેલાં છે.

सीता—(સ્વપ્નમાં લવે છે) હા! આર્યપુત્ર! સૌમ્ય! ક્યાં છો?

राम—અરેરે! ચિત્રદર્શન કર્યા પછીથી થએલી, અતિ ઉદ્વેગ કરનારી,વિરહની એની એજ ઝંખના દેવીને ઉદ્વેગ કરે છે.

(સ્નેહથી હાથ ફેરવતો.)

(शार्दुलविक्रीडित.)

જેનું રૂપ ન થાય અન્ય અવળું દુઃખે સુખે સર્વદા,
જેને પામી શકે જનો સહજમાં સર્વે અવસ્થાવિષે;
સંસારે ઝટ પ્રાપ્ય શોક દુખથી દાઝ્યું ઠરે જ્યાં દિલ,
ઢોળાયે, ન કદાપિ જાય ઘટતો જેનો જરાથી રસ. ૩૬.
જાતાં કાળ ઘસાઈ થાય અળગાં સંકોચ લજ્જા, ભય,
ત્યારે સાર ચખાય સ્નેહ રૂપનો તેમાં ઠર્યો જે રસ;
એવો પૂર્ણ અનંત નિર્મલ રસે—સન્માનવ પ્રેમતે,
લાધે વિશ્વવિષે મહાશ્રમવડે, તે એકના એકરે. ૩૭.

दुर्मुख—(પાસે જઇને) મહારાજનો જય થાઓ.

राम—શા સમાચાર છે?

दुर्मुख—રામભદ્રે તો મહારાજ દશરથને પણ વિસારે પાડ્યા એમ લોકો આપની સ્તુતિ કરે છે.

राम—એ તો પ્રશંસા થઈ. કાંઇ દોષ હોય તે કેહે કે દૂર થાય.

दुर्मुख—(રોતો) દેવ! સાંભળો (કાનમાં) આમ, આમ.

राम—અરર ! અતિદુ:સહ તીખાવેગવાળું આ વાગ્વજ્ર છે.

(મૂર્છા પામે છે.)

दुर्मुख—મહારાજ ! શાન્ત થાઓ.

राम—(શુદ્ધિઆણીને.)

(गीति.)

વૈદેહી દેવીપર, ધિક્ ! પરગૃહમાં રહ્યાનું દૂષણ જે,
અદ્ભુત ઉપાય કરીને શમાવેલું પણ ફરીથી જે આજે. ૩૮,
હા ! હા ! દૈવતણીરે દુર્ગતિનાથી ઉભું અહીં આવી,
મત્તશ્વાન વિષપેરે ચરી વળ્યું તે સર્વ ઠામ વિખરી. ૩૯.

ત્યારે હવે હું અભાગીયો શું કરૂં ?(વિચાર કરીને કરૂણાથી) અથવા શું બીજું ?

(अनुष्टुप्.)

ગમે તે કાર્યનાથીએ પ્રજાને રાખવી ખુશી,
સજ્જનોની ઠરી એવી સનાતનની એ રીતિ. ૪૦.
પાળી છે જે પિતાજીએ એક ચિત્તે દૃઢ વ્રતે,
મને ને પ્રાણ બન્નેને તજીને અળગા થતાં. ૪૧.

વળી હવણાંજ ભગવાન્ વશિષ્ઠે પણ કહાવેલું છે. ઉપરાંત વળી

(वसंततिलका.)

ભૂપાલ સૂર્યકુલના જનમાં વરિષ્ઠ,
તેણે કર્યું ઉજળું જે કુલ સાધુ શુદ્ધ;
મારા પ્રસંગથી થઈ નીચી તેની નિંદા,
ધિક્કારરે મુજ અભાગી શિરેહજાર !! ૪૨.

હા દેવયજનસંભવા દેવિ! રે સ્વજન્માનુગ્રહ પવિત્રિત વસુન્ધરે! હા નિમિ જનકવંશ નંદિનિ! અહો પાવક વશિષ્ઠ અરૂન્ધતી

સર્વેએ સ્તુતિ કરેલા શીલવાળી! અહા. રામમયજીવિતે! અરેરે મહાઅરણ્યવાસ પ્રિયસખિ ! હા મીઠા બોલી ! થોડા બોલી! આવી તારાજેવીનો આવો પરિણામ ક્યમ થયો ! !

[गीती.]

પવિત્ર ત્રિભુવન તુજથી તુજપર દે જન અપુણ્ય અપવાદ !
ધણિયાળાં જન તુંથી નહિ ધણિઆળી પીડાય તું આજ!! ૪૩

દુર્મુખ ! લક્ષ્મણને કહે, આ તારો નવો રાજા રામ આજ્ઞા કરે છે કે (કાનમાં) આમ આમ.

दुर्मुख—અગ્નિદેવે પરિશુદ્ધ કરેલાં તથા પવિત્ર રઘુકુળના સન્તાનને ગર્ભમાં ધારણ કરતાં મહારાણીનું દુર્જનોના વચનથી મહારાજે આજ આ શું ધાર્યું ?

राम—ચૂપ. પુરજનો દુર્જન હોય કેમ ?

[इंद्रवज्रा.]

ઇક્ષ્વાકુનો વંશ રૂચે બધાંને,
રોપાયું નિંદાબિજ દૈવયોગે;
શુદ્ધિ સમે અદભુત કર્મ જે થયું,
તે કોણ માને અતિ દૂર તે રહ્યું? ૪૪.

તેથી જા.

दुर्मुख—હાય હાય ! મહારાજ ! [જાય છે.]

राम—હા ! અરેરે ! હું અતિ ઘોર બીભત્સકર્મ કરનાર રાક્ષસ બન્યો છું.

(पद.)

હૃદય હો ! તેજ પ્રિયા પરહરી—ધ્રુવ.
બાલાપણથી પ્રેમ ધરી મન,
ઉછેરી પોષણ કરી,—હૃદય હો ! ૪૫.
જેના દિલમાં દૂર થયાની
લેશ વાત નવ ઠરી;—હૃદય હો !— ૪૬.

કસાઇ પાળી પોષી ઉછેરી,
કપોતી દે જયમ પરીઃ—હૃદય હો !૦ ૪૭.
તેમ કપટકુડ છળી છેતરીને,
મોત હાથ દેઊં હરિ !—હૃદય હો !૦ ૪૮.

ત્યારે મારા જેવા પાતકીને અરાડી દેવીને હુ શીદ અભડાવું છું!

(સીતાનું માથું સહસાજ ઊંચું કરીને હાથ ખેંચી લેતો.)

[गीति.]

અપૂર્વ કર્મ કરંતા તજ હું ચાંડાલને તું રે મુગ્ધે !
ગણી ચંદનતરુ બાઝી કટુફલદાયક વિષતરુના થડને. ૪૯.

(ઉભો થઇને) અરેરે ! હવે **રામ**ને તો—સર્વ જીવલોક ઉલટી ગયો ! જીવવાનું પ્રયોજન પાર પડયું ! આ જગત્ અધુના જીર્ણ અરણ્ય જેવું શૂન્ય થયું ! સંસાર અસાર થયો! દુઃખ માત્રનુંજ શરીર થયું! અરે હું અશરણ છું! શું કરૂં ? કયાં જાઊં ? અથવા.

[गीति.]

દુઃખદુઃખ ખમવાને **રા**મે જગમાં લીધો શકે દેહ !
ચોટી **રહ્યો** નવજાયે જીવ, મેખ વજ્રની થયો કેમ ! ૫૦.

હા માતા **અરૂન્ધતિ** ! હા ભગવન્ **વશિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર** ! હા ભગવન્ **પાવક** ! હા દેવિ **વિશ્વંભરા** ! હા તાત **જનક** ! હે પિતા ! રે માતાઓ ! હા પરમોપકારી **લંકા**ધિપતે **વિભીષણ** ! હા પ્રિયસખા **સુગ્રીવ** ! હા સૌમ્ય **હનુમન્** ! હા સખિ **ત્રિજટા** ! તમને બધાંને આ **રા**-મલે લુટયાં છે ! તમારો સર્વનો એણે અનાદર કર્યો છે! અથવા હું હવે તેમનું નામપણ દેનાર કોણ ?

(अनुष्ट्)

કૃતઘ્નીને દુરાત્મા હું, નામ એવા મહાત્મનું,
લેઊં તેથી શકે લાગે પાપ એ પુણ્યશાલિને ! ૫૧.

જે હું,

[वसंततिलका.]

વિશ્વાસથી ઉરપરે ઊંઘી જે ગઈ છે,
છાંડુ પ્રિયા ગૃહિણી તે ગૃહકેરી શોભા,
સ્વપ્ને ધ્રૂજે કઠિન ગર્ભઃ થયેલી મન્દ,
તેનોજ વ્યાઘ્રપશુને બલિ આપું પાપી. ૫૨.

(સીતાના ચરણો માથે અરાડી) દેવિ ! દેવિ ! આ તારા પાદપંકજને રામના મસ્તકનો આ છેલોજ સ્પર્શ છે.

(રુદન કરે છે.)

[નેપથ્યમાં.]

બ્રાહ્મણનું અતિ અહિત થાય છે! અહિત થાય છે!

राम—અરે તપાસ કરો કે આ શું છે!

(ફરીથી નેપથ્યમાં.)

(गीति.)

યમુના તીરે વસતા, તપ તપતા અતિઉગ્ર પુણ્ય રૂષિઓ;
લવણથકી ત્રાસેલો શરણ આવી તવ ઉભો યજ્ઞ તેનો. ૫૩.

राम—અહો ! શું અદ્યાપિ પણ રાક્ષસોનો ત્રાસ ! આ દુરાત્મા કુંભીનસી પુત્રનું નિર્મુલ કરવા શત્રુઘ્નને મોકલું. (કેટલાંક ડગલાં આગળ જઈ પાછો આવીને) હા દેવિ ! તું આ બધું શી રીતે વેઠશે ! ભગવતિ વસુંધરે ! શ્લાઘ્યદુહિતા જાનકીની સંભાળ રાખજો.

(गीति.)

જનક અને રઘુકુલની મંગલરૂપ જે પુણ્યશીલ તેને,
દેવયજન હે પુણ્યે ! જન્મ દીધો છે કૃપા કરીને તે. ૫૪

(જાય છે.)

सीता—હા આર્યપુત્ર ! સૌમ્ય ! ક્યાં છો ! (એકદમ ઉઠીને) હા ધિક્! નઠારાસ્વપ્નાવડે છેતરાઈને હું આર્યપુત્રનો વિલાપ કરૂં છું. (ચારે તરફ જોતી) અરે ધિક્ છે ! મને એકલીને ઉંઘતી મુકીને આર્યપુત્ર જતા રહ્યા ! અરે આ તે શું !

હશે ! એમને મળીશ ત્યારે જો મને મારા આત્માનું ભાન રહેશે તો હું એમને ખુબ ક્રોધ કરીને ખીજીશ. અરે આ ટલામાં કોણ પરિજન છે ?

(દુર્મુખ પ્રવેશ કરે છે.)

दुर्मुख—દેવી ? કુમાર લક્ષ્મણ વિનતી કરેછેકે રથ તૈયારછે, દેવી અંદર બીરાજીએ.

सीता—આ બેસું. (ઉઠીને) મારો ગર્ભભાર જાણે ફરકે છે, તેથી ધીમે ધીમે જઇએ.

दुर्मुख—દેવી આ માર્ગે આ માર્ગે.

सीता—તપોધન સર્વને નમસ્કાર ! નમસ્કાર રઘુકુલદેવતાઓને ! નમસ્કાર આર્યપુત્રના ચરણકમલ યુગલને ! વંદન સર્વ ગુરુજનોને !

(સર્વે જાય છે.)

इति चित्रदर्शनोनाम प्रथमोऽङ्कः समाप्तः

(નેપથ્યમાં.)

ભલે પધાર્યા ! તપોધના ભલે પધાર્યા !

(વટેમાર્ગુનો વેશ ધારણ કરેલી તાપસી પ્રવેશ કરે છે-)

तापसी—અહો આ તો વનદેવતા ફલ કુસુમ પત્રાદિકનો અર્ઘ્ય લેઇને મારી સામાં આવ્યાં છે.

(વન દેવતા પ્રવેશ કરે છે.)

वन.—(અર્ઘ્ય આપીને.)

(शिखरिणी.)

રૂડો દા'ડો આજે, વનસુખ યથેચ્છા અનુભવો;
મહાપુણ્યે, કષ્ટે, સુજનજનનો સંગ મળતો:
તરૂચ્છાયા, વારિ, અશન તપને યોગ્ય સઘળું;
ફલો, મૂલો તે એ–નવ કશું પરાધીન ગણવું. ૧.

ता.—વાહવાહ ! શું કહું !

(शिखरिणी.)

પ્રીતિ ભીની વૃત્તિ; વિનય મીઠી વાણી રસભરી;
પ્રીતિ ચોખી શુદ્ધ, પ્રકૃતિથકી બુદ્ધિ શુભકરી;
સુખે વા છેડે વા ભર્યું સમરસે નિત્ય રસિલું;
દીપે સાધુઓનું ચરિત, શુધ્ધ, ને ગૂઢ, ઉજળું. ૨.

[બન્ને બેસે છે.)

वन.—આજ કીયાં ભગવતીનાં દર્શનથી હું પાવન થઇ ?

ता.—મારૂં નામ આત્રેયી.

वन.—આર્ય આત્રેયિ ! આ તરફજ આપે ક્યાંથી કૃપા કરી ? અથવા શા પ્રયોજને દંડકારણ્યમાં આવવું થયું છે ?

आ.— (इन्द्रवज्रा.)

આ ઠામમાં શ્રેષ્ઠ ઋષિ અગસ્ત્ય,
ઉદ્દ્ગીથવેત્તા બહુ સાથ રે' છે;

વેદાન્ત તે પાસથી શિખી લેવા,
વાલ્મીકિને છાંડી અહીં ભમું છું. ૩

વન.—ઘણાએક બીજા મુનિઓ એજ વૃદ્ધ, બ્રહ્મવાદી પ્રાચેતસઋષિની પાસે બ્રહ્મપારાયણાર્થે રેહે છે; ત્યારે આર્યાએ આ દીર્ઘ પ્રવાસનો શ્રમ કેમ લીધો હશે?

આ.—ત્યાં અધ્યયનનેવિષે બહુ વિઘ્ન આવી પડે છે, માટે આ દીર્ઘ પ્રવાસનો અંગીકાર કર્યો.

વન.—શાં વિઘ્ન આવે છે?

આ.—એ ઋષિ દેવને કોઇ એક દેવતાએ સર્વ પ્રકારે અદ્ભુત તથા હવણાંજ ધાવણ છોડેલું એવાં નાનાં બે બાલક આણી આપ્યાં છે. તેનાથી ખરેખાત એકલા ઋષિઓનાંજ નહિ પણ સચરાચર ભૂતમાત્રનાં કાળજાં ઠરે છે, ને સર્વેને તેમના ઉપર પ્રીતિ ઉપજે છે.

વન.—તેમનું નામ ઠામ આપને ખબર છે?

આ.—તેજ દેવતાએ એમનો પ્રભાવ પણ કહેલો છે અને એમનાં કુશ અને લવ એવાં નામ પણ કહેલાં છે.

વન.—એમનો પ્રભાવ કેવો છે?

આ.—એમને સરહસ્ય જૃમ્ભકાસ્ત્રો જન્મથીજ સિદ્ધ છે.

વન.—એ તો મોટું આશ્ચર્ય!

આ.—એમને શ્રી વાલ્મિક ગુરુએ પરમ કૃપા કરીને, ધાત્રી કર્મથી માંડીને ઉછેર્યા, પાળ્યા, તથા ચૂડાકરણ સંસ્કાર કર્યા પછી ત્રણ વેદવિના બાકીની સર્વ વિદ્યામાં બહુ સંભાળ રાખી કુશલ પણ કર્યા. ત્યાર પછી ગર્ભાધાનથી એકાદશ વર્ષ પુરાંથતાં એમને ક્ષત્રિયને ઉચિત વિધિપૂર્વક ઉપનયન સંસ્કાર આપી ત્રણ વેદનું અધ્યયન પણ કરાવ્યું છે.

એવા અતિ તેજિત અને ઝીણી બુદ્ધિવાળા છોકરાઓ સાથે મારા જેવાંથી અભ્યાસમાં ચાલી શકાતું નથી. કેમકે

(हरिणी.)

ગુરૂજી શિખવે એકી રીતે ગુણી જડ બેઉને,
ગૃહણ કરવે શક્તિ દે ના, ન ઓછી કદા કરે;
ફરક ફળમાં રે' છે મોટો, તથા પણ ઉતરી;
વિમલ મણિ લે ઝાલી તેવું સુબિંબ ન ઠીંકરી. ૪.

वन.—આજ વિઘ્ન કે?

आ.—બીજું પણ છે.

वन.—તે શું?

आ.—એક દિવસે મધ્યાન્હ સમયે એ બ્રહ્મર્ષિ તમસા નદીએ ગયા. ત્યાં જોડકે ફરનારાં ક્રૌંચના જોડામાંના એકને પારધીને મારતો દીઠો; દેખતામાંજ અકસ્માત્ પ્રકટ થયેલાં અસ્પષ્ટતાદિ દોષરહિત, વાચા દેવી અનુષ્ટુપ્ છન્દરૂપે એમના મુખમાંથી નીકળી ગયાં.

(अनुष्टुप्.)

મા નિષાદ! પ્રતિષ્ઠા તું કદાપિ પણ પામતો.
કે માર્યું ક્રૌંચજોડાના કામમોહિત એકને.

वन.—અહો! વેદમંત્રોથી જુદીજ અને નવીન જાતની આ છંદની રચના છે.

आ.—તેજ સમયે સર્વ જગત્ના વિધાતા પદ્મયોનિ ભગવાન્ બ્રહ્મદેવ ત્યાં પ્રકટ થયા, અને આ પ્રમાણે શબ્દબ્રહ્મનો પ્રકાશ કરતા ઋષિને કેહેવા લાગ્યા કે હે ઋષિ! તમને વાણીરૂપ બ્રહ્મનું આજ જ્ઞાન થયું છે, તેથી રામાયણ વદો. તમારા જ્ઞાનના આર્ષ ચક્ષુની જ્યોતિ સર્વ ઠામમાં ઘુમશે. તમે આદ્યકવિ છો. એટલું કહીને ત્યાંજ અન્તર્ધાન થઈ ગયા. આ ઉપરથી શબ્દબ્રહ્મના મનુષ્યલોકને વિષે આ જાતના પ્રથમજ વિવર્તરૂપ રામાયણ ઇતિહાસ, ભગવાન્ પ્રાચેતસે રચવા માંડ્યો છે.

वन.—વાહ ! ત્યારે તો સંસાર સારો શોભશે !

आ.—એજ વિઘ્ન.

वन.—યથાર્થ છે.

आ.—ભદ્રે ! મારો થાક ઉતરી ગયો છે, તેથી હવે અગસ્ત્યાશ્રમનો માર્ગ મને બતાવો.

वन.—અહીંથી પંચવટીમાં થઇને ગોદાવરીને કાંઠેકાંઠે ચાલ્યાં જજો.

आ.—(અશ્રુસમેત) શું આ તપોવન ! આ પંચવટી ! આ નદી શું ગોદાવરી ! આ ગિરિ પ્રસ્રવણ ! તમે શું જનસ્થાન દેવતા વાસન્તી !

वा.—હા એ બધું આજ.

आ—વત્સ જાનકિ !

(उपजाति.)

આ સર્વ તારો પ્રિય બંધુવર્ગ,
દૃષ્ટે પડી આજ કથા પ્રસંગ;
છે માત્ર તારૂં રહ્યું નામ તોયે,
પ્રત્યક્ષ જેવી અમને બતાવે. ૫

वा.—(ભય પામીને, મનમાં)"છે માત્ર તારૂં રહ્યું નામ" એમ કેમ કહ્યું!! (જાહેર) આર્યે ! સીતાદેવીનું શું અનિષ્ટથયું ?

आ.—અનિષ્ટ એટલુંજ નહિ પણ કલંકે લાગ્યું. (કાનમાં) આમ, આમ.

वा.—હાય ! હાય ! દૈવનો આ દારુણ વજ્રપાત તે શો !

(મૂર્છામાં પડે છે.)

आ—ભદ્રે ! શાન્ત થાઓ શાન્ત થાઓ.

वा.—[જાગીને] હા પ્રિયસખિ ! હા મહાભાગે ! તારા ભાગ્યમાં આજ હતું ! ! રામભદ્ર ! રામભદ્ર અથવા તમને શું કરૂં. આર્ય આત્રેયિ ? પેલા અરણ્યમાં સીતાદેવીને તજીને લક્ષ્મણ ગયા ત્યાર પછી એની કાંઇ ખબર મળીછે?

આ.—ના, ના.

વા.—અરેરે ! અરુન્ધતી અને વશિષ્ટ ગુરુની આજ્ઞામાં બંધાઈ રહેલું રઘુકુલવૃદ્ધ બેઠું છતાં અને વૃદ્ધ રાણીઓ જીવતાં પણ આમ કેમ થઈ શક્યું ?

આ.—સર્વ ગુરુજન તે પ્રસંગે ઋષ્યશૃંગાશ્રમમાં ગયેલાં હતાં, એ બાર વર્ષનો યજ્ઞ હવણાંજ સમાપ્ત થવાથી ઋષ્યશૃંગે સર્વ ગુરૂજનને પૂજાઅર્ચા કરી વિદાય કર્યા ત્યારે, ભગવતી અરુન્ધતીએ કહ્યું કે વધૂવિનાની સુની અયોધ્યામાં હું તો આવનારી નથી. રામની માતાએ પણ એ વાત કબુલ રાખી. ભગવાન્ વશિષ્ઠની આ ઉપરથી વિશુદ્ધ વાણી થઈ કે વાલ્મીકિતપોવનમાં જઈને ત્યાંજ વાસ કરીએ.

વા.—ત્યારે એ રાજા હવે શું કરે છે ?

આ.—એ રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો છે.

વા.—ધિક્કાર છે ! પરણ્યા પણ ખરા કે ?

આ.—અરે લાજો લાજો જરા.

વા.—ત્યારે યજ્ઞમાં સહધર્મચારિણી કોણ થશે ?

આ.—સીતાની સુવર્ણમય મૂર્તિ.

વા.—અરેરે !

(अनुष्टुप्.)

વજ્રથીએ ઘણાં ગાઢાં, કુસુમથી પણ જે મૃદુ,
લોકપ્રિય મહાત્માનાં જાણીલે કોણ ચિત્તને ? ૬

આ.—વામદેવ પુરોહિતે સંસ્કાર કરેલો મેધ્યાશ્વ પણ છોડી મુક્યો છે. અને શાસ્ત્રપૂર્વક તેના રક્ષણ કર્તા પણ ઠરાવ્યા છે. ગુરુસમ્પ્રદાયથી દિવ્યાસ્ત્રસંપૂર્ણ લક્ષ્મણપુત્ર ચંદ્રકેતુને એ ચતુરંગ સેનાનો અધિષ્ઠાતા નિમ્યો છે.

વા.—(સ્નેહ અને કૌતુકથી) કુમાર લક્ષ્મણનો પણ પુત્ર! અરે માડી હવે મારા જીવમાં જીવ આવ્યો.

આ—એટલામાં એક બ્રાહ્મણે પોતાનો મુએલો છોકરો રાજદ્વારમાં નાંખીને, છાતી હૈયાં કુટતે બ્રાહ્મણનું અહિત થાય છે એવી બૂમ મારી. એ સાંભળી રાજાના અનાચાર વિના પ્રજાને અકાલ મૃત્યુ થાય નહિ, એમ કરુણામય **રામભદ્ર** પોતાનો દોષ નિરૂપણ કરતા હતા એટલામાં સહસાજ ગેબી વાણી થઇ.

(गीति.)

તપ તપતો પૃથિવીપર શંબૂક નામે શૂદ્ર રામ ! આજ,
શિરચ્છેદ તવ હાથે નિર્મ્યો તેનો, હણિ કર દ્વિજ કાજ. ૭

એવું સાંભળીને હાથમાં ખડ્ગ ગૃહણ કરી પુષ્પક વિમાનમાં ચઢી જગત્પતિએ એ શૂદ્ર તપસીની શોધમાં સર્વે દિશાઓ તથા ખુણાઓમાં ફરવા માંડયું છે.

વા—શૂદ્ર **શંબૂક** નામનો ધૂમ્રપાન કરનાર આ જનસ્થાનમાંજ તપ કરે છે; તેથી **રામભદ્ર** કદાપિ આ વનને ફરીથી પણ પાવન કરે.

આ.—ભદ્રે ! હવે તો જઇશ.

વા—.આર્યે આત્રેયિ ! દિવસ પણ માથે આવ્યો છે. વળી

(कटाव.)

જેની છાયા વિષે રમેઆ વિષ્કિર પક્ષી વીણે ચાંચથી;
ઘડીમાં દાણા ઘડીમાં ફોડી ત્વચા તરુની ઝાલે કીડા;
એમ છાલથી છાયાં તરુથડ ઉપર બોલે આખું ભાગું
મધૂર શબ્દે કપોત સુંદર કુક્કુટ ટોળાં એવાં દ્રુમવર,
ગોદાવરીના તટપર શોભે, તેશું હસ્તી કુંભસ્થલ ઘસી
ચેળ મટાડે તે સમયે આ કરમાએલાં ચંડ તાપથી,
દીટામાંથી પુષ્પ સુગંધી ખરી પડે છે, ગોદાવરીના
રમ્યનીરમાં; પૂજે એવી રીતે વૃક્ષો;—રમ્ય રમ્ય આ
સ્થળ શુભ ભાસે.—જેની છાયા. ૮

॥ इति विष्कम्भकः ॥

॥ द्वितीयोङ्कः ॥

(પછી ખડ્ગ ઉગામીને દયા ભર્યા રામભદ્ર પ્રવેશ કરે છે.)

राम— (वसंततिलका.)

રે હસ્ત દક્ષિણ! મુવા દ્વિજના શિશુને
જીવાડવા, કર તું શુદ્ર મુનિ શિરે ઘા;
ગર્ભશ્રમે ક્ષીણ **સીતા** વન કાઢી જાણે
તે **રામ** ગાત્ર તું, તને જરીયે દયા શી!! ૯.

(બેળેબેળે પ્રહાર કરીને.) કર્મ તો **રામ**ના જેવુંજ કર્યું? પણ એ બ્રાહ્મણનો પુત્ર જીવ્યો હશે?

(દિવ્ય પુરૂષ પ્રવેશ કરે છે.)

दिव्य पु—મહારાજનો જય થાઓ.

(वसंततिलका.)

ટાળી તમે યમતણો ભય, દંડ દીધો,
આ બાલબ્રાહ્મણ જીવ્યો થયું શ્રેય મારૂં,
શંબૂક આવી ચરણે શિશ આ નમાવે;
સત્સંગ હાથ મરવું પણ તારી આપે. ૧૦.

राम—આપણું બંને તરફથી સારૂં થયું. તેથી તારા ઉગ્ર-તપનું ફળ પામ.

(अनुष्टुप्.)

જ્યાં મહાપુણ્યથી વાધે મોદ આનંદ સર્વદા,
તેમજ બ્રહ્મલોકે ત્યાં જા તું રે' જે સનાતન. ૧૧.

शंबू—આપના ચરણપ્રસાદનો એ મહિમા છે, તપનું ફલ નહિ. અથવા તપનો પણ મારાઉપર મોટો ઉપકાર થયો.

(मंदाक्रान्ता.)

શોધ્યે લાધો શરણ સહુના, વિશ્વમાં, ભૂતનાથ!
ખોળી આવ્યા નીચ સમિપ તે કોશ કાપી હજાર;

તે છે મારા તપનું ફલ, આ અન્યથા આવવાનું,
ક્યાંથી થાયે અવધ પુરિથી દણ્ડકામાં ફરીથી. ૧૨.

राम—શું દણ્ડકા ? (ચારે તરફ જોઇને) હા, હા.

(कटाव.)

કોકોઠામે સ્નિગ્ધરમ્ય ને નયન હસાવે, વળીકો કાળી, વળીકો ભૂરી,
કોકોઠામે રૂપ ભયંકર ધારી કર્કશ દેતો ત્રાસ બહુ, ઠામે ઠામે
વળી ભરેલી ઝમઝમ ઝમઝમ વ્હેતાં ઝરણો તેના શબ્દે, દિશા,
રૂપાળી; પણે જણાયે તીર્થ પુણ્યનાં, આશ્રમ ઋષિના; પર્વત
પેલા ડોકાં કરતા; સરિતા ધીમી ઉછળી વ્હેતી; અરણ્ય ખ્હોળાં
મધ્યે નાનાં રમણીય લીલાં ઉપવન દીસે; એવા એવા,
વિવિધ પ્રદેશો પરિચિત મુજને દૃષ્ટે આવે;—દીસે દીસે,
સત્ય દણ્ડકા અરણ્ય આજે—કોકોઠામે૦ ૧૩.

शंबू—આ દણ્ડકાજ છે. આ સ્થલે પૂર્વે મહારાજે.

(दुहो.)

રાક્ષસ ચૌદ હજાર જે ઘોર કર્મ કરનાર.
ખરદૂષણ ત્રિશિરા સહે હણ્યા દુઃખ દેનાર. ૧૪.

જેથી કરીને જનસ્થાન સિદ્ધક્ષેત્રને વિષે, મારા જેવાં બીહીકણ જનોને પણ નિર્ભય ફરવા હરવાની છુટ થઈ.

राम.—અહો ! એકલું દણ્ડકાજ નહિ પણ જનસ્થાને આજકે !

शंबू—હા. જેને દેખતાંજ સર્વ પ્રાણીમાત્રનાં રોમ ભયથી ઉભાં થાય છે એવી, ઉન્મત્ત ચંડ શ્વાપદનાં ટોળાંથી પરિપૂર્ણ ગિરિગહ્વરોવાળાં જનસ્થાનની સીમનાં વિશાલ અરણ્યો આ દક્ષિણ દિશા તરફ આવેલાં છે. વળી,

(शार्दूलविक्रीडित.)

જે કો ઠામ પ્રશાન્ત, અન્ય ગગડે પ્રોચ્ચંડસત્વસ્વને,
કો ઠામે ઉંઘતા મહાભુજગના શ્વાસેથી અગ્નિ બળે,

ઊંડી ફાટવિષે જહાં ચળકતું અત્યલ્પ પાણી દિસે,
તે આ સીમ, જહાં પીએ અજગરસ્વેદ પ્રતિસૂર્યકો. ૧૫.

राम— (अनुष्टुप्)

ખરાલય જે હતું પ્હેલાં જનસ્થાન હું દેખું તે,
પ્રત્યક્ષ સમ, વૃત્તાન્તો પૂર્વનાં, મુજને દિસે. ૧૬

(ચારે તરફ જોઇને) વૈદેહીને વનોપભોગ સર્વથા પ્રિય હતા. તેનાં તેજ આ ઘાડવનો. એથી વિશેષ ભયાનક શું હોય?

(અશ્રુમેત.)

(अनुष्टुप्.)

મધુ ગન્ધિવને, નિત્યે તવસાથ રહીશ હું,
એટલાથી થતી રાજી, એવો તે સ્નેહ એ તણો! ૧૭
કરેના કાંઇએ તોયે દૃષ્ટેદૃષ્ટ મળે સુખી;
તે તેને મન છે કાંઇ જે જેના મનમાં વસે. ૧૮.

शंबू—એ દુર્ગમ અરણ્યોને જવા દો; અને મદમત્ત મયૂરના કણ્ઠ જેવી અતિ ચીકણી તથા શ્યામ છબિના પર્વતોથી ઠામ ઠામ છવાયલાં—અડો અડ ઉગેલા ઘનઘોર ઘટાવાળાં બાલતરૂસમુહથી અલંકૃત—નિર્ભય નૃત્ય કરતાં વિવિધ મૃગયૂથપરિપૂર્ણ આ પ્રશાન્ત અને ગંભીર મધ્યમારણ્યોને મહાનુભાવ! નિહાલો. અહીયાં,

(हरिगीत.)

મદમત્ત બેશી શકુન્ત હિલવે વેલવાનીર ખીલતી,
તેનાં મૃદુ ફુલથી સુવાસિત, સ્વચ્છ, શીત જલે ભરી;
પાકાં થયાં ફલભાર ઝુકતી જંબુકુંજજ શ્યામથી;
ઝમ ઝમ કુદે જેનાં ઝરણ એવી વહે સરિતા ઘણી.૧૯.

(मालिनी]

તરૂણરિંછ ગુફામાં શ્લેષ્મવાળાં ખરાડે,
પ્રતિરવથકી શબ્દ સ્થૂલ થૈ બ્હાર આવે;

કરિ તરૂ ચીરી નાંખે—ગાંઠમાંથી ઝરંતો,
શીત,, કડુ, ઘન તુરો, શલ્લકીવાસ વ્યાપ્યો. ૨૦.

રામ—ભદ્ર ! તારો માર્ગ મંગલકારી હજો. દેવલોકમાં જવા માટે તને વિમાન પ્રાપ્ત થાઓ.

શંબૂ—વૃદ્ધ બ્રહ્મવાદી ઋષિ અગસ્ત્યને અભિવંદન કર્યા પછી પરમપદમાં પ્રવેશ કરૂં. (જાય છે.)

राम— (वसंततिलका.)

સંસારસારરસમગ્ન અમે અહીંયાં,
ઝાલી સ્વધર્મ ચિરકાલ પુરા વસંતાં,
આરણ્યકવ્રતી, ગૃહસ્થ વળી બન્યાં તે;
તે તેજ અદ્ય વન આ ફરીથી દિઠું મેં. ૨૧

વળી, (लावणी.)

તેજ પ્રિય પરિચિત પૂર્વ નિવાસ,
લહે દિલ કરુણામય ઉલ્લાસ;
તેજ ગિરિ આ જ્યાં વારંવાર,
મોર મળી કરતા ટૂહૂ ટૂકાર;
વળી આ વનથળ તેનાં તેજ,
રમે જ્યાં મત્તહરિણી ફરી સ્હેજ.
મનહર વંજુવેલથી છાયેલા ચોપાસ,
નિચુલ વૃક્ષની ઘટા ન ભેદે જેપર સૂર્ય પ્રકાશ
પાસ છે નદીતટનો અવભાસ—તેજ પ્રિય. ૨૨.

દૂર થકી પણ આ દીસે મેઘમાલ સમશ્યામ,
તે ગિરિવર પ્રસ્રવણ જહાં વ્હે નદી ગોદાવરીનામ,
ઠામ જે મિત્ર વિયુક્ત ઉદાસ.—તેજ પ્રિય. ૨૩.
એજ ગિરિપર અતિઉંચે શૃંગ,
વસંતા ગૃધ્રરાજ નિઃશંક,
અમે પણ તેની હેઠળ સ્હેલ,

પર્ણકુટી પેલીમધ્ય વસેલ;
ગોદાવરીજલમાં પડે શ્યામતરૂશ્રીભાસ,
જે તરૂથડમાં મધુર ગાય ખગ–તેથી પૂર્ણ વનાન્તે,
શાન્ત ચોપાસ વિશ્વમૃદુહાસ—તેજ પ્રિય. ૨૪.

પેલી પંચવટી, જેમાં ચિરકાલ સુધી વાસ કરતાંના વિવિધ સ્વચ્છંદ વિલાસ વિહારના સાક્ષી, પ્રદેશો આવી રહેલા છે, તથા જેમાં પ્રિયાની સખી વાસન્તી વસે છે તેપણુ અહીંયાંજ છે. અરેરે ! અભાગી રામને માથે આજ આ શું આવી પડયું ! હવે,

(शिखरिणी.)

બહુકાલે વેગે ચઢી, ચરિવળે જે વિષસમો,
કશ્યાથી હાલ્યાથી ખટકી દુઃખ દે કંટક સમો;
ફુટયું ગંઠાયેલું હૃદયમરમે તે વ્રણ સમો;
વધી ગાઢા શોક—પ્રમથી મુકતો નૂતન સમો. ૨૫.

તથાપિ પણ મારા પૂર્વના મિત્ર એ ભૂમિભાગને તો નિહાળીશજ. (જોતો) અહો ભૂમિ પણ ઉથલ પાથલ થઈ ગઈ જણાય છે.

(शिखरिणी.)

હતા પ્હેલાં વ્હેળા, પુલિન નદીનાં ત્યાં બની રહ્યાં,
દીસે વૃક્ષો કેરી, ઘનવિરલતા આજ ઉલટી,
બહુ કાલે દીઠું દીસતું વન આ અન્ય સરખું,
તથા તેનું તે એ દૃઢ મતિ કરે એમ ગિરિઓ, ૨૬.

અરે ! હું તજીને જવા ધારૂંછું તોયે પંચવટીનો સ્નેહ જાણે મને અહીંયાંથી બળે બળે પોતાની તરફ ખેંચે છે.

(કરૂણાથી.)

(शार्दुलविक्रीडित.)

જેમાં તે દિન તેની સાથ બહુ મેં ગાળ્યા, પછીથી અરે !
જે સંબંધી સદાય વાત ઘરમાં લંબાવી રે'તાં અમે,

કરિ તરૂ ચીરી નાંખે—ગાંઠમાંથી ઝરંતો,
શીત,, કટુ, ઘન તુરો, શલ્લકીવાસ વ્યાપ્યો. ૨૦.

रामભદ્ર ! તારો માર્ગ મંગલકારી હજો. દેવલોકમાં જવા માટે તને વિમાન પ્રાપ્ત થાઓ.

શંબૂ—વૃદ્ધ બ્રહ્મવાદી ઋષિ અગસ્ત્યને અભિવંદન કર્યા પછી પરમપદમાં પ્રવેશ કરૂં. (જાય છે.)

राम— (वसंततिलका.)

સંસારસારરસમગ્ન અમે અહીંયાં,
ઝાલી સ્વધર્મ ચિરકાલ પુરા વસંતાં,
આરણ્યકવ્રતી, ગૃહસ્થ વળી બન્યાં તે;
તે તેજ અદ્ય વન આ ફરીથી દિઠું મેં. ૨૧

વળી, (लावणी.)

તેજ પ્રિય પરિચિત પૂર્વ નિવાસ,
લહે દિલ કરુણામય ઉલ્લાસ;
તેજ ગિરિ આ જ્યાં વારંવાર,
મોર મળી કરતા ટૂહૂ ટૂકાર;
વળી આ વનથળ તેનાં તેજ,
રમે જ્યાં મત્તહરિણી ફરી સ્હેજ.
મનહર વંજુવેલથી છાયેલા ચોપાસ,
નિચુલ વૃક્ષની ઘટા ન ભેદે જેપર સૂર્ય પ્રકાશ
પાસ છે નદીતટનો અવભાસ—તેજ પ્રિય. ૨૨.
દૂર થકી પણ આ દીસે મેઘમાલ સમશ્યામ,
તે ગિરિવર પ્રસ્રવણ જહાં વ્હે નદી ગોદાવરીનામ,
ઠામ જે મિત્ર વિયુક્ત ઉદાસ.—તેજ પ્રિય. ૨૩.
એજ ગિરિપર અતિઉંચે શૃંગ,
વસંતા ગૃધ્રરાજ નિઃશંક,
અમે પણ તેની હેઠળ રહેલ,

પર્ણકુટી પેલીમધ્ય વસેલ;
ગોદાવરીજલમાં પડે શ્યામતરૂશ્રીભાસ,
જે તરૂથડમાં મધુર ગાય ખગ—તેથી પૂર્ણ વનાન્ત;
શાન્ત ચોપાસ વિશ્વમૃદુહાસ—તેજ પ્રિય. ૨૪.

પેલી પંચવટી, જેમાં ચિરકાલ સુધી વાસ કરતાંના વિવિધ સ્વચ્છંદ વિલાસ વિહારના સાક્ષી, પ્રદેશો આવી રહેલા છે, તથા જેમાં પ્રિયાની સખી વાસન્તી વસે છે તેપણ અહીંયાંજ છે. અરેરે ! અભાગી રામને માથે આજ આ શું આવી પડયું ! હવે,

(શિખરિણી.)

બહુકાલે વેગે ચઢી, ચરિવળે જે વિષસમો,
કશ્યાથી હાલ્યાથી ખટકી દુઃખ દે કંટક સમો;
કુટયું ગંઠાયેલું હૃદયમરમે તે વ્રણ સમો;
વધી ગાઢો શોક—પ્રમથી મુકતો નૂતન સમો. ૨૫.

તથાપિ પણ મારા પૂર્વના મિત્ર એ ભૂમિભાગને તો નિહાળીશજ. (જોતો) અહો ભૂમિ પણ ઉથલ પાથલ થઈ ગઈ જણાય છે.

(શિખરિણી.)

હતા પ્હેલાં વ્હેળા, પુલિન નદીનાં ત્યાં બની રહ્યાં,
દીસે વૃક્ષો કેરી, ઘનવિરલતા આજ ઉલટી,
બહુ કાલે દીઠું દીસતું વન આ અન્ય સરખું,
તથા તેનું તે એ દ્દઢ મતિ કરે એમ ગિરિઓ, ૨૬.

અરે ! હું તજીને જવા ધારૂં છું તોયે પંચવટીનો સ્નેહ જાણે મને અહીંયાંથી બળે બળે પોતાની તરફ ખેંચે છે.

(કરૂણાથી.)

(શાર્દુલવિક્રીડિત.)

જેમાં તે દિન તેની સાથ બહુ મેં ગાળ્યા, પછીથી અરે !
જે સંબંધી સદાય વાત ઘરમાં લંબાવી રે'તાં અમે,

આજે નાશ કરાવી તેજ પ્રિયનો પાપી અરે એકલા !
જોશે કેમ તું રામ ! પંચવટી તે, છાંડી જશે કેમ વા ? ૨૭.

(શંબૂક પ્રવેશ કરે છે.)

શંબૂ.—મહારાજનો જય થાઓ. દેવ ! ભગવાન્ અગસ્ત્યે આપ આટલા પાસે છો એમ મારી પાસેથી સાંભળીને, કહાવ્યું છે કે આપને વિમાનમાંથી ઉતરવાના પ્રસંગને ઉચિત સર્વ મંગલસાધી રહેલી વત્સલા લોપામુદ્રા તથા સર્વે આગસ્ત્યાયનો આપની રાહ જોઇ રહ્યાં છે; તેથી આવીને અમને મળ્યા પછીથી શીઘ્રવેગે દોડતા પુષ્પકમાં બેશી સ્વદેશ પધારી, અશ્વમેધને માટે સજ્જ થજો.

રામ—જેવી ભગવાન્‌ની આજ્ઞા.

શંબૂ.—ત્યારે મહારાજ ! આ તરફ પુષ્પકને વાળો.

રામ—ભગવતિ પંચવટી ! ગુરૂજનોની આજ્ઞાને લીધે રામને ક્ષણવાર તરછોડીને જવું પડે છે તે ક્ષમા કરજો.

શંબૂ.— (લાવણી.)

જુઓને દેવ દેવ જગરાય !
રમ્ય ગિરિ, સરિતા, ભૂમિ જણાય,
વસે ઘન કુંજ ગુંજ ઘુઘુકાર,
ઘૂ ઘૂ ઘૂ ઘુવડ ઘટા પરિવાર;
રૂડા કીચકના ગાળા ગુચ્છ,
થરર થર કાંપે શબ્દથી દુષ્ટ,
વસંતી કાકપંક્તિ તે માંય,
લપાઈ શાન્ત ગુપ્ત ઝંપાય;
વળી જ્યાં ફરતા મત્તમયૂર,
કરે કુજિત ટુહુટૂ ચકચૂર
તે જુનાં વડવૃક્ષનાં કોટરમાં પથરાય,
સાંભળીને ફણિધર ફફડેને આકુલ વ્યાકુલ થાય;
રાય ગિરિ ક્રૌંચાવત દેખાય—જુઓને. ૨૮.

વળી, ગુફામાં ગોદાવરીનાં નીર,
વહે ગદ્‌ગદ શબ્દે બહુ ધીર;
અલંકૃત મેઘથકી નીલ શૃંગ,
લસે શાં દક્ષિણ ગિરિનાં વૃંદ !
અન્યોન્યશું અથડાઈને ઉછળે જળકલ્લોલ,
તેના કોલાહલથી તાલવિણ વ્હે જલ ગંભીર લોલ,-
પુણ્ય તે નદી સંગમ સોહાય—જુઓને. ૨૯.

(બન્ને જાય છે.)

॥ इति पंचवटीप्रवेशोनाम द्विती योङ्कः समाप्तः ॥

તો કેહેવુંજ શું ? મને પણ આજ્ઞા કરી છે કે વત્સ જાનકી વધૂ તારા ઉપર બહુ પ્રેમ રાખે છે, તેથી તુંજ એની સાથે જા; તેથી હવે હું મારે કામે જાઊં.

મુર.—હું પણ આ વૃત્તાન્ત ભગવતી લોપામુદ્રાને નિવેદન કરૂં. મને લાગે છે કે રામભદ્ર પણ આવી પોહોચ્યાજ છે.

તમ.—અહો ! આ ગોદાવરીના હૃદમાંથી નીકળીને,

(वसंततिलका.)

જેનું દીપે મુખ ફીકા દુબળા કપોલે,
ગુંથ્યાવિના શિશપરે છુટી વેણ ઝુલે,
દીસે શરીરી થયલી વિરહવ્યથા આ,
આવે વને કરુણમૂર્તિસમાન સીતા. ૩.

મુર.—એનાં.

(लावणी.)

અહા ! કરમાયાં લૂલાં અંગ,
થયાં સુકાઈ તેજહિણ ભંગ,
ઉખડિ પડિ દીટથી પીળી સુકાય,
કળી અતિ મુગ્ધ રમ્ય કરમાય,
દીર્ઘ, ત્યમ, દારૂણ શોક અપાર
હૃદયકુલ શોષી હરે તન સાર
શરદસમે નભમાં તપે રવિકરતાપ પ્રચંડ,
કેતકીગરભે પત્ર લપાયું તે પણ સુકવે અખંડ,
ખંડ ત્યમ અંગ અરે ન અભંગ—અહા૦ ૫.

(બન્ને જાયછે.)

॥ इति विष्कंभकः ॥

॥ तृतीयोङ्कः ॥

(નેપથ્યમાં.)

અરે કોઈ ધાઓ ! ધાઓ !

(પછી પુષ્પ વીંણવામાં ગુંથાયલી, તથા કરૂણા અને ઉત્કંઠાથી સાંભળતી સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

સીતા—અરે ! મારી પ્રિય સખી વાસંતી બોલતી હોય એમ લાગે છે.

(ફરીથી નેપથ્યમાં.)

(मंदाक्रान्ता.)

દેવીએ, જે કરિશિશુ ઘણું શલ્લકીપત્ર ઘેલું.
આપી પૂર્વે કરથી ચુંટીને પત્રઓ, ઉછેર્યું;

સીતા—તેનું શું થયું ?

(ફરીથી નેપથ્યમાં).

પ્યારી સાથે રમતું જલમાં, આવી ત્યાં તેની સામે,
ગાંડો ગર્વે મદ બળભર્યો હસ્તિરાજા અડયો છે. ૧.

સીતા—(ગભરાટથી ડગલાં ભરતી)આર્યપુત્ર ! સારા પુત્રકની વહારે ધાઓ, વહારે ધાઓ. (સંભારીને, ખેદથી.) હા ! ધિક્કાર છે ! ધિક્કાર ! જે શબ્દો બોલવાની ઘણા વખત સુધી ટેવ પડેલી તેના તેજ શબ્દો, પંચવટી દીઠાથી ફરીથી પણ મજ અભાગણીના મોંમાથી નીકળી જાય છે, હા ! આર્યપુત્ર ! (મૂર્છા પામે છે.)

(તમસા પ્રવેશ કરે છે.)

તમ.—વત્સે ! શાન્ત થા શાન્ત થા.

(નેપથ્યમાં.)

વિમાનરાજ ! અહીંયાંજ રાખો.

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવીને, ગભરાતી ગભરાતી ઉલ્લાસથી) અહો, કયાંથી આ જલપૂર્ણ મેઘની ગર્જના જેવો સ્થૂલ

અને ગંભીર શબ્દધ્વનિ! જે કાને પડતાંજ મારા જેવી મંદભાગિનીને પણ તરતજ શુદ્ધિમાં લાવી દેછે.

तम.—(સ્નેહનાં અશ્રુથી રોતી.) અરે વત્સે!

(**अनुष्टप्.**)

આખો ભાગો પડે કાને, ક્યાંથી આવ્યો ન તે સુઝે,
એવો નાદ સુણીને તું કેમ આવી બની દિસે? ૨
મયૂરી, મેઘની સુણી ગર્જના, બનતી યથા;
ઉત્કંઠિતા, વળી ઘેલી, બાવરી, ભડકી રહી. ૩.

सीता—ભગવતિ! આખો ભાગો એમ શીદ કહો છો? મેં તો સ્વરસંયોગ ઉપરથી આર્યપુત્રજ બોલે છે એમ ક્યારનું એ જાણેલું છે.

तम.—સાંભળ્યું છે ખરૂં, કે તપ તપતા શૂદ્રને દંડ દેવાને, એ ઈક્ષ્વાકુ રાજા જનસ્થાનમાં પધાર્યા છે.

सीता—ઇશ્વરની મોટી કૃપા, કે એ રાજા પોતાના રાજધર્મથી ભ્રષ્ટ થયા નથી.

(નેપથ્યમાં)

(**वसंततिलका.**)

જ્યાંછે તરૂ, વળી મૃગો, વળી બંધુ મારાં,
ગોદાવરીસમિપ આ ગિરિના તટોતે,
જેની ઘણી, ઝરણુ પૂર્ણ ગુફા ઘટામાં,
હું પ્રાણપ્યારી સહ કાલ ઘણો વસ્યો છું. ૪.

सीता—(જોતી.) હા પ્રભાત સમયનાં ચંદ્રમંડલ જેવા ફીકા, તથા નિસ્તેજ, અને દુબળા શરીરવાળા, ગંભીર અનુભાવ માત્રથીજ ઓળખાતા શું એ આર્યપુત્રજ! સખિ! મને અંધારાં આવે છે, મને ઝાલીલો.

(તમસાને ટેકો દેઇને મૂર્છા પામે છે.)

तम—(ઝાલતી) વત્સે! શાન્ત થા! શાન્ત થા!

(નેપથ્યમાં)

આ પંચવટીને દેખતાંજ.

(गीति)

હૃદયલીન દુઃખાગ્નિ સળગનાર છે આજ ચંડ ભડકે;
ધૂમરાશિ તેના સમ મોહમને આ પ્રથમથી વીટી લે. ૫

હા પ્રિયે ! જાનકિ !

राम.—(મનમાં) ગુરુજનો પણ આજ ચિંતા રાખતાં હતાં !

सीता—(શુદ્ધિમાં આવીને) અરે ! આ કેમ થયું ?

(પુનઃ નેપથ્યમાં.)

હા દેવિ દણ્ડકારણ્યપ્રિયસખિ ! હા દેવિ વિદેહરાજ-પુત્રિ ! (મૂર્છા પામે છે.)

सीता—હા ધિક્કાર ! ધિક્કાર ! કે મને અભાગણીને સંભારતાંજ નેત્ર નીલોત્પલ મીચાઈ ગયાં, અને આર્યપુત્ર મૂર્છાવશ થયા ! અરે ! શું, નિરૂત્સાહથી અશરણ થઇ, ધરણી ઉપર ઢળી પડયા ! ભગવતિ તમસે ! ત્રાહિ ત્રાહિ ! આર્યપુત્રને જીવાડો. (પગે પડે છે.)

राम.— (गीति.)

તુંજ, અરે કલ્યાણિ ! જીવાડ આજે ત્રિલોકના પતિને,
આજન જેપર બાંધ્યો, સ્પર્શ તેજ કરતણો ઘણો પ્રિય છે.૬.

सीता—જે થનાર હોય તે થાઓ. આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવું છું. (ગાભરી ગાભરી જોય છે.)

(પછીથી ભૂમિ ઉપર પડેલા, તથા સજલ નયન સીતાના સ્પર્શવડે પ્રસન્ન થઇ સચેત થતા રામભદ્ર પ્રવેશ કરે છે.)

सीता—(જરા હર્ષથી મનમાં) ત્રિલોકનાથનો જીવ પુનરપિ પાછો આવ્યો એમ લાગે છે !

राम—અહો આ શું ?

(वसंततिलका)

નીચોવીયાં શું હરિચંદન-પત્ર ચિત્તે?
નીચોવ્યું ઇંદુકરકંદલ શું કુટીને!
કે તપ્તજીવિતતરુ પરિતર્પણાર્થે
સંજીવનૌષધિરસે મુજ ચિત્ત છાંટયું! ૭
છે સ્પર્શ આ પરિચિત પ્રથમેથકી તે;
છે એજ જીવન, વળી મનમોહ એછે;
સંતાપની પલકમાં હરિ સર્વ મૂર્છા,
આનંદની, ફરીથી, જે જડતા વધારે. ૮.

सीता--(ગાભરી ગાભરી જરા પાછીહઠતી)આટલુંજમારેબહુછે.

राम--(બેઠાથતાં) પ્રેમાલ सीताદેવીએ તો મારા ઉપર કૃપા નહિ કરી હોય!

सीता--હા ધિક્? શું આર્યપુત્ર મને ખોળશે?

राम--લાવ જોઉં.

सीता--ભગવતિ તમસે! આપણે જરા ઓસરી જઇએ. જો મને મહારાજ દેખશે તો, એમની આજ્ઞાવિના હું પાસે ગઇ તેથી, વધારે કોપ કરશે.

तम--અરે વત્સે ભાગીરથીના વરદાનના પ્રભાવથી વનદેવતા પણ તને જોઈ શકે એમ નથી.

सीता--હાં, ખરી વાત છે.

राम--પ્રિયે! જાનકિ!

सीता--(ક્રોધથી ગદ્‌ગદ્ કંઠે)આર્યપુત્ર!આવૃત્તાન્તને એ વચન છાજતું નથી. (અશ્રુ સમેત) અથવા મને અભાગણીને સંભારીને આ પ્રમાણે બોલતા પ્રેમવત્સલ આર્યપુત્ર, જેનું દર્શન જન્માન્તરમાં પણ દુર્લભ છે, તેની સાથે વજ્રના હૈયાની થઇ નિર્દય શાને થાઉં? એમનું હૃદય હું જાણું છું ને મારૂં એ જાણે છે.

राम.—મીઠો, એનો તે આ, હિમકરકશો, કોમલ ઘણો,
મને લાધ્યો પાણિ, લલિત લવલીઅંકુર સમો. ૩૬.

सीता—હા ધિક્ ! આર્યપુત્રના સ્પર્શથી ભાન ભુલીને મારાથી ચૂક થઇ ગઇ.

राम—સખિવાસન્તિ ! આનંદથી મારી સર્વ ઇંદ્રિય ભાન ભુલી જડ થઇ લ્હેરાય છે, ને હર્ષથી ગાંડો થઈ હું હાથથીગયા જેવો થયોછું માટે તું એને પકડી રાખ.

वा.—હાય ! હાય ! ગાંડાબળજ તો !

सीता—(ગાભરી ગાભરી ખેંચીને ખસી જાય છે.)

राम—હા ધિક્ ! ચુકયો ! ચુકયો !

(गीति.)

કરપલ્લવ તે એનો, જડ થરથરતો, લીંસો સ્વેદ જલથી,
સહસા સરકી પડચો ,હા !જડ, કંપિત,સુજસ્વેદ ભીના:કરથી.૩૭.

सीता—હા ધિક્ ! હજુપણ એમનો જીવ ઠેકાણે આવતો નથી; અને નયન, ઘડીમાં ચંચલ ચમકી રેહે છે, ઘડીમાં ઠરી જાય છે, ઘડીમાં મૂઢ બની જોઈ રહે છે, ને ઘડીમાં ઝોકાયાં જાય છે !

तम—સ્નેહ તથા હાસ્ય અને કૌતુકથી નિહાળતી.)

(उपजाति.)

સસ્વેદ રોમાંચિત કંપિતાઙ્ગી,
થઈ પ્રિયસ્પર્શસુખેથી બાલા;
વાયુ વહે, વારિ નવું સિંચાયે,
ખીલે કળી જેમ કંદબ ડાળે. ૩૮.

सीता—(મનમાં) અહો આ મારા પરવશ થયેલા આત્માને લીધે ભગવતી તમસાએ મને લાજથી નીચું જોવરાવ્યું; એ શું ધારશે કે આ તારો તિરસ્કારરૂપ પરિત્યાગ, અને આ તારા હૈયાનો ઉમળકો !

राम—(ચોતરફ જોતો) હા ! શું નથીજ ! રે નિર્દય વૈદેહિ !

सीता—અરે ખાત હું નિર્દયજ છું, કે તમને આવા દેખતી છતાં પણ જીવુંછું.

राम—દેવિ ! કયાં ગઈ ! કૃપા કર, દયા કર મને આ પ્રમાણે તજી જવો એ તને છાજતું નથી.

सीता—અરે આર્યપુત્ર ! આતો વિપરીત જેવું આપ બોલોછો.

वा.—દેવ ! પ્રસન્ન થાઓ; શાન્ત થાઓ; તમારા લૌકિક ધૈર્યથીજ પ્રિયાના વિયોગના શોકથી અત્યંત મુઝાતા હૈયા ઉપર કબજો રાખો. મારી પ્રિય સખી તે અહીંયાં કયાંથી હોય?

राम—ખુલ્લુંજ છે કે નથી; નહિતો વાસન્તી પણ તેને ન દેખે. શું આતે સ્વપ્ન હશે ? હું ઊંઘ્યો તો છું નહિ; અથવા રામને સ્વપ્ન શાનું ? સર્વથા એનો એજ, અનેક વાર પરિકલ્પનાએ નિર્માણ કરેલો, ભગવાન્ વિપ્રલંભજ પુનઃ પુનર્ મારી પુઠે ભમે છે.

सीता—મેં નિર્દયેજ આર્યપુત્રને વિપ્રલંભમાં નાંખ્યા.

वा.—દેવ ! જુઓ, આ

(**शार्दूलविक्रीडित.**)

ભાંગ્યો શ્યામ જટાયુષે રથ પડ્યો પૌલસ્ત્યનો લોહનો,
આ અગ્રેજ પિશાચમૂખ ખરનાં કંકાલ સૂકાં જુઓ
ખડ્ગે છેદી જટાયુપાંખ અહિંથી સીતા જવલન્તી હરી
અંતર્વ્યાકુલવિદ્યુદંબુદસમો આકાશ ઉડ્યો અરિ. ૩૯.

सीता—(ભયથી) આર્યપુત્ર ! તાતને મારી નાંખેછે. મને હરી જાયછે; ધાઓ ધાઓ.

राम—(ક્રોધથી ઉભો થતાં] રે તાતના પ્રાણને ને સીતાને હરી જનાર પાપી ! ઉભો રેહે.

वा—અરે દેવ રાક્ષસકુલપ્રલયધૂમકેતો ! હજુ પણ એના ઉપર તમારો રોષ તેવોને તેવોજ તીખો છે.

सीता—અહો હું ઉન્મત્ત બની રહીછું.

રામ—અધુના જે પ્રલાપ થાય છે તે સાર્થકજ છે.

(शिखरिणी.)

ઉપાયો હોવાથી અવિરતવિનોદે રસિક જે,—
વીરોનાં સંગ્રામે જગત ભરતો અદ્‌ભુતરસે;—
હતો હા ! મુગ્ધાક્ષીવિરહ–રિપુના ઘાત લગો તે,
ન આરો કે રસ્તો કયમ કરી સહું આ વણ રહ્યે ? ૪૧.

સીતા—ન આરો કે ન રસ્તો ! અરે ! હું કરમફુટી મોઇજ.

રામ—અરે દુઃખ,

(शार्दूलविक्रीडित.)

છે જ્યાં વ્યર્થ કપીંદ્રમૈત્રિ, હરિનું જ્યાં વીર્ય ચાલે નહિ,
બુદ્ધિ ઋક્ષપતિનીએ ન, ગતિ જ્યાં ના વાયુના પુત્રની,
જ્યાં સુધી નવ વિશ્વકર્મસુતથી રસ્તો શકાયે રચી;
સૌમિત્રીશરનોય પાત નવજ્યાં, તે ઠામ કયાં તું વસી ? ૪૨

સીતા—એ પૂર્વનો વિરહ બહુ ભારે હતો એમ મારૂં મન માનેછે.

રામ—સખિ વાસન્તિ ! હવે રામનું દર્શન મિત્રોને દુઃખ માત્રજ ઉપજાવનારૂં થયું છે; તમને હું ક્યાં સુધી રડાવ્યાં કરીશ ? માટે મને જવાની રજા આપો.

સીતા—(ઉદ્વેગ અને મોહથી તમસા ઉપર ટેકો દઇને) ભગવતિ તમસે ! શું આર્યપુત્ર જાયછેજ !

રામ.—વત્સ ! ધીરજ ધર, ધીરજ ધર. આપણે પણ આયુષ્માન્ કુશ લવને બાર વર્ષ થયાની જન્મગ્રંથી બાંધવાસારૂં ભાગીરથીના ચરણારવિંદ સમીપ જનારાંજ છીએ.

સીતા—ભગવતિ ! કૃપા કરો; એક ક્ષણમાત્ર પણ દુર્લભ જનનું દર્શન કરી લેઊં.

રામ—વળી હવે તો અશ્વમેધમાં છે મારી સહધર્મચારિણી પણ–

સીતા—(કાંપતી) આર્યપુત્ર ! કેઈ ?

રામ—સીતાની સુવર્ણમય મૂર્તિ,

સીતા—(ધડકતે હૈયે અશ્રુસમેત) આર્યપુત્ર ! હવે આપનું રૂપ પ્રકાશ્યું; અહો ! મારા પરિત્યાગની લાજનો કાંટો આર્યપુત્રે ઉખાડી નાંખ્યો.

રામ—તેને પણ નિહાળીને આંસુભર્યાં નયન ઠારૂં.

સીતા—ધન્ય છે એને, જેને આર્યપુત્ર બહુ મોટી ગણે છે, અને જે આર્યપુત્રને વિનોદ કરાવતી સર્વ જગત્‌ની આશાનું જડીયું થઈ પડી છે.

તમ—(મંદ હસતી હસતી, સ્નેહનાં આંસુથી ભેટતી) રે વત્સ ! એવી તું પોતાનીજ સ્તુતિ કરે છે.

સીતા—(લાજથી નીચું ઘાલતી, મનમાં) ભગવતીએ મને હસી કાઢી.

વા.—આપના આ મેલાપથી અમારી ઉપર મોટી કૃપા થઇછે. જવાવિષે તો, આપના કાર્યને હાનિ ન પોહોચે તેમ થવા દો.

સીતા—વાસન્તીએ આજ મારી દુશ્મનની ગરજ સારી.

તમ—વત્સે ! ચાલ જઇએ.

સીતા—(દુઃખી થતી) ચાલો.

તમ.—અથવા તારાથી કેમ જવાશે, જેનાં

(અનુષ્ટુપ્.)

રોપાયાં નાથમાં જાણે તૃષ્ણાથી દીર્ઘ ચક્ષુઓ,
ઉખડે તે હજુએ ના મર્મચ્છેદક યત્નથી. ૪૩

સીતા—અપૂર્વ પુણ્યથી જેનાં દર્શન થયેલાં છે એવા આર્યપુત્રના ચરણકમલને નમસ્કાર. (મૂર્છા પામે છે.)

તમ.—વત્સ ! શાન્ત થા, હૈયું ઠેકાણે રાખ.

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવી) અથવા મેઘનાં ટોળાંથી વીંટાઇ રહેલા પૂર્ણિમા ચંદ્રનું દર્શન તે કેટલી ઘડી હોય !

તમ—અહો રચના !

(वसंततिलका.)

આ એકલો રસકરૂણ નિમિત્તભેદે,
દેખાય ભિન્ન સમ, ભિન્ન વિવર્ત પામે,
આવર્ત બુદ્બુદ તરંગ રૂપી વિકારે
ભાસે યથા સલિલ, છે જલ તોય સર્વે. ૪૪

राम—વિમાનરાજ ! આ તરફ આ તરફ. (સર્વે ઉઠે છે.)

तम.—त्रास—(સીતા અને રામ પ્રતિ.)

(मालिनी.)

અવનિ, અમર સિંધુ, તુજ જેવાં બીજાં વા,
કુલપતિ વળી પોતે આદિછન્દપ્રયોકતા;
મુનિ નિજ સતી પત્નિ સાથ પોતે વશિષ્ઠ,
તુજપર વરસાવો ભદ્ર સૌ મંગલાર્થે. ૪૫

(સર્વે જાય છે.)

इति छायानाम तृतीयोऽङ्कः समाप्तः

सीता—(ધડકતે હૈયે અશ્રુસમેત) આર્યપુત્ર ! હવે આપનું રૂપ પ્રકાશ્યું; અહો ! મારા પરિત્યાગની લાજનો કાંટો આર્યપુત્રે ઉખાડી નાંખ્યો.

राम—તેને પણ નિહાળીને આંસુભર્યાં નયન ઠારૂં.

सीता—ધન્ય છે એને, જેને આર્યપુત્ર બહુ મોટી ગણે છે, અને જે આર્યપુત્રને વિનોદ કરાવતી સર્વ જગત્‌ની આશાનું જડીયું થઈ પડી છે.

तम—(મંદ હસતી હસતી, સ્નેહનાં આંસુથી ભેટતી) રે વત્સ ! એવી તું પોતાનીજ સ્તુતિ કરે છે.

सीता—(લાજથી નીચું ઘાલતી, મનમાં) ભગવતીએ મને હસી કાઢી.

वा.—આપના આ મેલાપથી અમારી ઉપર મોટી કૃપા થઇછે. જવાવિષે તો, આપના કાર્યને હાનિ ન પોહોચે તેમ થવા દો.

सीता—વાસન્તીએ આજ મારી દુશ્મનની ગરજ સારી.

तम—વત્સે ! ચાલ જઇએ.

सीता—(દુઃખી થતી) ચાલો.

तम.—અથવા તારાથી કેમ જવાશે, જેનાં

(अनुष्टुप्.)

રોપાયાં નાથમાં જાણે તૃણાથી દીર્ઘ ચક્ષુઓ,
ઉખડે તે હજુએ ના મર્મચ્છેદક યત્નથી. ૪૩

सीता—અપૂર્વ પુણ્યથી જેનાં દર્શન થયેલાં છે એવા આર્યપુત્રના ચરણકમલને નમસ્કાર. (મૂર્છા પામે છે.)

तम.—વત્સ ! શાન્ત થા, હૈયું ઠેકાણે રાખ.

सीता—(શુદ્ધિમાં આવી) અથવા મેઘનાં ટોળાંથી વીંટાઇ રહેલા પૂર્ણિમા ચંદ્રનું દર્શન તે કેટલી ઘડી હોય !

तम—અહો રચના !

(वसंततिलका.)

આ એકલો રસકરૂણ નિમિત્તભેદે,
દેખાય ભિન્ન સમ, ભિન્ન વિવર્ત પામે,
આવર્ત બુદ્‌બુદ તરંગ રૂપી વિકારે
ભાસે યથા સલિલ, છે જલ તોય સર્વે. ૪૪

राम—વિમાનરાજ ! આ તરફ આ તરફ. (સર્વે ઉઠે છે.)

तम.—त्रास—(સીતા અને રામ પ્રતિ.)

(मालिनी.)

અવનિ, અમર સિંધુ, મુજ જેવાં બીજાં વા,
કુલપતિ વળી પોતે આદિછન્દપ્રયોક્તા;
મુનિ નિજ સતી પત્નિ સાથ પોતે વશિષ્ઠ,
તુજપર વરસાવો ભદ્ર સૌ મંગલાર્થે. ૪૫

(સર્વે જાય છે.)

इति छायानाम तृतीयोऽङ्कः समाप्तः

(બે તાપસ પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રથમ.—સૌધાતકિ ! ઘણાક અતિથિઓને નોતર્યા છે તેથી આજ ખુબ ધામધૂમ ચાલી રહેલું વાલ્મીકિનું આશ્રમસ્થાન તો જો. વળી,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

નીવારૌદન-મંડ ઉષ્ણ મધુરૂ, સુવાવડી ધ્યારિને
પીતાં જે વધ્યું તે તપોવનતણો પ્રેમે પીએ આ મૃગ;
રાંધેલા ઘૃતસાથ ભાતની ઝીણી સુગન્ધ જેમાં મળી,
કર્કન્ધૂફલમિશ્ર શાક તળતાં ઉડી રહી વાસના. ૧

સૌ.—કોઇ પણ રીતે ટાળી ન શકાય એવું ધોળાં ડાઢાંવાળાને અનધ્યાય કારણ ઠીક આવી પડયું.

પ્રથમ.—(હસતો) સૌધાતકિ ! ગુરૂપ્રતિ તો કોઇ જુદીજ જાતનું બહુ મોટું માન રાખવું જોઇએ.

સૌ.—અલ્યા ભાણ્ડાયન ! વૃદ્ધજનોની આ મોટી પોઠનો નાયક આ ચીરધારી અતિથિ આવ્યો છે, તેનું નામ શું ?

ભા.—ધિક્કાર છે તારા હસવાને ! એમ લવારો શું કરે છે ! એ તો ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી અરુન્ધતીપ્રમુખ મહારાજ દશરથની દારાને લઇને, ભગવાન્ વશિષ્ઠ આવેલા છે.

સૌ.—વશિષ્ઠ !

ભા.—હા.

સૌ.—મેં તો જાણ્યું જે એ તો વાઘ કે વરૂ છે.

ભા.—અરે ! શું લવે છે !

સૌ.—કેમકે એ આવ્યો કે તરતજ પેલી બિચારી વાછડીને મટમડાવી ગયો.

ભા.—સમાંસોમધુપર્કઃ એ શ્રુતિને માન આપનારા ગૃહસ્થોએ શ્રોત્રિય અભ્યાગતને માટે, વાછડી કે મોટો બળદ કે મોટો બકરો મારવો, એવો ધર્મસૂત્રકારોનો અભિપ્રાય છે.

સૌ.—ઉભો રહે, તારા બોલવામાં વિરોધ છે.

ભા.—કેમ વારૂં ?

સૌ—કે **વ**શિષ્ઠાદિ પધાર્યા ત્યારે વાછડી મોકલી, અને આજ આવેલા જનક રાજર્ષિનો મધુપર્ક તો વાછડીને મુકીને માત્ર દહીં અને મધવડેજ ભગવાન્ **વા**લ્મીકિએ પતાવી દીધો !

ભા.—જેણે માંસભોજન ન વર્જ્યું હોય તેને માટે ઋષિઓએ એ વિધિ કહેલો છે. પણ શ્રીજનકે તો માંસાહાર તજેલો છે.

સૌ—શા માટે એમ કર્યું હશે ?

ભા.—**સી**તાદેવીનો દૈવ રૂઠયો સાંભળીને તરતજ એમણે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરેલો છે, ને આજ કેટલાંક વર્ષ થયાં **ચં**દ્રદ્વીપ તપોવનને વિષે તપ તપ્યાં કરે છે.

સૌ—ત્યારે આવ્યા કેમ ?

ભા.—પોતાના જુના પ્રિયસુહૃદ **વા**લ્મીકિને મળવાને આવેલાછે.

સૌ—ત્યારે એમનો ને એમનાં વેવાણનો મેલાપ થયો કે નહિ?

ભા.—હવણાંજ ભગવાન્ **વ**શિષ્ઠે, તમારે જાતે જઇને **વિ**દેહરાજને મળવું જોઇએ એમ કેહેવા માટે ભગવતી **અ**રૂન્ધતીને **કૌ**શલ્યાદેવીની પાસે મોકલ્યાં છે.

સૌ—એ બધાં ઘરડાં એકેકને મળીને બેસશે, ત્યારે આપણે પણ આવ બધાં છોકરાંને ભેગાં કરી ખેલતા ફરવામાં આજની છુટીનો ઉપભોગ કરીએ.

(પરિક્રમણ કરે છે.)

ભા.—જો આ **પ્રા**ચેતસ અને **વ**શિષ્ઠમુનિની ઉપાસના કર્યા પછી **બ્ર**હ્મવાદી વૃદ્ધ રાજર્ષિ જનક, આશ્રમ બહાર વૃક્ષની છાયામાં બેઠા છે. એ

(अनुष्टुप्.)

હૃદયે નિત્ય લાગેલા **સી**તાશોક વડે તપે:
અન્તરગ્નિવડે જેવો બળ્યાં જાય વનસ્પતિ.

(બન્ને જાય છે.)

॥ इति विष्कंभक:॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

(જનક પ્રવેશ કરે છે.)

जनक— (शिखरिणी.)

થયું આવું પુત્રીતણું દુરિત જે તીવ્ર, વસમું,
દમે શારી હૈયું, તરત મનમાં તેથી ઉપજ્યું—
પટુ, ધારાવાહી, નવિન સરખું આજ પણ તે—
તથા મર્મચ્છેદી—ક્રકચ સમ, આ ક્રોધ ન શમે. ૧

હાય! જરાથી અને દુઃસહ દુઃખથી તથા વારંવાર આચરેલાં પરાક સાન્તપન આદિક તપથી સૂકાઈ ગયેલો આ મારો બળ્યો ઝળ્યો દેહ હજુ સુધી પણ પડતો નથી! જે આત્મઘાત કરે છે તેને, પોતાના પાપનો ક્ષય થતા સુધી, આંધળા કરી નાંખે એવા અંધકારથી પૂર્ણ અસૂર્યનામના નરક લોકમાં રહેવું પડેછે, એમ ઋષિઓ વદે છે. ક્ષણે ક્ષણે મનમાં ઘોળાઇ રહ્યાથી સ્પષ્ટ થઈ સ્ફુરી રહેલો, અને તાજોજ હોય એમ દારૂણ દમતો, આ મારા દુઃખનો ઘા અનેક વર્ષ વીતી ગયાં તો પણ રૂઝાતો નથી. અરે માડી દેવયજનસંભવે સીતે! તારા ભાગ્યમાં એવું લખાઇ આવ્યું કે જેને લીધે લાજના માર્યા મન મુકીને રડી પણ શકાતું નથી. રેરે પુત્રિ!

(मालिनी.)

નિત નિમવિણ રૂવે ને હસે તેથી શોભે,
જહિં દશન-કળીનાં કુમલાં અગ્ર શોભે,
તુટી ફુટી, અખડાતા બોલતું બોલ કાલા,
વદન—કમલ નાનું સાંભરે તારૂં બાલા! ૨

ભગવતિ વસુન્ધરે! ખરે તું બહુ કઠણ કાળજાની છે.

शार्दूलविक्रीडित.

તું, વન્હિ, મુનિયો વશિષ્ઠગૃહિણી, ગંગા, બધાં એ તણો,
જાણો છો મહિમા, રઘુકુલગુરૂ પોતે રવિ જાણતો;

વિદ્યા ભારતીએ તથા જણી તમે, જે સૌસમી દેવતા,
તેવી પુત્રીતણો વિવાસ કયમ રે સાંખી શકી દારૂણા ! ૩.

(નેપથ્યમાં.)

આ માર્ગે ભગવતિ ! આમ મહાદેવિ ! આમ.

जनक—(જોતો) અહો ગૃષ્ટી કંચુકી ભગવતી અરૂન્ધતીને તેડીને લાવે છે. (ઉઠાને) પણ મહાદેવી કહાને કોને બોલાવે છે ! (નિહાળતો) અરેરે ! શું મહારાજ દશરથનાં ધર્મપત્નીમારી પ્રિયસખી કોશલ્યા ! અરે આજ કૌશલ્યા એમ તે કોણ કહે !

(वसंततिलका.)

લક્ષ્મીસમાં દશરથપ્રિયપત્નિ પ્હેલાં,
લક્ષ્મીજ વા અધિક શું ઉપમાનએમાં;
તે દુઃખરૂપજીવ કોઈક અન્યશાં હા, !
છે દૈવયોગથી દશા વિપરીત શી આ ! ૪.

આ વળી બળતામાં ઘી હોમાયું,

(अनुष्टुप्.)

હતાં એ મુજને પૂર્વે મૂર્તિરૂપ મહોત્સવઃ
લૂણ ઘામાં પડે તેવું, થયું તેનુંજ દર્શન ! ૫.

(પછી અરૂન્ધતી, કૌશલ્યા અને કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

अ.—તમારે જાતે જઈને વિદેહરાજને મળવું જોઈએ એવી તમારા કુલગુરૂની આજ્ઞા થયેલી છે, ને મને તે સારૂંજ મોકલેલી છે; ત્યારે આમ ડગલે ડગલે અચકાઓ છો શું ?

कं—દેવિ ! તમારૂં હૈયું કબજે રાખો, ને ભગવાન્ વશિષ્ઠની આજ્ઞા પ્રમાણે કરો એમ મારી વિનતી છે.

कौ—આવે વખતે મિથિલાદેવને મળવું ! બધાં દુઃખ એકી વેળેજ આવી પડે છે ! મૂળમાંથી ઉખડી પડતા આ મારા હૈયાને ધારણ રેહેતી નથી.

अरु.—એમાં શો સંદેહ છે.

(उपजाति.)

ધારા રૂપે નિત્ય વહે જનોનાં
સહૃબન્ધુવિયોગદુઃખો,તથાપિ
દીઠે જન પ્રિય બની સુદુઃસહ,
હજાર સ્રોતઃસમ ઉછળે છે.

कौ—વત્સ જાનકી વધૂનું આમ થઇ ગયે એ રાજર્ષિને આ પણે શું મોં બતાવીશું ?

अ.— (अनुष्टुप्.)

આ તવ શ્લાધ્ય સંબંધી, જનકોના કુલોદ્વહ,
યાજ્ઞવલ્કયે કર્યો જેને બ્રહ્મનો ઉપદેશ છે. ૭.

कौ—મહારાજના હૃદયના આનંદ અને વત્સ જાનકી વધુના પિતા રાજર્ષિ આ રહ્યા. ધિક્કાર છે કે આજ સર્વ આનંદોત્સવ અસ્ત થયેલા દિવસે મને એ મળ્યા ! રે દૈવ ! સર્વે હતું ન હતું થઈ ગયેલું છે ! !

जन—(પાસે જતા) ભગવતિ અરૂન્ધતિ ! સીરધ્વજ વૈદેહ તમને અભિવંદન કરે છે.

(हरिगीत.)

નિધિ તેજ પુણ્ય પવિત્રના ગુરૂ પૂર્વ ગુરૂ સહુના વળી,
પણ જાત પુણ્ય પુનિત ગણતા નાથ તવ તમને મળી;
ત્રણ લોક મંગલલહર કરતાં વન્દ્ય વળી સહુ વિશ્વને,
હે ઉષસ દેવી સમાન ભગવતિ વન્દુ ભૂમિ શિશ નામિને ૮.

अरु.—તમને પરમાત્મજ્ઞાન સિદ્ધ થાઓ, અને રજોગુણ વિમુક્ત શુદ્ધ સત્વસ્વભાવ આ દેવ જે તપ તપે છે તે તમને પાવન કરો.

जन.—આર્ય ગૃષ્ટિ ! પેલા પ્રજારંજન તત્પર રાજાનાં માતુશ્રી કુશલ છે ?

कं.—(મનમાં) અરે જેટલું મરાય એટલું કઠણ મેહેણું માર્યું.

(જાહેર) રાજર્ષે ! આના આજ ક્રોધને લીધે દીર્ઘકાળથી **રામભદ્ર**ના મુખચંદ્રનું દર્શન જેણે તજ્યું છે, એવાં અતિ દુઃખિત દેવીને આ પ્રમાણે દુઃખ દેવું તમને ઘટતું નથી. ચોતરફ બીભત્સ ગપાટા ચલવી રહેલા ટુંકી બુદ્ધિના પુરવાસિજનો અગ્નિશુદ્ધિને પણ પ્રમાણતા નથી એમ જાણીને **રામભદ્રે** પણ અતિદારૂણ કાર્ય કર્યું

जन.—આહ ! **અગ્નિ** તે કોણ અમારી પ્રસૂતિનું પરિશોધન કરનાર ? અરેરે ! **રામ**થી તિરસ્કાર પામી રહેલા છતાં પણ એમબોલનાર જનોથીઅમે વધતો તિરસ્કાર પામીએ છીએ.

अरु.—(નિશ્વાસ નાંખતી) એમજ છે **અગ્નિ** એ બોલ વત્સા પ્રતિ હલકો પડે છે; **સીતા** એજ યથાર્થ છે. હા વત્સે !

(शिखरिणी.)

શિશુ વા, શિષ્ય વા, મમ તું જયમ છે તે રહો ભલે,
મહા શુદ્ધિનાથી તુંપર મમ ભક્તિ ઠરી રહે;
શિશુ હો કે સ્ત્રી હો, પણ તું જગમાં વન્દ્ય સહુની:
ગુણીનાં પૂજાયે ગુણ, ન વય જાતિ નવ કદી. ૯.

कौ.—અહો મારી વેદનાઓ હાલી ઉઠે છે !

(મૂર્છા પામે છે.)

जन.—અરે ! આ શું ?

अ.—રાજર્ષે બીજું શું ?

(शिखरिणी.)

અહા તે રાજા, તે સુખ, શિશુજનો- તે, દિવસ તે,
સ્મૃતિ એ સર્વેની ઉઘડી નિરખી મિત્ર ! તમને;
દશા આવી ઘોર પ્રિયસખી લહી, મૂર્છિત થયાં;
પુરન્ધ્રીનાં હોયે કુસુમસરખાં ચિત્ત કુમળાં. ૧૦

जन.—હાય ! હાય ! હું સર્વથા રાક્ષસ બની રહ્યોછું કે દીર્ઘકાલે મળેલાં પ્રિયમિત્રનાં પ્રિયપત્નીને મીઠી આંખે જોતો નથી.

[शिखरिणी.]

સગા માગ્યા જેવા, મુજ પ્રિયસખા તે, હૃદય તે,
સદાનંદ પ્રીતિ મુરતિ, સહુ જીવિત ફલ તે.
હતા દેહ, પ્રાણ, પ્રિય અધિક તેથી પણ પ્રિય,
મહારાજ શ્રીમાન શું શું મુજ હતા ના દશરથ? ૧૧

અહા ! એજ આ કૌશલ્યા !

(शिखरिणी.)

થતો એનાથી કે પતિથી વિજને વાંક અદકો,
તદા બન્ને જુદાં મુજપર મુકે દોષ અવળો;
પ્રસાદે કે કોપે પછી થતું મમાધીન સઘળું,
નવા સંભાર્યું તે ઘટિત, દિલ જે બાળી મુકતું. ૧૨

अ.—હાય હાય ! દિર્ઘકાળથી શ્વાસ બંધ થવાને લીધે એમનું કાળજું ટાઢું પડી ગયું છે.

ज.—રે ! પ્રિયસખિ !

(કમણ્ડલુમાંથી જલ છાંટે છે.)

कं— [द्रुतविलंबित.]

પ્રથમ મિત્રસમાન સુખિ કરી,
પ્રકટી નિત્ય અનુકૂલતા પુરી;
પછી અકારણ દારૂણ દીસતો.
વિધિ અહો ! ચિતવ્યાધિ વધારતો. ૧૩.

कौ.—(શુદ્ધિમાં આવીને) રે વત્સે જાનકિ ! ક્યાં છે ! વિવાહ લક્ષ્મીમાત્રનાજ આભૂષણથી શોભી રહેલું, શુદ્ધ હાસ્યથી ખીલી રહેલું તારૂં નાનું મુખપુંડરીક મને સાંભરે છે, આવ માડિ ! પૂર્ણ પ્રકાશથીચમકતાચંદ્રનાતેજ જેવાં સુંદરઅંગો વડે ફરીથી મારા ખોળાને પ્રકાશિતકર;મહારાજરોજ કેહેતા કે આ રઘુકુલના મહાનપૂર્વજોને મન વહુ છે પણ અમારી તો જનકના સબંધે કરીને પુત્રીજ છે.

कं.—દેવીએ યથાર્થ કહ્યું.

(उपजाति.)

રાજર્ષિને બાલક પાંચમાંથી,
હતા બહુ પ્રિય સુબાહુ-શત્રુ;
ચારે વહુમાંથી સીતા વધારે,
શાન્તા તનૂજા સમ વ્હાલી તેને. ૧૪.

ज.—રે પ્રિયસખા મહારાજ દશરથ! એમ તમે સર્વ પ્રકારે હૃદયંગમ હતા, તે તે કેમ વિસારે પડી શકો?

(शार्दूलविक्रीडित.)

કન્યાનાં જન પૂજતાં પ્રીતિ થકી જામાતૃના બાપને,
તે રીતિ વિપરીત મુજ તમમાં સંબંધનાથી થઇ;
એવા કાલ મુખે પડયા; વળી ગયું સંબંધનું બીજ તે,
ત્યારે પાપીનુ ઘોર વિશ્વનરકે ધિક્કાર મારૂં જીવ્યું! ૧૫.

कौ.—વત્સે જાનકિ! દૃઢ વજ્રલેપથી જડી લીધો હોય એમ મારો પાપી જીવ મને અભાગિણીને તજીને જતો નથી.

अ.—રાજપુત્રિ! શાન્ત થાઓ. આંસુ પણ એકાન્તમાં ઢાળવાં જોઇએ. વળી તમારા કુલગુરુ ઋષ્યશૃઙ્ગના આશ્રમમાં જે બોલ્યા છે તે શું તમને નથી સાંભરતું? આ તો થનાર થઇ ગયું પણ પરિણામ કલ્યાણકારી થશે.

कौ.—ભગવતિ! મને હવે આશા નથી.

अ.—ત્યારે શું રાજપુત્રિ! એ જુઠું બોલ્યા હતા એમ તમે ધારોછો? રે સુક્ષત્રિયે એ વાણીવિષે અન્યથા ધારવુંજ નહિ. એ વાણી ફલવીજ જોઇએ.

[शालिनी.]

સિદ્ધજ્યોતિબ્રહ્મ એ બ્રાહ્મણોની,
વાણી વિષે ના તમે વ્હેમ લાવો;
સાચી સિદ્ધિ વાણી એમાં વસે છે,
ના તે વાચા વ્યર્થ બોલે કદાપિ. ૧૬

(તે પથ્યમાં કલબલાટ થાય છે.)

(સર્વે સાંભળે છે.)

ज.—આજ શિષ્ટજનોને અનધ્યાયનો દિવસ છે, એટલેઉદ્ધત ખેલ કરતાં છોકરાંનું એ કોલાહલ છે.

कौ.—બાલાપણમાં સર્વ સુખ સુલભ હોય છે. અહો એમનામાંનો આ એક, ભરેલાં, મનોહર, તથા મૃદુ અંગવાળો, રામભદ્રના જેવો રૂપાળો, આપણી આંખોને ટાઢી કરે છે તે કોણ હશે?

अरु—(આડું જોઈને હર્ષનાં અશ્રુ સમેત) ભાગીરથીએ કહેલું પેલું ગુહ્ય કર્ણામૃત તે આજ, પણ મને ખબર નથી કે આયુષ્માન્ કુશ અને લવમાંનો આ કીયો.

ज.— (हरिणी.)

કુવલયદલસ્નિગ્ધશ્યામ, પ્રસન્ન શિખંડકે,
અમલવપુના રૂપે સાજે બધા બટુસાથને;
ફરિથી શિશુતા પામ્યા જાતે શકે રઘુનંદન,
નજર પડતો તેવો આકો સુધા નયને ભરે. ૧૭

कं—એ બાલ ક્ષત્રિયબ્રહ્મચારી છે એમ હું ધારૂં છું.

ज.—એમજ છે, કેમકે,

(शार्दूलक्रीडित.)

ચૂડાચુંબિતકંકપત્ર શરના ભાથા પુઠે બે કસી,
ભસ્મે છાતિ પવિત્ર લાંછન કરી, ઓઢી ત્વચા રૂરુની;
બાંધ્યું ધોતીયું કેડમાં ભગવું આ મૂર્વી તણા સૂત્રશું,
હાથે પીપળ દંડ માળ જપની ને ચાપ છે શોભતું.

ભગવતિ અરુન્ધતિ! તમે શું ધારોછો? આ બાલક કોનો હશે?

अ.—અમે તો આજજ આવ્યાં.

ज—આર્ય ગૃષ્ટિ! મને બહુજ કૌતુક થઇ આવેલું છે માટે

ભગવાન્ વાલ્મીકિનેજ પુછી આવો; અને એ બાળકને કહો કે પેલા કોઈક ઘરડીઆ તને જોવાની ઇચ્છા રાખે છે.

कं—જેમ આજ્ઞા. (જાય છે.)

कौ.—શું તમે ધારો છો કે એમ કહેશો એટલે આવશે?

अ.—અથવા આવા રૂપને ઉચિત સદ્ધ્રતિથી ડગશે?

कौ.—(જોતી) શું ઋષિનાં વચન સાંભળતાંજ બીજાં ઋષિ બાલકોને છોડીને અતિ વિનયથી આ તરફજ એ બાળક આવવા લાગ્યો!

ज.—(ઘણા વખત સુધી જોઈરહીને) અહો મને કાંઇકથાયછે?

(**शिखरणी**)

શિશુત્વે ને સૌગ્ધ્યે વિનય થકી મીઠો અધિક જે,
મર્મ હૈમા આનો તે નિપુણ વણુ ના અન્ય સમજે;
હવે મારૂં ચિત્ત સ્થિર પણ બળે પ્રેમ સળક્યો,
યથા લ્હો ધાતુને લઘુ પણ અયસ્કાન્ત કડકો. ૧૮.

(લવ પ્રવેશ કરે છે.)

लव.—જેનાં નામ ક્રમ અને કુલ હું જાણતો નથી એવાં આ મારાં પૂજ્યને પણ હું મારી મેળે શીરીતે વંદન કરૂં. (વિચારતો) તોપણ વૃદ્ધ જનો પાસેથી સાંભળવામાં આવેલું છે કે આ રીતિ સર્વને સામાન્ય છે. (વિનયપૂર્વક પાસે જઈને) આ લવ તમને માથું નમાવીને પ્રણામ કરે છે.

अ. ज.—કલ્યાણિન્! આયુષ્માન્ થા.

कौ.—બેટા! **चिरंजीव.**

अ.—આવ બેટા, (લવને ખોળામાં બેસાડી આડું જોઈને) અહો ઇશ્વરકૃપાએ મારો ખોળો તો શું પણ મનોરથે સંપૂર્ણ થયો.

कौ.—બેટા! આમ પણ આવ. (છાતીસરસો ચાંપીને) અહો જરાક ઉઘડેલા નીલોત્પલના પત્ર જેવી જરાક શ્યામ અને ઉજલી આની દેહ રામભદ્રને મળતી આવે છે એટલુંજ નહિ, પણ અરવિંદનાં કેસર ખાઈ ખાઈને મધુર થયેલા કં-

ઠવાળા કલહંસના જેવો અતિ દીર્ઘ અને મધુર સ્વર પણ રામભદ્રના જેવોજ છે, વળી પ્રફુલ્લ કમલના ગર્ભ જેવો એના શરીરનો સ્પર્શ પણ એવોજ કોમલ છે; બેટા! જોઉં તારૂં મુખચન્દ્ર! (દાઢી ઊંચી કરી જોતાં અશ્રુસમેત) રાજર્ષે! તમે જોતા શું નથી, આ બાલકનું મોં સૂક્ષ્મ રીતે તપાસી જોતાં વત્સ જાનકી વધૂના મુખચન્દ્રને બરોબર મળતું આવે છે.

ज.—જોઉં જોઇએ સખિ!

कौ.—અહો મારૂં હૃદય છેક હાથથીજ ગયું હોય એમ કંઇ કંઈ ધારે છે, ને બહુ લવે છે.

ज.— (शार्दूलविक्रीडित.)

પુત્રીની રઘુનાથની પણ બધી આ બાલનામાં દિસે,
સંપૂર્ણપ્રતિબિંબમાં જયમ પડી, તે આકૃતિ કાન્તિ તે,
તે વાણી, રીતિ તેજ, આ સહજ તે પુણ્યાનુભાવાત્મતા
હા! હા! દૈવ! શું ચિત્ત ચંચલ ધસે આડા ઊંધા માર્ગમાં. ૧૯.

कौ.—બેટા! તારે મા છે? અથવા તને તારા પિતા સાંભરે છે?

ल.—ના.

कौ.—ત્યારે તારાં માબાપ કોણ?

ल.—ભગવાન્ વાલ્મીકિ.

कौ.—અરે વ્હાલા! કેહેવાનું કેહે.

ल.—હું એટલુંજ જાણું છું.

(નેપથ્યમાં.)

રે રે સૈનિકો! કુમાર ચન્દ્રકેતુ આજ્ઞા કરે છે કે કોઇએ આ આશ્રમારણ્ય ભૂમિમાં પ્રવેશ કરવો નહિ.

अ. ज.—વાહ! મેધ્યાશ્વની રક્ષાપ્રસંગે આવી પહોચેલા વત્સ ચન્દ્રકેતુને આજ મળવું જોઇએ. અહો ધન્ય ઘડી ધન્ય દહાડો!

कौ.—વત્સ લક્ષ્મણનો પુત્ર આજ્ઞા કરે છે એ બોલ તો કાનમાં અમૃતનાં ટીપાંની પેઠે પડે છે.

ल.—આર્ય ! એ ચન્દ્રકેતુ કોણ છે ?

ज.—દશરથના પુત્ર રામ લક્ષ્મણને ઓળખે છે ?

ल.—એજ રામાયણની કથાના નાયકો છે.

ज.—ત્યારે એટલું કેમ જાણતો નથી કે એજ લક્ષ્મણનો પુત્ર આ ચન્દ્રકેતુ.

ल.—ત્યારે તો ઉર્મિલાનો પુત્ર અને મિથિલાધિપતિ રાજર્ષિનો દૌહિત્ર.

अ.—(હસતી) કુમારે પોતાનું કથાપ્રાવિણ્ય દેખાડવા માંડયું.

ज.—જ્યારે તું કથામાં આટલો બધો પ્રવીણ છે, ત્યારે અમે પુછીએ તેનો જવાબ દે કે દશરથના એ બધા પુત્રોને શાં શાં છોકરાં કેઈ કેઇ પત્નીઓથી થયેલાં છે ?

ल.—કથાનો એ વિભાગ અમે અથવા બીજા કોઇએ આગળ સાંભળેલો નથી.

ज.—શું કવિએ રચ્યો નથી ?

ल.—રચ્યો છે પણ પ્રકટ કર્યો નથી. તેમાંનો કોઇ એક ભાગ અન્ય પ્રબંધરૂપે અતિ રસપૂર્ણ અને ભજવી બતાવાય એવો રચેલો છે; તેને પોતાને હાથેજ લખીને, નૃત્યગીતવાદ્યાત્મકતૌર્યત્રિકના પ્રથમ સૂત્રકાર ભરતમુનિ પાસે ભગવાન્ વાલ્મીકિએ મોકલ્યો છે.

ज.—શા માટે મોકલ્યો હશે ?

ल.—એ મુનિ એને અપ્સરાઓ પાસે ભજવાવે તેટલા સારૂં.

ज.—એ બધું અમને તો બહુ કુતુહલ ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે.

ल.—વળી તે ઉપર તો ભગવાન્ વાલ્મીકિની બહુ મોટી આસ્થા છે. કેટલાક શિષ્યો સાથે એ પુસ્તક ભરતાશ્રમમાં મોકલેલું છે; અને કોઇ પણ આવી પડતું વિઘ્ન દૂર કરવાસારૂ હાથમાં ધનુષ્ લેઇને, મારા ભાઇને તેમની સાથે મોકલેલા છે.

कौ—તારે ભાઇ પણ છે કે?

ल.—કુશ નામના એક છે.

कौ.—તારાથી મોટો છે નહિ?

ल.—હા; પ્રસવક્રમપ્રમાણે એ મારાથો મોટા છે.

ज---આયુષ્માન્ જોડવે અવતરેલા હશો ત્યારે?

ल.—હા જી.

ज.—કેહે કે કથાપ્રબંધ કયાં સુધી આવેલો છે?

ल.—પુરવાસિઓના જુઠા ગપાટાથી ખેદ પામી, રાજાએ વનવાસ કાઢેલાં, પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સીતા દેવીને અરણ્યનેવિષે પ્રસવવેદનામાં એકલાંજ મુકીને લક્ષ્મણ પાછા વળ્યા ત્યાં સુધી.

कौ.—હાય વત્સે! મુગ્ધચન્દ્રમુખિ! દુષ્ટ દૈવના યોગે કરીને તુજ એકલીના શરીર કુસુમનું હવે શું થયું હશે!

ज.—રે વત્સે!

वसंततिलका.

આવી અકીર્તિ ખમી ઘોર ન વા જરૂર,
વેઠી વ્યથા પ્રસવકાલની તુજ ઉર;
વીંટી વળ્યાં સરવ હિંસક પ્રાણી ત્યારે,
'રે તાત! ધાઓ,'રડી ત્રાસી તું વાર વારે! ૧૯.

ल.—(અરૂન્ધતીને) આર્યે! આ કોણ છે!!

अ.—આ કૌશલ્યા, આ જનક.

ल.—(બહુ માન અને ખેદથી નીહાળી રેહે છે.)

अ.—શી એ પુરવાસિઓની અમર્યાદિતા! શી રામરાજાની પણ ઉતાવળ!!

[शार्दुलविक्रीडित.]

આવું ઘોર વિવાસવજ્ર ઉતર્યું, સંભારી તે સર્વદા,
ક્રોધાગ્નિ ધખવા પ્રસંગ દીસતો ચાપેથી, શાપેથીવા;

कौ.---ભગવતિ! સહાય કરો. રીસાયલા રાજર્ષિને મનાવો.

अ.— (अनुष्टुप्.)

માન ભંગેથી માનીનું બહુધા મન આમ રે';
રામ છે બાલ રાજાજી! પાલવા દીન લોકને. ૨૦.

ज.—રો'એ વા રઘુનંદનેથી અળગાં એ પુત્ર મારા સમા,
ઝાઝા બ્રાહ્મણબાલવૃદ્ધવિકલસ્ત્રીયુક્ત લોકો રહ્યા. ૨૧.

(ગભરાટથી દોડતાં બાલકો પ્રવેશ કરે છે.)

बा.—કુમાર! અશ્વ અશ્વ એવું કોઇ એક જાતનું પ્રાણી સાંભળવામાં આવ્યું છે; તે આજ અમે નજરે જોયું.

ल.—અશ્વ તો पशुसमाम्नाये सांग्रामिकेचपठ्यते તેથી કહો કે કેવી જાતનો છે.

बा.—સાંભળ, . (मंदाक्रान्ता.)

કેડે જાડી પૂછડી લટકે વાર વારે હલાવે,
લાંબું ડોકું, વળી ખરી દિસે ચારની ચાર એને;
મુકે કેરીસમી લીંડી ઘણી ખાયછે ઘાસ તોયે,
શું વા બોલું ઝડપથકી તું ચાલ એ દૂર નાસે. ૨૨.

(પાસે આવીને મૃગચર્મ તથા હાથ ઝાલીને ખેંચે છે.)

ल.—(કૌતુક, આજ્ઞાકારીત્વ અને વિનયથી) આર્ય! જુઓને આ મને તાણી જાય છે. (ત્વરાથી પરિક્રમણ કરે છે.)

अ.—ज.—જો, ખુશીથી જો,

कौ.—ભગવતિ! જાણે એને જોયા વિના તો જીવ જતો રહેશે, માટે અહીંયાંથી બીજે ઠેકાણે જઇને એ દીર્ઘાયુષને નિહાળીએ.

अ.—એ ચંચલ છોકરો ક્યાંનો ક્યાં નીકળી ગયો તે કેમ દેખાય?

(કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

कं.—તમારે આટલું વેળાસર જાણવા જેવું છે, એમ ભગવાન્ વાલ્મીકિએ કહાવ્યું છે.

ज.—એ કાંઇક બહુ ગંભીર વાત હશે. ભગવતિ અરુન્ધતિ! સખી કૌશલ્યે! આર્ય ગૃષ્ટે! ચાલો આપણે જઇને ભગવાન પ્રાચેતસને મળીએ. (વૃદ્ધજનો જાય છે.)

વાલકો.—કુમાર ! જુઓ, પેલો રહ્યો !

લ.—દીઠો. એ તો અશ્વમેધનો ઘોડો છે.

વા.—કેમ જાણ્યું ?

લ.—અરે મુર્ખાઓ ? તમારે પેલા કાણ્ડમાં આવીજ ગયું છે. શું દેખતા નથી ? બખ્તર ધારણ કરેલા, દણ્ડ ઝાલનારા, ને ધનુષ્ બાણ તાણનારા પ્રત્યેક સો સો રક્ષણ કરનારાઓની સેના એની પાછળ છે. જો મારા કેહેવાપર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો પુછી જુઓ.

વા.—ત્યારે આ ઘોડાની કેડે આમ માણસો શા માટે ફરતાં હશે વારૂ ?

લ.—(હોંસથી મનમાં) અહો ? અશ્વમેધ એ તો વિશ્વવિજયી ક્ષત્રિયોના વીર્યની પરીક્ષાનું, અતિ બલવાન, સર્વ ક્ષત્રિય માત્રનો પરાભવ કરવાવાળું, અને મોટું સ્થાન છે,

(નેપથ્યમાં.)

(अनुष्टुप्.)

અશ્વ છે આ, પતાકા આ, અથવા વીર્યખ્યાપના.
સપ્તલોકૈકશૂરા તે દશાસ્યકુલ—રીપુની.

લવ.—(અકળાઇને) અહો ! બોલ તો માથું ફેરવી નાંખે એવા છે !

વા.—શું કહે છે ? ખરેખાત કુમાર હોશીઆર તો ખરા.

લ.—રે ! રે ! ત્યારે શું પૃથિવી નક્ષત્રી થઇ ગઈ છે કે આમ બોલો છો ?

(નેપથ્યમાં.)

અરે ! મહારાજના આગળ કોણ ક્ષત્રિય છે ?

લ.—ધિક્કાર છે તમારા જેવા નીચ જનોને !

(अनुष्टुप्)

હોય તો તે ભલે બેઠા, અહીં શો ભય દાખવે !
બોલવે શું ? પડી સામો પતાકા હરૂં તારી હું. ૨૩

(मंद्राक्रान्ता.)

તાજી બેઠી-બિસકલિસમો બાલદંતાંકુરેથી,
ખેંચ્યાં તારાં,સુતનુ ! લવલી પલ્લવોકાનમાંથી,
તે આ, આજે, મદ ટપકતા વારણો જીતનારો
તારુણ્યે જે ઉચિત સુખ તે ભોગવે પુત્ર તારો. ૧૧.

सीता.—હવે આ દીર્ઘાયુ આ સુંદર હાથણીથી કદાપિ વિખુટો ન પડશો.

राम—સખિ **वा**સન્તિ ! જો જો. પ્રિયાનું મન હરણ કરવાનું ચાતુર્ય પણ આ બાલક શિખ્યો જણાય છે !

(शार्दूलविक्रीडित.)

ખોદ્યું કંદ લીલાથી પંકજનું તે ખાઇ રહીને કર્યા,
મોટાંઅંબુજથી સુગન્ધિ જલના ઝાઝા પ્રીતે, કોગળા;
છાંટયું નીગળતી સુંઢે જલ, વળી પ્રેમે વિરામે જતાં,
સીધાનાલસમેતપદ્મદલનું હાથે ધર્યું છત્ર આ. ૧૨.

सीता—ભગવતિ **त**મસે ! આ આવડો થયો છે ત્યારે, હું જાણું છું કે, પેલા લવ અને કુશ, આટલે દહાડે, કેવાએ થયા હશે !

तम.—જેવો આછે, તેવા તે પણ થયા હશે.

सीता.—હું કેવી અભાગણી છું, કે મારે કેવલ આર્યપુત્રનોજ નિરંતર વિરહ છે એટલું નહિ, પણ પુત્રોનોએ વિરહ છે.

तम—જેવું ભાગ્યમાં લખ્યું હોય તેમ થાય છે.

सीता—અથવા મારો જન્મારો એળેજ ગયો; કે એવા મારા પુત્રોના વિરલ,કોમલ, ધવલ,દંત તથા ઉજ્વલ કપોલવાળા, મૃદુ મધુર ધ્વની ઉચરતા,તથા મંદ હાસ્યથી ખીલી રહેલા, અને કાકશિખંડથી શોભતા અમલ મુખપુંડરીકને ચુંબન કર્યાનો આર્યપુત્રથી હજુ પણ લહાવો લેવાયો નથી.

तम.—દેવતાના પ્રસાદવડે **तथास्तु**

सीता—ભગવતિ તમસે ! આ બે બાલકોના સ્મરણથી મારાં સ્તનમાં પાનો ઉભરાઈ જાય છે તેથી, તથા એમના પિતા મારી પાસેજ ઉભેલા છે તેથી, એક ક્ષણમાત્ર હું સંસાર સુખમાં મ્હાલી રહી છું.

तम.—એમાં શું કેહેવું ? અપત્ય પ્રસવ એ સ્નેહની પરાકાષ્ટાછે, એજ માબાપનેઅન્યોન્યશું વિશેષ કસી લેનાર પ્રેમબંધ છે.

(**अनुष्टुप्.**)

સ્નેહાશ્રયથી બંનેનાં અંતઃકરણતત્ત્વની,
આનંદગ્રંથિ બંધાયે—એક આ છોકરાં રૂપી.— ૧૩.

वा.—દેવ ! આતરફ પણ નિહાળો.

(**वसंततिलका.**)

ઉડે મનોહર નવાં મૃદુપિચ્છ ધીમે.
ઉંચી શિખા મણિમુકુટ સમાનશોભે;
તેઆ મયૂર મદતાણ્ડવ ઉત્સવાન્તે
પોતે કદંબતરુ પ્યારીસહે ગજાવે. ૧૪.

सीता—(ઓવારણાં લેતી અશ્રુસમેત) આજ એ.

राम.—વત્સ ! પ્રસન્ન હો, પ્રસન્ન હો.

सीता—એમ થાઓ.

राम— (**लावणी.**)

સ્મરણતુજ ચિત્ત વિષે ઘોળાય
નજર તે સમય ફરી ઉભરાય;
ફરે તુજ નૃત્ય પુઠે, મલકાય,
નયનમંડલ સઘળું ઘોળાય,
ચતુર વળી ભમર થનનથન થાય
સરસ રમણીય શોભા નિરખાય;
એવી મુગ્ધાએ તને કરકલિએ દઈતાલ

નચવ્યો પ્રેમે થનગન થનથન પોતાનો ગણી બાલ
હાલ મન વત્સલથી ન વિસરાય--સ્મરણ તુજ. ૧૫
વાહ ! જનાવર પણ પ્રીતિને નમે છે.

(वसंततिलका.)

થોડાંક પુષ્પ ભર્યું આ હતું જે કદંબ
તેને ઉછેર્યું ધરી પ્રેમ ઘણો પ્રિયાએ;

सीता--(નિહાળીને અશ્રુસહિત) આર્યપુત્રેભલુંઓળખીકાઢ્યું!

राम—દેવીતણા સ્વજન જેવું વિચારી એને,
ધારે ગિરિમયૂર તેપર પ્રીત આવી ! ! ૧૬.

वा.—દેવ અત્રે આસનપરિગ્રહ કરો.

(वसंततिलका.)

આ તેજ દેવ ! કદલીવનમાં પડેલી
કાન્તાસહે શયનકાજ શિલા તમારી;
ત્યાં બેશી આપતી સીતા તૃણ પત્ર નિત્યે
તેથી ન છાંડી હરણાં હજી જાય જેને. ૧૭.

राम--એના તરફ તો જોવું પણ અશક્ય છે.

(રુદન કરતો બીજે ઠામ બેસે છે.)

सीता--સખિ વાસન્તિ ! આર્યપુત્રને તથા મને આ બતાવીને તેં શું કર્યું ! ! હા ધિક્ એના એજ આ આર્યપુત્ર ! એનું એજ આ પંચવટી વન ! એની એજ પ્રિયસખી વાસન્તી! એનાએજ નાનાપ્રકારના પ્રિયપ્રેમવિહારવિનોદના સાક્ષી ગોદાવરી વનના પ્રદેશો ! એનાં એજ છોકરાં જેવાં મૃગ, પક્ષિ, તરુવરો ! તોય પણ મારી અભાગિણીની નજરે એ બધાં તેનાં તેજ લાગતાં નથી, એવો મારો અવતાર ફરી ગયો છે.

वा—સખિ સીતે ! રામની અવસ્થા કેમ જોતી નથી ?

(हरिणी.)

સતત નિરખે ઇચ્છા થાતાં, તથા પણ દાખવે,
કુવલયદલસ્નિગ્ધાક્ષોથી નવી નવી ખૂબી જે;
વિકલ દિલના, ફીકા તે આ, વિયોગથી દુબળા,
નજર રીઝવે, જો કે દીસે હતા ન હતા થયા. ૧૮

સીતા—દેખું છું સખિ! દેખું છું.

તમ—પ્રિયને દેખતીજ રે'જે.

સીતા—હા દૈવ! એ મારા વિનાના, હું એમના વિનાની એવું તે કોણે લખેલું હશે! જન્માન્તરને વિષે જાણે દર્શનનો લાભ થયો હોય એવું છે, તેથી લાવ એક મુહૂર્તવાર પણ વત્સલ આર્યપુત્રને, ખરી જઈને ફરી આંસુ વ્હેવા લાગે તેવા અન્તરમાં નિહાળી લેઉં. (અતિશય ઉત્કંઠાથી નિહાળે છે.)

તમ.—(સ્નેહનાં અશ્રુસમેત ભેટતી)

(मालिनी.)

વરસતી પૂર અશ્રુધાર જે હર્ષ શોકે;
વિકસિત, વધી લાંબી દર્શનૌત્સુક્યથી જે;
પ્રીતિરસ ઝરતી, તે, ધોલી, ને મુગ્ધ તારી;
પ્રિયપતિ નવરાવે-દુગ્ધકુલ્યાશી દૃષ્ટિ, ૧૯.

વા.— (हरिणी.)

મધુથી નિગળે, વૃક્ષો તે, દ્યો સુઅર્ઘ્ય ફૂલે, ફુલે:
વિકચકમલામોદે મ્હેકે, વનાનિલ તે વહો:
મધુરં ચલવો લાંબી ડોકે પ્રીતિગીત પક્ષિઓ:
[illegible]રિથી ઉતર્યા આ શ્રીરામ સ્વયં વન આ વિષે. ૨૦

રામ—આવો સખિ વાસન્તિ! અહીંયાં બેસો.

વા.—(બેસીને રોતી) મહારાજ ! કુમાર લક્ષ્મણ કુશલ છે?

રામ—(ન સાંભળ્યું હોય એમ)

(मालिनी.)

કરકમલથી આણી નીર ને ઘાસ સામો,
તરુ, હરિણ, ખગો જે મૈથિલીએ ઉછેર્યાં;
દશદ પણ ગલાવે તે સમો કો વિકાર,
નિરખિ નિરખિ તેને વ્યાપતો મુજ ચિત્તે. ૨૧.

वा.—મહારાજ ! હું પુછું છું કે કુમારલક્ષ્મણ કુશલ છે ?

राम—(મનમાં)અરે ! મહારાજ એવું સ્નેહવિનાનું લુખું વિનય માત્રનું સંબોધન કર્યું;વળી આંસુથી આખા ભાગા બોલે સૌમિત્રીમાત્રનીજ કુશલતા પુછી;તે સર્વ ઉપરથી લાગે છે કે સીતાની સર્વ વાત આ જાણે છે. (જાહેર) હા કુમાર કુશલ છે. (રુવે છે.)

वा.—અરે દેવ ! તમે આટલા બધા અતિશય દારુણ કેમ થઇ ગયા છો.

सीता—સખિ વાસન્તિ ! તું એમ શાને બોલે છે? આર્યપુત્ર તો સર્વને પ્રિયથવાનેયોગ્ય છે,વિશેષે કરીને મારીપ્રિયસખીને.

वा.— [वसंततिलका.]

તું જીવ, તું હૃદય છે મમ પ્યારી ! બીજું;
તું કૌમુદી નયનની, તું સુધા મમાંગે;
એવાં હજાર વચને રીઝવી સુમુગ્ધા,
તેનેજ;-શાન્ત, અથવા વદું શું વધારે ? ૨૨.

(મૂર્છા પામે છે.)

राम—વાક્યનો વિરામ તથા મોહ બે યોગ્યજ સ્થળે થયાં ! સખિ ! શાન્ત થા શાન્ત થા.

वा.—(શુદ્ધિમાંઆવીને)ત્યારે તમે આ ન કરવા જેવું શું કર્યું ?

सीता—સખિ વાસન્તિ ! જરા જંપ જંપ.

राम.—લોક સાંખતા ન હતા તેથી.

वा.—શા કારણથી સાંખતા ન હતા ?

राम—જે કાંઇ હોય તે તેજ જાણતા હશે.

तम.—લોકોએ ઠપકાને યોગ્યજ છે.

वा.— (द्रुतविलंबित.)

યશ કઠોર! તને પ્રિય હોય તો
અયશ આ થકી ઘોર બીજો કીયો?
હરિણ લોચનીનું થયું શું વને
અરર નાથ! કહો મન શું સુઝે? ૨૩.

सीता—સખિ વાસન્તિ! તુંજ ખરી દારુણ ને કઠોર તો છે કે બળતા આર્યપુત્રને પણ બાળે છે.

तम.—પ્રેમ અને શોક એમ બોલાવે છે.

राम—સખિ! બીજું શું ધારીએ?

(वसंततिलका.)

એ ત્રસ્તબાલમૃગશી ચલદૃષ્ટિવાળી
ભીતીથી ગર્ભ થથરૂચે ગતિ મંદ લેતી;
જ્યોત્સ્નામયી શું, મૃદુમુગ્ધ મૃણાલ જેવી
વ્યાઘ્રાદિએ હણીજ અંગની વેલ તેની. ૨૪.

सीता—આર્યપુત્ર! આ રહી હું.

राम—હા પ્રિયે જાનકિ! ક્યાં છે.

सीता—હા ધિક્! આર્યપુત્ર પણ છુટે મોઢે રોવા લાગ્યા!

तम.—વત્સે! દુઃખી માણસોને પોતાના દુઃખનું નિવારણ કરવું જરૂરનું છે; કેમકે,

(गीति.)

તડાગજલપૂર થાતાં, ઉપાય દેવો માર્ગ તરત જલને;
શોક થકી ઉભરાતું હૃદય શકે ટકી પ્રલાપમાત્રવડે. ૨૫.

વિશેષે વળી રામભદ્રને તો બહુ બહુ જાતનાં સંસારમાં કષ્ટ આવી પડેલાં છે;

(शिखरिणी.)

વિધિપૂર્વે રક્ષા કરવી, મન ઘાલી જગતની;
સુકાવે શોકાગ્નિ જીવ, કુસુમને તાપ ધમકી;
તજી હાથે, ક્યાંથી વિલપનવિનોદે સુખ મળે ?
જીવે અદ્યાપિ તે ગણું હું રડવે લાભ નિપજે. ૨૬.

राम—હાય હાયરે !

(हरिणी.)

હૃદય નપડે ફાટી દુઃખે, દળાઈ પીડાય છે;
શરીર સઘળું ખ્હેરૂં મોહે, ન શુદ્ધિ તથા તજે;
અગન મનની બાળે અંગો, ન ભસ્મ કરી મુકે;
મરમ હણતો દૈવે મારૂં ન જીવિત કાપી લે. ૨૭

सीता—એમજ છે.

राम—રે પૌર મહાજનો !

(हरिणी.)

રુચ્યું ન તમને દેવીકેરૂં ગૃહે રહ્યું, કે તજી
તૃણસમ વને શૂન્યે, પુઠે ન શોક કર્યો જરી;
ચિરપરિચિત સ્થાનાદિ આ ભમાવી મુકે મને,
અશરણ રડું તેથી; સામું જુઓ હજુએ તમે. ૨૮

तम.—શોકસાગર અતિ ગંભીર ઊંડળાટે ચઢ્યો છે.

वा.—વાત વીતિ ગયે, હવે તો દેવે ધૈર્ય ધારવું જોઇએ,

राम—સખિ ! આ પ્રસંગે ધૈર્ય તે આથી કેવુંએક હોય ?

(अनुष्टुप्.)

દેવીશૂન્ય થયું વિશ્વ, વર્ષ બાર ગયાં વળી,
નામે ડુબ્યું **સીતા**કેરૂં, તોયે **રામ** મુવો નહિ. ૨૯.

सीता—આર્યપુત્રનાં આવાં વચનોથી મને મોહ થાય છે.

तमसा—એ પ્રમાણે, રે વત્સે !

(गीति.)

સ્નેહશીતલ, વળી શોકે દારુણ વાણી, ન પ્રેમમાત્ર ઝરતી;
ધારા મધુની વરસે તુજ પર આ વિષરસેથી પૂર્ણ ભરી. ૩૦.

राम—અરે વાસન્તિ ! મેં

(उपजाति.)

અંગારનો અંતર શલ્ય આડો
જડાય, કિંવા વિષદંશ લાગે;
તેવોજ તીનો હૃદિ શોક-શંકુ
છે મર્મછેદી પણ શું ન વેઠ્યો ! ૩૧.

सीता—એ પ્રમાણે આર્યપુત્રને પુનરપિ હું અભાગિણી દુઃખ કર્તા થઇ પડી છું.

राम—ઘણું નિશ્ચલ રહે એ પ્રમાણે હૃદયને થોભાવી રાખું છું તોયપણ, ઓલી પેલી પરિચિત પ્રિય વસ્તુના દર્શનથી આજ મને આવો આવેગ થઇ આવે છે; વળી,

(मंदाक्रान्ता.)

લોલોલ્લોલક્ષુભિત કરણોદ્વેગ દેવા મટાડી,
જેજે માંડુ જ્યમ ત્યમ કરી યત્ન તેતે હઠાવી;
કો વિકાર, પ્રસરી, દિલમાં, રે' ખલે પૂર્ણ વ્યાપી,
જેવો ગાંડો જલ-સમુહ વ્હે રેતનો સેતુ કાપી. ૩૨.

सीता—આર્યપુત્રના આ દુર્વાર દારુણ દુઃખક્ષોભથી પોતાનું દુઃખ ઉભરાઇ આવ્યું હોય એમ મારૂં હૃદય કાંપે છે.

वा.—(મનમાં) દેવ તો મહાકષ્ટમાં આવી પડ્યા ! તેથી લાવ એમનું મન બીજા ઉપર લગાડું. (જાહેર) ઘણા કાળ સુધીના પરિચિત આ જનસ્થાનના પ્રદેશોને દેવ નિહાળીએ.

राम—ભલે. (ઉઠીને પરિક્રમણ કરે છે.)

सीता—જે દુઃખને વધારે દીપાવનારાં છે, તેને પ્રિય સખી વિનોદ કરાવનારાં ધારે છે !

રે બાલકો? પથરા ને કાકરાથી મારતા મારતા એ અશ્વને નસાડી મુકો, પેલાં રોહિત મૃગો સાથે એ બીચારો ભલે ચરે.

(ક્રોધ અને ગર્વ ભર્યો એક પુરૂષ પ્રવેશ કરે છે.)

પુરુષ.—ધિક્કાર છે તારા અટકચાળાપણાને, તું શું બકી ગયો! ઘણા પ્રચંડ અને કઠિણ હૃદયના શસ્ત્રધારી યોદ્ધાઓ બાલકની પણ ગર્વવાણી સાંખી રહેશે નહિ. મનોહર પૂર્વારણ્ય નિહાળવાના કુતુહલથી રોકાઇ રહેલા, અરિ વિમર્દન, રાજપુત્ર ચંદ્રકેતુ આવતા સુધીમાં આ ઝાડની ગુફાઓમાં થઈને ઉતાવળો દોડી જા.

ચા.—કુમાર! મુઓ એ ઘોડો! આયુધધારીઓની ટુકડીઓ પોતાનાં શસ્ત્ર ચમકાવી ચમકાવીને તમારા તરફ ડોળા કાઢી રહી છે! આશ્રમ તો અહિંથી દૂર છે! તેથી ચાલો હરિણની પેઠે દોડી જઇએ.

લ.—(હસતો) શું શસ્ત્રો ચમકવા લાગ્યાં (ધનુષ્ ચઢાવતો.)

(લાવણી.)

ચાપ મુજ ઘર્ ઘર્ ઘોર કરાલ,
રહો થઇ ચંડ પ્રચંડ વિશાલ;
પણછ રૂપ જીભથી જેના અંત,
વીટયા તીણા જયમ દીપે દંત.
કરે ઘનગર્જિત ઘર ઘર ઘોષ,
ઘણુણઘણુ રિપુપર ધરતું રોષ;
વિશ્વ સર્વ સંહારવા હસતું યમમુખયન્ત્ર,
તેમ વિશાલ કમાનગોલ અતિઉંડી ઉગ્ર પ્રચંડ;
ખંડવા દર્પ વીર્ય વિકરાલ;—ચાપ મુજ૦ ૨૪.

(સર્વે જાય છે.)

॥ इति कौशल्याजनकयोगो नाम चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

पंचमोऽङ्कः ॥

(નેપથ્યમાં.)

રે રે ! સૈનિકો ! આપણને વહાર મળી મળી !

(वसंततिलका.)

હાંકે ત્વરાથકી સુમંત્ર અગાડી તેથી,
ઘોડા વહે જવથી, તે રથમાં બિરાજી;
હેલાથી કાષ્ઠધ્વજ ધ્રૂજતી તેમ, આવે,
સુણી તમારૂં લઢવું, અહીં ચંદ્રકેતુ. ૧.

(પછી સુમન્ત્રસારથીએ હાંકેલા રથમાં બેઠેલો, હાથમાં ધનુષ ઝાલીનેઆશ્ચર્ય,હર્ષઅને ગભરાટમાં પડેલો ચંદ્રકેતુ પ્રવેશકરેછે.)

चंद्र.—આર્ય સુમન્ત્ર ! જુઓ જુઓ.

(मालिनी.)

વદન લગીર કોપે રક્તકાન્તિ ભરાતું,
સમરસુખ ઉભેલો ચોટલી પાંચવાળો
ઘણ ઘણ ઘણ ગાજે કોટિ એવા ધનુથી,
ચમુપર વરસાવે બાણ કો વીરબાલ ! ૨.

અહો આશ્ચર્ય !

કરિ શિશ ફટ ફોડી ઘોર ટંકાર ગાજે,
જ્વલિતશર હજારો ફેંકતો સર્વ સૈન્યે;
નવ, રઘુકુલકેરો અપ્રસિદ્ધપ્રરોહ,
કુતુહલ ઉપજાવે આ મુનિબાલ એક ! ! ૩.

सुम.—આયુષ્મન્ !

(वसंततिलका.)

આપે પ્રભાવ સુરદાનવનાથી જેનો,
એવો નિહાળી તવ રૂપસમાન બાલ;
કૌશિક યજ્ઞ નડતા રિપુ રોળનારા,
મુને ધનુર્ધર રઘુવર સાંભરે છે. ૪.

ચન્દ્ર.—આના એકલાના ઉપર આટલા બધાએ તૂટી પડવું એથી હૃદય લાજે છે.

(शार्दूलविक्रीडित.)

જેના હાથવિષે કરાલ ઝલકે શસ્ત્રાસ્ત્ર સઘામનાં,
સોનાની ઘુઘરીથી ઝંઝન થતા દોડે રથો જેહમાં.
જેમાં મેઘળમેઘમાલથી વહે વર્ષા મદસ્રાવની,
એવું આ અગણિત સૈન્ય ફરતું પુઠે શિશુ એકની! ૫

સુ.—વત્સ! એ એટલા બધાને પણ ગણકારતો નથી તો એકેકનું તો કેહેવુંજ શું?

ચ.—આર્ય! વ્હેલા થાઓ! જલદી કરો! આણે તો આપણા આશ્રિતજનોનો મોટો કચ્ચર ઘાણ વાળવા માંડ્યો.

વળી,

(कटाव.)

વાગે દુંદુભિ ઉંચે શબ્દે તેનાથી પણ અધિક વધીને,
પણછતણો આ ઘોષ ઘોર બહુ, ગિરિ ગહ્વરમાં;
હસ્તિ કેરાં ગાજે ટોળાં તેના કાને પીડા પમાડે,—
એવો આ કો વીર ધીર એ, ચાલંતામાં ધડ થકી
પાડ્યાં શીશ ભયંકર વીરતણાં જે તેથી છાઇ
ભૂમિ બની છે, તૃપ્ત થયેલા કાળતણા મુખ
કરાલમાંથી ચાવી ખાતાં કડકા પડતા તેથી
છવાઇ એવી ભયંકર.—વાગે દુંદુભિ. ૬.

સુ.—(મનમાં) આવાની સાથે બાલક ચન્દ્રકેતુને દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવાનું હા કયમ કેહેવાય? (વિચાર કરતો) અથવા આપણે ઇક્ષ્વાકુને ઘેરજ મોટા થયેલા છીએ એટલે જાણીએ છીએ કે આવી પડે ત્યારે એ વિના બીજો રસ્તો નથી.

ચ.—(વિસ્મય, લજ્જા, ને ગભરાટથી) ધિક્કાર છે! મારૂં સૈન્ય ચોતરફ પાછું હઠી જાય છે!

સુ—(રથ દોડાવતો હોય એમ) આ એ વીર તમારૂં કેહેવું સાંભળે એટલો પાસે આવ્યો.

ચ.—(ભુલી ગયો હોય એમ) આર્ય ! આખ્યાયકોએ એનું શું નામ કહ્યું છે ?

સુ.—લવ.

ચ.— (अनुष्टुप्.)

રેરે લવ મહાબાહો ! સૈનિકો સાથ શું લડે !
આ રહ્યો હું અહીં આવો તેજમાં તેજ છો શમે. ૭.

સુ.—કુમાર ! જુઓ જુઓ.

(वसंततिलका.)

પાછો નિમંત્રણ તમે કર્યું તેથી આવે,
આ બાલવીર મથવી મુકી સર્વ સેના;
જેવો વળે દ્વિરદસાથ વિદારવાથી,
ગર્વિષ્ટ સિંહાશિશુ ગર્જિત મેઘનાથી. ૮

(પછી ત્વરાથી ઉદ્ધત પગલે ચાલતો લવ પ્રવેશ કરે છે.)

લવ.—વાહ રાજપુત્ર ! ધન્ય છે ! તું ખરો ઐક્ષ્વાકુ વંશનોજ છે. માટે હું પાછો આવ્યો છું.

(નેપથ્યમાં ઘણું કોલાહલ થાય છે.)

લવ.—(ઝપાટાથી અવળો ફરીને) અરે ! ભોંયભેગા કરી નાંખેલા પણ પાછા હીંમત ધરીને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખી હજુ પણ ચમૂપતિઓ મારા ઉપર પ્રહાર કરવા આવે છે!

(लावणी.)

અરે ધિક્ ! નીચ જનો ધિક્કાર !
કરૂં કલકલ સઘળો સંહાર !
શૈલ આઘાતવડે ઉભરાય,
તરત વડવામુખ અગ્નિ છવાય;
ક્રોધ તણી તેવી ચણ્ડ મુજ ઝાળ,
પડો ત્યાં ભોગ થઈ તતકાળ.
ચારપાસ ઉભરાય જે સેના કલકલ ઘોર,

પ્રલય પવનથી ઉભરાયેલા જલધિતણા કલ્લોલ;
લોલ તે સમ થાજો સંહાર.—અરે ધિક્ ! ૯.

(પરિક્રમણ કરે છે.)

च.—રેરે કુમાર !

(वसंततिलका.)

આઆ ચમત્કૃતિભર્યા ગુણનાથી વ્હાલો,
તું છે સખા મમ: થયું મુજ સર્વ તારૂં;
ત્યારે તું આ પરિજનો નિજને દમે કાં?
આ તુજ ગર્વની કસોટી હું ચન્દ્રકેતુ. ૧૦

ल.—(હર્ષથી પાછો ફરીને) અહો ! સૂર્યવંશના આ મહાનુભાવ કુમારની મધુર અને તીખી શી વીરવચનયુક્તિ ! ત્યારે આમને જવા દઈને એનેજ ભેટું.

(ફરીથી નેપથ્યમાં કલકલ થાય છે.)

ल.—(ક્રોધ અને ધિક્કારથી) આ ! વીરની સાથે સંવાદ કરવામાં આ પાપીઓ તો મહાવિઘ્ન પાડી પીડવા લાગ્યા.

(તેમના તરફ ફરે છે.)

च.—આર્ય ! જુઓ જુઓ. આ જોવા જેવું છે.

(वसंततिलका.)

અદ્‌ભુત ગર્વથી કરી મમ સામી દૃષ્ટિ,
સેના પુઠે પડી, ધર્યો ધનુને ઉગામી;
ધારે, દ્વિધા મરુતનાથી ચઢ્યા હિંદોળે.
એ, ઇન્દ્રચાપરધમેઘની રમ્ય લક્ષ્મી. ૧૧

सु.—કુમારજ એને જુઓ, અમે તો વિસ્મયથી ભાનજ ભૂલી ગયા છીએ.

च.—રે રે ! રાજાઓ !

(मंदाक्रान्ता.)

આઆઓએ ગજહયરથે બેશી, પાળાની સામે,
પ્હેરી અંગે કવચ, ધરતા ચર્મ આ પૂજ્ય સાથે;

મ્હોટાઓએ કુમળી વયના રમ્ય આ બાલ સામે,
બાંધી યુદ્ધે કમર સહુએ ધિક્ તમોને અમોને ! ૧૨.

લ.—(અકળાઇને) શું મારી દયા લાવે છે ! (વિચારીને) ભલે. ઝાઝો કાલક્ષેપ ન થાય માટે થોડી વાર લગી આ સૈન્યને સુવાડી દેઉં. (ધ્યાન ધરે છે.)

સુ.—આપણા સૈન્યનો શબ્દ કેમ એકદમ શાન્ત થઇ ગયો ?

લ.—હવે એ કુલાઈ રહેલાને જોઉં.

સુ.—વત્સ ! મને લાગેછે કે આ કુમારે જૃમ્ભકાસ્ત્રોને બોલાવ્યાં.

ચ.—એમાં શો સંદેહ છે ?

(માલિની.)

તિમિર વિજળીનો શું ઘોર આ યોગ ભાસે,
મિચી જઇ ઉઘડીને આંખ દેખે ન, દુખે;
દિસતું સકળ ચિત્રે ચિંતર્યું તેવું સૈન્ય,
અજિત બલથી ઉડે સત્ય આ જૃમ્ભકાસ્ત્ર ! ૧૩.

આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

પાતાલે ઊંડી કુંજમાં તમ રહ્યું ભેગું થઇ ઘોર જે,
તેના તુલ્ય વિશેષ શ્યામ દિસતી જેની પ્રભા ચંડ તે;
ઉના પીતળના દિસે રસસમાં જે પીતજ્યોતે ભર્યાં,
એવાં જૃમ્ભકઅસ્ત્ર આ નભવિષે દીસે છવાઈ રહ્યાં. ૧૪.
તે જાણે જગદંતકાલ અવળો જે ઘોર વાયુ વહે,
તેણે વિન્ધ્યગિરીશનાં શિખરને છાઇ દીધાં છે નભે;
જે દિસે શિખરો પીળાં, ઝગકતાં, કાળાં, પ્રચંડાકૃતિ,
ગાજે મેઘ ગુફાવિષે ચમકતી વિદ્યુલ્લતા તે થકી. ૧૫.

સુ.—પણ એનીપાસે જૃમ્ભકાસ્ત્રો ક્યાંથી આવ્યાં હશે ?

ચ.—ધારીએ છિએ કે ભગવાન્ પ્રાચેતસ પાસેથી મળ્યાં હશે.

સુ.—વત્સ ! એમને અસ્ત્રના ને વિશેષે કરી જૃમ્ભકોનો તો પરિચયજ નથી. કેમ કે,

(अनुष्टुप .)

કૃશાશ્વતનયો છે એ, ત્યાંથી વાલ્મીકને મળ્યાં,
સમ્પ્રદાયથી તે આજે રામભદ્રે હરી રહ્યાં. ૧૬.

च.—બીજા અતિ ઉગ્ર સત્વપ્રકાશવાળા મન્ત્રદૃષ્ટાઓ પણ એમને એમ જાણી શકે છે.

सु.—વત્સ! સાવધાન થાઓ. એ વીર પાછો આવે છે.

कुमार—(અન્યોન્યને) અહો કુમારને જોતાંજ પ્રેમ ઉપજી આવે છે. (સ્નેહાનુરાગથી જોતા).

(लावणी.)

હૃદય રસમય ઓગળતું જાય,
પ્રીતિ પરિચયથી પૂર્ણ છવાય,
અકારણ મળવાથકી શું આમ!
દેખી રમણીય પ્રીતિકર ગુણગ્રામ!
કે પછી પૂર્વજન્મસંબંધ!
ગાઢપ્રીતિપરિચયનો શું બંધ!

અથવા મમ સંબંધ કો વિધિવશ ને અણજાણ,
જે થકી એ મુજ દૃષ્ટે પડતાં હૃદય એકરસધ્યાન,
ભાન નવ એ વિણ અન્ય જણાય.—હૃદય, ૧૧

सु.—કોઇની કોઇના ઉપર રસમય પ્રીતિપ્રવૃત્તિ થવી એતો ઘણું-કરીને પ્રાણીમાત્રની પ્રકૃતિજ છે; એનેજ લોકો તારામૈત્રક, ચક્ષૂરાગ એમ કેહે છે, ને તેનેજ કાંઇ હેતુવિના ઉત્પન્ન થયેલો અવર્ણ્ય સ્વભાવનો પ્રેમ માને છે.

(अनुष्टुप्.)

અકારણ પ્રીતિ તેને વારી વારી શકાયના.
એજ છે સ્નેહતંતુ જે લે એનાં અંતરો સીવી. ૧૮.

कुमार—(અન્યોન્યને.)

(वसंततिलका.)

આ રાજપટ્ટસમ કોમલ રમ્ય અંગે,
છોડાય એક પણુ સાયક કેમ આજે ?
જેને મળી પ્રીતિ કૃતાર્થ થયાની આશે,
આ અંગ અંગ થઈ રોમ ઉભાં રહે છે. ૧૯.

(शार्दूलविक्रीडित.)

તોયે યુદ્ધની કેડ બાંધી વળતી શસ્ત્રો વિના શું વળે ?
શસ્ત્રો તે નહિ કામનાં, નવ પડે જે વીર આવા પરે;
ખેંચ્યું આયુધ તોય હું વિમુખ છું, બોલે રખે શું હવાં !
ભારે દારૂણ રીત વીરતણી તે પ્રીતિ ન દે વાધવા. ૨૦.

सु.—(લવને જોઇને અશ્રુસમેત મનમાં) હૃદય ! શાં ગાંડાં કાઢે છે ?

(अनुष्टुप्.)

મનોરથનું જે બીજ, દૈવે તે પૂર્વથી હણ્યું.
લતા પૂર્વે કપાઇ ત્યાં પુષ્પનો અવકાશ ક્યાં ! ૨૧.

च.—આર્ય સુમન્ત્ર ! હું રથમાંથી ઉતરૂં છું.

सु.—શા માટે ?

च.—આ વીર પુરૂષને એટલું માન આપવું જોઇએ માટે. વળી આર્ય ! ક્ષત્રિધર્મપણ પાળ્યો જોઇએ, કેમકે રથમાં બેઠેલા, પાળા સાથે યુદ્ધ કરતા નથી એમ શાસ્ત્રકારો પણ કેહે છે.

सु.—(મનમાં) આતો મહાસંકટ આવી પડ્યું.

(अनुष्टुप्.)

કેમ મારા સમો રોકે ન્યાયપૂર્વક કાર્ય આ ?
કેમ દે વા થવા આવી સાહસૈકરસક્રિયા ? ૨૨.

च.—પૂજ્ય પિતાજી આદિ બીજાએ પણ ધર્મસંશયને પ્રસંગે પિતાના પ્રિયમિત્ર આપનેજ પૂછે છે, ત્યારે હાલ આપશું વિચારો છો ?

सु.—આયુષ્માન્ ! જેમ ધર્મ છે તેમજ તમે ધારો છો,

(अनुष्टुप्.)

ન્યાય એ, યુદ્ધ કેરો છે, એજ ધર્મ સનાતન,
એજ છે રઘુસિંહોની વીરચારિત્ર પદ્ધતિ. ૨૩.

च.—આર્યે યથાર્થ કહ્યુ.

(अनुष्टुप्.)

ઇતિહાસ પુરાણો ને ધર્મનાં વચનો તથા,
રઘુવંશ તણી જાણો તમેજ સ્થિતિ સર્વથા. ૨૪.

सु.—(સ્નેહનાં અશ્રુસમેત ભેટતાં)

(वसंततिलका.)

જે બાલ, ઇન્દ્રજિતને પણ સ્હેજ જીત્યા,
કાલેજ વત્સ ! જનમ્યા તવ તે પિતા છે;
તેના સુપુત્ર પણ વીરચરિત્ર પાળે,
પામ્યું પિતામહતણું કુલ સુપ્રતિષ્ઠા ! ૨૫

च.—(ખેદથી)

(अनुष्टुप्.)

પ્રતિષ્ઠા કુલની શાની રઘુજ્યેષ્ઠ અપુત્ર છે;
દુઃખ એવાથી દાઝે છે ત્રણે તાત બીજા મમ. ૨૬.

सु.—હાય ! ચન્દ્રકેતુનાં આ વચનો કાળજું કાપી નાખે એવાં છે !

ल.—અહો ! રસનું પણ મિશ્રણ થયું જણાય છે !

(शिखरिणी.)

યથા ઇન્દુ ઉગ્યે પ્રીતિથી મલકે છે કુમુદિની,
તથા એશું દૃષ્ટિ મુજ; કલહ આ તોય ઇચ્છતો,
ઝણત્કારક્રૂરધ્વનિતગુણથી ગાજતું ધનુ,
પ્રીતિ ધારે તે શું, વિકચ વીર બાહુ ઉછળતો ! ૨૭.

च.—(ઉતરતાં) આર્ય ! સુર્યકુલનો ચંદ્રકેતુ અભિવંદન કરે છે.

સુ.— (ગીતિ.)

અજિત, પવિત્ર અખંડિત, મહાતેજ નૃપ કકુત્સ્થપરિમાણુ,
વિજયાર્થે તવ કરજો, નિત્ય દેવ જે વરાહ ભગવાન. ૨૮.

વળી, (શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

રાખો ગોત્રપિતા પ્રવીર્ય સવિતા સંગ્રામમાં આપનું,
વૃદ્ધિ હર્ષતણી વસિષ્ઠજી કરો જે પૂજ્ય સૌના ગુરુ,
વિષ્ણુ, ઈન્દ્ર, ગરૂડ, અગ્નિ સરખું વાયુ સમું રો બલ,
ને વાધો વળી રામલક્ષ્મણ ધનુર્જ્યાઘોષમંત્રે જય. ૨૯.

લ.—કુમાર! રથમાં બેઠાથી કાંઇ નાનમ આવવાની નથી માટે વિનય જવા દે.

ચ.—ત્યારે તું પણ બીજા રથને શોભાવ.

લ.—આર્ય! રાજપુત્રને રથમાં પાછા બેસાડો.

સુ.—તું પણ ચંદ્રકેતુનું માન રાખ.

લ.—પોતાના સાહિત્યવિષે વિચાર કેવો? અમે તો અરણ્યમાં ફરવાવાળા છીએ તેથી રથમાં બેશી જાણતા નથી.

સુ.—વત્સ! ગર્વને ને સાલસાઇને ઘટે તેમ વર્તતાં તને ઠીક આવડે છે. જો તારા જેવા આવા શાણાને ઇક્ષ્વાકુ કુલના રાજા રામભદ્ર દેખે તો એમનું હૃદય સ્નેહમાં ગળીજ જાય,

લ.—આર્ય! એ રાજર્ષિ બહુ રૂડા સજ્જન છે એમ સંભળાયછે.

(લજવાતો હોય એમ.)

(હરિણી.)

નથી નથી અમે સાચે આવા ક્રતુપ્રતિપક્ષના,
અધિક ગુણ એ રાજાનાને નમે નહિ કોણ વા?
તદપિ ઉકળી વૃત્તિ મારી, તુરંગમરક્ષિની,
અસહ સુણતાં વાણી ક્ષત્રી બધા તુછકારતી. ૩૦.

ચ.—(હસતો) શું આપનાથી પિતાના પ્રતાપનો ઉત્કર્ષ પણ ખમાતો નથી?

ल.—ખમાઓ કે ન ખમાઓ, પણ હું એક વાત એમ પુછુંછું કે એ રઘુરાજા નિરહંકારી છે, અને પોતે જાતે ગર્વ કરતા નથી, તથા તેમની પ્રજા પણ ગર્વ કરતી નથી એમ અમે સાંભળીએ છીએ; ત્યારે એમના માણસો આવી રાક્ષસી વાણી કેમ બોલે છે?

ऋषयोराक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयोः ।
सायोनिःसर्ववैराणांसाहिलोकस्यनिर्ऋतिः ॥ ३१*

એમ એવી વાણીની ઋષિઓ નિન્દા કરે છે, અને એથી ઉલટીને વખાણે છેઃ—

कामान्दुग्धेविप्रकर्षत्यलक्ष्मीम् ।
कीर्तिंसूतेदुष्कृतंयाहिनस्ति ॥
तांचाप्येतांमातरंमङ्गलानाम् ।
धेनुंधीराःसुनृतांवांचमाहुः ॥ ३१+

सु.—અતિ પરિપૂત સ્વભાવવાળો આ પ્રાચેતસ ઋષિ પાસે રેહેનારો કુમાર આર્ષસંસ્કારસહિત બધું બોલે છે!

ल.—વળી ચંદ્રકેતો! તું જે કહે છે કે શું તારાથી પિતાના પ્રતાપનો ઉત્કર્ષ પણ ખમાતો નથી તેવિષે એટલુંજ પુછવાનું કે શું ક્ષાત્રધર્મ એમના એકલામાંજ આવી રહ્યો છે?

सु.—ઇક્ષ્વાકુકુલના રામચન્દ્ર દેવને તું હજુ જાણતો નથી તેથી એટલેથીજ રેહેવા દે.

---

* (अनुष्टुप्)

ઋષિઓ રાક્ષસી કે'છે વાણી ઉન્માદ ગર્વની,
મૂલ એ ક્લેષ સર્વેનું અલક્ષ્મી એજ લોકની. ૩૧

\+ (शालिनी.)

દેછે ઇચ્છાદૂધ, ટાળે અલક્ષ્મી; કાપે પાપો ને જણે સત્યકીર્તિઃ
વાણી એને મીઠી માઙ્ગલ્યમાતા કે' છે ધીરા, કામ ધેનુ વળી કે'. ૩૨

(अनुष्टुप्.)

સૈનિકોને મથી આપે સત્ય છે વીર્ય દાખવ્યું !
પરશુરામ દમ્યા જેણે નેશું ના ગર્વથી વદો. ૩૩.

ल--(હસતો) આર્ય ! એ રાજાએ જામદગ્ન્યને નમાવ્યા તેમાં આટલી બધી બડાઇ શી ? એ તો સિદ્ધજ છે કે

(शालिनी.)

વાણીમાં છે વીર્ય તે બ્રાહ્મણોનું,
બાહુનું જે વીર્ય તે ક્ષત્રિયોનું,
આલ્યાં શસ્ત્રો જામદગ્ન્યે દ્વિજે રે !
તેને દાબી આવડી શી સ્તુતિ છે ! ! ૩૪.

च.--(અકળાઇને) આર્ય ! આર્ય ! જવાબ સવાલ બહુ થયા.

(वसंततिलका)

આ આજ કો નવિન છે પુરુષાવતાર !
જેને નશ્લાધ્ય ભગવાન્ ભૃગુપુત્ર તે એ !
જેથી મળ્યું અભયદાન ત્રિલોક સૌને
એવાં ન જે પુનિત તાતચરિત જાણે ! ૩૫.

ल—રઘુપતિનાં ચરિત અને મહિમા કોણ નથી જાણતું, કે કાંઈ કેહેવું પડે ? અથવા થોડામાંજ ઠીક છે.

(शार्दुलविक्रीडित.)

તારે વૃદ્ધજનો તણું ન કશુંએ વર્ણ્યું અરે જોઇએ !
કાંકે વૃદ્ધચરિત બાલજનને વિચારવાં ના ઘટે;
જો કે સુન્દતણી વિશેષ કરીને નારી હણી તાડકા,
તોયે ખંડિત ના થયો યશ, વળી લોકે થયા તે વડા!૩૬.
ધાયો રાવણદૂત દૂષણખર વ્યાકુલ વિંધાયલો,
ત્યારે જે ત્રણ પાદ ઓસરી ગયા દાખ્યાવિના પુંઠ તે,
ને વાળી, સુતઇન્દ્રનો, હણી દીધો જે પૂર્ણ ચાતુર્યથી-
તે તે પૂર્ણ પ્રસિદ્ધ વાત સઘળે જાણે બધાંયે જન. ૩૭.

च.—અરે પૂજ્ય તાતની નિન્દા કરનાર અમર્યાદ ! આજે બકબકાટ ન કર.

ल.—અહો ! મારા સામોજ આંખ ફેરવીને બોલવા લાગ્યો !

सु.—આ બેનો ક્રોધ હવે ઉકળી ઉઠયો છે; કેમકે.

(लावणी.)

છકયો શો ક્રોધ ચઢયો ઉભરાય !
હૃદય અતિ આકુલ વ્યાકુલ થાય,
ધ્રૂજે રિપુ દમવા સઘળી કાય,
શિખા શિશપર ઊંચી નિચી થાય,
મૂલથકી રક્તકમલસમ લાલ,
થયો બહુ રક્તનયનનો તાલ,
ચઢે વળી વાંકી ટેઢી કમાન,
ભમર તણી ક્રોધ કરાળ સમાન.
ચંદ્રવિષે ઝળકી રહ્યું ઝગઝગ શ્યામ કલંક
કમલપુઠે જ્યમશ્યામ ભ્રમર ભમીરે'તાબહુનિઃશંક,
લંક ત્યમ ભમરે મુખનો થાય.—છકયો શો. ૩૮.

कुमार—(અન્યોન્યને) ત્યારે આવી જા. અહીંયાંથી સંગ્રામ કરવા યોગ્ય બીજી ભૂમિઉપર ઉતરીએ.

(સર્વે જાય છે.)

इति कुमारविक्रमोनाम पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः

(પછી ઉજ્વલ વિમાનમાં બેઠેલું વિદ્યાધરનું જોડું પ્રવેશ કરે છે.)

विद्याधर.—અહો ! સૂર્ય વંશના આ બે કુમારોને અકસ્માત્ પ્રચણ્ડ કલહ મચી રહ્યો છે ! એમના મોં ઉપર ક્ષત્રિય તેજ ઝળકી રહ્યું છે ! એમનાં આવાં પરાક્રમ જોઇને દેવ દાનવ સર્વે વિસ્મયથી દિઙ્મૂઢ જેવા થઈ રહ્યા છે ! વળી પ્રિયે ! જો, જો.

(कटाव.)

ઝણ્ત્ઝણુણુ ઝંઝણુ વાજે કંકણુ હાથે ધર્યાં રૂડાં તે સાથે
ઝીણા નાદ નીકળે નાની નાની ઘુઘરી ઘમકે એવી રીતે
ઘોર ઘોષથી ગાર્જી રહેલું ધનુષ ખેંચીને પણછતણા ટંકારવ
સાથે છેડામાંથી કરાલ કોલાહલથી ગાજતા ધનુષથી
છોડે સરરર શર બહુ, ઉપરાઉપરી.
પડે તરાક, બેઉ વીર શિર શિખા ઉછળે વીર ધૂંજારે,
એમ યુદ્ધ આ વિચિત્ર ચાલે, સપ્તભુવનમાં ભીમ ભયાનક
રૌદ્ર વીરમય પળે પળે અધિકાધિક વધતું.
વધતું ચાલે.—ઝણ્ત્ઝણુણુ. ૧

(अनुष्टुप्.)

બેઉના મઙ્ગલાર્થે આ, દેવલોકતણાં ઘણાં,
ઘન ગભીરસમાં ગાજે દુંદુમાચિત દુંદુભિ. ૨.

ત્યારે એમના ઉપર સ્વર્ગવૃક્ષની તાજી બેઠેલી મણી સમાન કળીઓથી સુગંધીમય થઈ રહેલાં પુષ્પનો વર્ષાદ વરસાવી મુકો. એમના ઉપર સુન્દર તથા ઉઘડેલાં કાન્ચન પદ્મના ઢગલેઢગલા ઉપરા ઉપરી નાંખ્યાંજ જાઓ !

विद्याधरी.—એટલામાં, આકાશ, અકસ્માત્ ચમકી રહેલી વિજળીઓના ચમકારાથી પીળું થઈ ગયું હોય એવું ફરીથી કેમ દિસવા લાગ્યું ?

विद्याधर,—આજે,

(अनुष्टुप्.)

ત્વષ્ટૃયન્ત્રે ચઢાવેલા સૂર્યતેજ સમું તપે,
એવું શું ઉઘડયું ત્રીજું નીલલોહિતચક્ષૂએ!

(વિચારતો) અહો ! સમજાયું, સમજાયું; એ તો વત્સ ચંદ્રકેતુએ અગ્ન્યસ્ત્ર મુકયું; તેમાંથી આ અગ્નિ વર્ષી રહ્યો છે. એથી

(वसंततिलका.)

દાઝી થયાં શબલ ચામર કેતુ તેથી,
નાઠાં વિમાન સઘળાં દૂર આ સ્થલેથી;
અંકુશરૂપ ધ્વજના પટ–અંત દીસે,
જ્વાલાથી કુંકુમભર્યા નજરે ઘડીક. ૪.

આશ્ચર્ય! વજ્રના કડકા ઉડતા હોય એવા અતિ ભયંકર તણખા નાંખતો, ઊંચી નીચી લપક્ લપક્ ધમકી રહેલી જ્વાલાઓથી ભય ઉપજાવતો, આ અગ્નિદેવ સર્વઠામ ઉછળી રહ્યા છે! એનો પ્રચણ્ડ તાપ ખમી શકાતો નથી; તેથી પ્રિયાને છાતી સરસી ચાંપી લેઇને દૂર જતો રહું. (તેમ કરે છે.)

विद्याधरी—ઇશ્વરનો મોટો પાડ કે વિમલ મોતીની લટ જેવા નાથની દેહના શીતલ અને સુંવાળા સ્પર્શથી મારાં લોચન આનંદથી મંદ થઈ જઇ ઘેરાતાં ઘેરાતાં ઢળી જાય છે, ને આ તાપ તો જણાતો પણ નથી.

विद्याधर—ખરે એમાં મેં શું કર્યું અથવા

(अनुष्टुप्.)

કરે ના કાંઇએ તોયે દૃષ્ટેદૃષ્ટ મળે સુખી;
તે તેને મન છે કાંઇ જે જેના મનમાં વસે. ૫

विद्याधरी—એટલામાં વળી ઉપરાઉપરી અતિચપલ ચમકતી ચપલાના વિલાસથી શોભી રહેલાં મત્તમયૂરના ગળા જેવાં શ્યામ વાદળાં આકાશમાં કયાંથી છવાઈ ગયાં !

विद्याधर—પ્રિયે ! એતો કુમાર લવે મુકેલા વારુણાસ્ત્રનો પ્ર-

તાપ ! અહો ! ઉપરાઉપરી વારિધારાના વર્ષાદથી પાવકાસ્ત્ર શમી ગયું !

विद्याधरी—ઠીક થયું.

विद्याधर—અરે રે ! સર્વે થોડા સો મીઠા ! જો તો ખરી કે પ્રબલ વાયુના ઝપાટાથી ગંભીર ગુણગુણાટ કરી રહેલાં વાદળાંથી અંધાર મીણમાં અથડાતાં પ્રાણીમાત્ર, એકજ સપાટે આખા વિશ્વને ગળી જવા માટે પોહોળી થઈ રહેલી કાલકણ્ઠના કણ્ઠની વિકરાલ ગુફામાં ગોથાં ખાતાં હોય એમ, અથવા, પ્રલયકાળે દેહનાં સર્વ દ્વાર રૂંધીને યોગનિદ્રામાં પડેલા નારાયણની કુખમાં પેશી ગયાં હોય એમ, થરથર ધૂજી રહ્યાં છે !! વત્સ ચન્દ્રકેતો ! ધન્યછે તને ! યોગ્ય પ્રસંગેજ વાયવ્યાસ્ત્ર મુક્યું ! કેમકે.

(अनुष्टुप्.)

મરુતે જ્ઞાન જેવાએ હજારો પણ મેઘનો,
વિ-વર્તોનો યથા બ્રહ્મે, ક્યાંએ જો લય છે કર્યો ! ૬.

विद्याधरी—નાથ ! ઉતાવળથી ઉંચા કરેલા હાથવડે દુપટ્ટાના છેડાને હલાવી રહેલા, વેગળે રહ્યે રહ્યે પણ મધુર વચનવડે યુદ્ધને શમાવી દેતા, આ બે કુમારની વચમાંજ પોતાનું વિમાન ઉતારે છે તે કોણ હશે ?

विद्याधर—(જોઇને) એતો શમ્બૂકને મારીને પાછા આવ્યા તે રઘુપતિ.

(वसंततिलका.)

મોટા મહાપુરુષનો સુણી શબ્દ એનું,
પ્રીતિથી આદરથી તર્તજ યુદ્ધ વાર્યું;
ટાઢો પડ્યો લવ, રહ્યો નમી ચન્દ્રકેતુ,
કલ્યાણ થાઓ સુતસંગથી ભૂપકેરૂં. ૭.

ત્યારે અહીંથી હવે જઇએ. (બન્ને જાય છે.)

॥ इति विष्कम्भकः ॥

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

(પછી રામ, લવ, અને નમી રહેલો ચંદ્રકેતુ પ્રવેશ કરે છે.)

रा.—(પુષ્પકમાંથી ઉતરતા.)

(માલિની.)

દિનકરકુલકેરા ચંદ્ર હે ચંદ્રકેતુ!
રસભર અતિ હર્ષે ધાઇને ભેટી લે તું;
હિમશકલસમાં આ તુજટાઢાં શુભાંગે,
મમ હૃદય તણોએ દાહ વ્હેલો વિરામે. ૧.

(ઉઠીને સ્નેહથી ભેટી)દિવ્યાસ્ત્રોથી પરિરક્ષિત તું કુશલછે

चन्द्र.—અતિ અદ્ભુત પરાક્રમ કરતા લવના ઉદયથી કુશલ છું; તેથી તાત! વિજ્ઞાપના કરૂં છું કે આપ એ મહાવીરપ્રધાનને મારા સમાનજ ગણી લેજો; અથવા મારા કરતાં પણ વધારે મીઠી આંખે એને નિહાળજો.

राम.—(લવને નિહાળતાં) અહો! વહાલાનો મિત્રતો અતિ ગમ્ભીર આકૃતિવાળો જણાય છે!

(मंदाक्रान्ता.)

પાલી લેવા જગત ધરિ શું કાય આ અસ્ત્ર વેદે!
ક્ષત્રીધર્મે શરીર ધર્યું શું વેદના રક્ષણાર્થે,
સામર્થ્યોનો સમુદય શકે, પુંજ વા સૌ ગુણોનો,
મૂર્તિધારી સરવ જગના, રાશિ એ, પુણ્ય કેરો! ૨.

ल.—અહો! આ મહાપુરુષનાં અનુભાવ અને દર્શન પવિત્ર દીસે છે.

(ગીતિ.)

પ્રીતિ કરુણાભીની વૃત્તિ તે તણીવળીગઈ સિમાજ આ જનમાં,
મૂર્તિરૂપ ધરી આવું પરમધર્મ વસી રહ્યો શું એ જગમાં! ૩.

આશ્ચર્ય! (शिखरिणी.)

વિરોધે સૌ વામ્યો, નિવૃતિઘન છાયો રસ બધે!
ગયું ઔદ્ધત્યે ક્યાં! વિનય નમવાની મતિ કરે!
દીઠા આને કે હું પરવશ સમો કેમ? અથવા,
જુદી થાયે વૃત્તિ તીરથ રૂપ મોટા નિરખતાં! ૪.

रा.—ત્યારે આને જોતાંજ મારૂં દુઃખ શમી જાય છે, ને મારા અંતરાત્મામાં કોઈક પણ કારણથી ઉમળકો ઉભરાઈ આવે છે એ શું? અથવા સ્નેહ, અને તેની ઉત્પત્તિ વળી કોઈક કારણને આધીન, એ કલ્પનાજ વિરુદ્ધ છે. કેમકે.

(मालिनी.)

મનમહિ કંઈ હેતુ પ્રીતિ સૌને કરાવે,
નહિ નહિ કદિ બાહ્યાકર્ષણે પ્રેમ આવે,
દિનકર ઉદયેથી પદ્મ પામે વિકાસ,
શિતકર ઉદયેથી જો દ્રવે ચન્દ્રકાન્ત! ૫.

લ.—ચન્દ્રકેતો! આ કોણ?

चन्द्र.—પ્રિય મિત્ર! પૂજ્ય પિતાજી.

લ.—તું મને પ્રિય મિત્ર કહીને બોલાવે છે ત્યારે, મારા પણ ધર્મ પ્રમાણે એ પિતાજ થયા, પરંતુ તારે એમ કહીને બોલાવવા યોગ્ય તો રામાયણકથાના ચારે નાયકો છે, તેથી વિશેષ બોલ.

च.—એ મારા મોટા પિતાજી.

લ.—(આનંદથી) શું રઘુનાથ! આજ રૂડો દહાડો કે એ દેવનું દર્શન થયું? (વિનય અને કૌતુકથી જોતો) તાત! પ્રાચેતસનો શિષ્ય લવ નમસ્કાર કરે છે.

.—આયુષ્મન્! આમ આવ. (સ્નેહથી આલિંગન દેતા) રે વત્સ! થયું થયું, હવે ઝાઝો વિનય જવાદે, અને મને ગાઢ આલિંગન દે.

(दिण्डी.)

ખીલ્યું કઠોર કમલ દીસતું લગાર,
ચીકણું, પીન ગર્ભપત્ર સુકુમાર,
તે સમ અંગ તુજ અડકતાં મમાંગે,
ચંદનશીતલ, ચંદ્રકિરણ મોદ વ્યાપે. ૬.

ल. –(મનમાં) આમનો મારા ઉપર કંઇ પણ હેતુ સિવાય આટલો બધો સ્નેહ જણાય છે, અને મેં તો મુર્ખાઈથી એમનીજ સાથે વેર માંડયું હતું ! તે પણ વળી એટલે સુધી કે છેવટે શસ્ત્રો ચલવવા વેળા આવી! (પ્રકાશ) તાત! **લવ**ની છોકરવાદી સામું જોશો નહિ.

रा.—તેં શો અપરાધ કર્યો છે?

चन्द्र.—અશ્વની સાથેના સૈનિકો પાસેથી આપના પ્રતાપોત્કર્ષનું વર્ણન સાંભળીને એને શૂર ચઢી આવ્યું.

रा.—વાહ ! એ તો ક્ષત્રિયોનું ભૂષણ છે.

(शिखरिणी.)

શકે ના તેજસ્વી પરનું દિપતું તેજ જીરવી;
પડી એવી વૃત્તિ પ્રકૃતિ થકી તે કૃત્રિમ નહિ;
કરી તાતાં કીર્ણો દિનકર યદા તાપથી ધીકે,
તદા અગ્નિગ્રાવો પરિભૂતસમા કાં બળી ઉઠે? ૭.

चन्द्र—એવું ન જીરવવાપણું પણ એના જેવા વીરનેજ શોભે, તાત! પ્રિયવયસ્યે મુકેલાં **જામ્ભ**કાસ્ત્રથી બધું સૈન્ય જડ થઇ સ્તબ્ધ થઇ રહેલું છે, તે જુઓ.

रा.—(જોતાં) વત્સ **લવ**! અસ્ત્ર પાછું ખેંચી લે. તું પણ, **ચન્દ્ર**કેતો! આમ બંધાઇ જવાથી લજવાઈ ગયેલા સૈન્યનું સમાધાન કર.

लव.—જેવી આપની આજ્ઞા. (ધ્યાન ધરે છે.)

चन्द्र—આપના હુકમ પ્રમાણે કરૂં છું. (જાય છે.)

ल.—તાત ! અસ્ત્ર શમી ગયું.

रा.—વત્સ ! રહસ્યમંત્ર વડેજ આ અસ્ત્રનાં પ્રયોગ અને સંહરણ થઈ શકે છે તેથી તે ગુરૂપદેશવિના સિદ્ધ થતાં નથી.

(हरिगीत)

બ્રહ્માદિ સર્વે પૂર્વ-ગુરુએ વેદમંત્ર સુરક્ષવા,
તપ વર્ષ એક હજારથી પણ અધિક સુધી આરાધિયાં,
ત્યારે દીઠાં જયઅસ્ત્ર આ નિજ તેજથી ઝળહળ થતાં,
નિજ ઉગ્રતપતણું તેજ ધરી રૂપને ઊભું શું સમીપમાં.૮

એ અસ્ત્રના મન્ત્રોપનિષત્નો ઉપદેશ, ભગવાન્ કૃશાશ્વે એક હજારથી પણ વિશેષ વર્ષ સુધી શિષ્ય થઇ પાસે વસતા કૌશિક વિશ્વામિત્રને કરેલો, અને તે પૂજ્ય ભગવાને મને તેનો ઉપદેશ કર્યો છે; એમ ગુરુપરંપરાથી એ અસ્ત્રોનો ઉપદેશ ચાલ્યો આવે છે, ત્યારે કુમાર તને કીયા ગુરુએ ઉપદેશ કરેલો તે કહે.

ल.—અમને એ અસ્ત્રો સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

रा.—(વિચાર કરતા) હોય, શું ન સંભવે ! કોઈ તેવા મહાપુણ્યનું ફલ એવું પણ હોય ! બહુવચન કેમ વાપર્યું વારૂ?

ल.—અમે સાથેજ થયેલા બે ભાઈ છીએ.

रा.—ત્યારે બીજાનું નામ શું ?

(નેપથ્યમાં.)

ભાણ્ડાયન ! ભાણ્ડાયન !

(वसंततिलका.)

દીર્ઘાયુભ્રાત લવનું નૃપસૈન્ય સાથે,
સંગ્રામ ચાલતું, સખા ! કહ્યું સત્ય તે શું !
તો આથમો ભુવનથી અધિરાજશબ્દ,
શસ્ત્રાગ્નિ ક્ષત્રિયતણો શમિ જાઓ આજ ૯.

राम.— (दिंण्डी.)

નવિન નીલજલદધીર ગર્જનાથી,
તરત કળી ખીલે કદંબવૃક્ષ કેરી,
મમ બનાવ્યું તેમ,સહજશબ્દમાત્રે.
પુલકયુક્ત સર્વ અંગ ગાત્ર ગાત્રે; ૧૦.
એ પ્રભાવ યુક્ત કોણ આ રૂપાળો?
દીપિતઇન્દ્રમણિસમાન સહજકાળો;
વિકલ, ચંડ, રૂપ, ક્રોધથી કરાલ,
પ્રીતિ કરાવતો કુલીન કવણ બાલ? ૧૧.

ल.—એ મારા મોટા ભાઇ આર્ય કુશ, ભરતાશ્રમમાંથી પાછા આવે છે.

रा.—(કૌતુકથી] વત્સ ! એ આયુષ્માનને આમ બોલાવ.

ल.—ઠીક. (પરિક્રમણ કરે છે.)

(પછી કુશ પ્રવેશ કરે છે.)

कुश.—(અદ્ભુત હર્ષ, ધૈર્યથી ધનુષ્ ચઢાવતો.]

(लावणी.)

ધન્ય મુજ ધન્ય ચાપ અવતાર !
ધન્ય તુજ પણછતણો ટંકાર !
દીધી નિત્ય સૂર્યપુત્ર મનુથીજ,
અભય દાનની સુરપતિને રીજ;
તપે દમવા નિત્ય દર્પ કરાલ,
ક્ષત્ર—શુર—અગ્નિઝાળ વિકરાળ;
પ્રતાપી એ રવિકુલના ભૂપ,
સર્વ ત્રિભુવન અતિ વીર્યઅનૂપ,
ભૂપ તે કુલના સહ જો હાલ,
યુદ્ધ મચી રે' મુજ ચંડ કરાલ,
ઝળક ઝળક ઝળકી રહે શસ્ત્રશિખા અંબાર,

તે થકી ચમકે તેજભરી તુજ પણ છ ઉગ્ર આકાર,
પાર તુજ ભાગ્યતણો નવ ધાર,—ધન્ય મુજ૦ ૧૨.

(વિકટ પરિક્રમણ કરે છે.)

रा.—અહો આ ક્ષત્રિય બાલકનામાં શું પૌરુષ છે!

(वसतविलका.)

દૃષ્ટી ગણે તૃણ ત્રિલોકનું સત્વ સર્વે;
ધીરોદ્ધતા ગતિ શકે ભૂમિને નમાવે;
કૌમારમાં પણ ગિરિસમ શો ગભીર!
આવે શું ગર્વરૂપ, કે રસ હોય વીર!

લ.—(પાસે જઇને) આર્યનો વિજય થાઓ.

कु.—આયુષ્યમન્! યુદ્ધ યુદ્ધ એ શું સંભળાય છે?

લ.—કાંઇ નહિ. આપ ઉદ્ધતાઈ છોડી દેઇને આમના પ્રતિ વિનયથી વર્તો.

कु.—કેમ?

લ.—એ દેવ રઘુપતિ; આપણા ઉપર એ બહુ પ્રીતિ રાખે છે અને તમને મળવા ઇચ્છેછે.

कु.—(વિચારતો) એ તો રામાયણકથાના નાયક અને બ્રહ્મકોશનું રક્ષણ કરનારા!

લ.—હા.

कु.—એ મહાત્માનું પાવનકારી દર્શન તો કરવું જોઈએ, પણ આપણે એમને શા ઉપચારથી મળવું એ સમજાતું નથી.

લ.—એ આપણાથી મોટા છે, તેથી તેમને ઘટતા ઉપચાર પૂર્વક જઇને મળવું.

कु.—એ તો ઠીક, પણ તારે એમનો પ્રસંગ ક્યાંથી થયો?

લ.—ઉર્મિલાનો પુત્ર ચન્દ્રકેતુ ઘણા મોટા મનનો અને સારા સ્વભાવનો સજ્જન છે, તે મને પ્રિયવયસ્ય કહીને બોલાવે છે, એટલે એ સંબંધી એ રાજર્ષિ આપણા પણ ધર્મપિતાજ થયા.

कु.—ત્યારે તો એ રાજા પ્રતિ વિનય દાખવ્યો જોઇએ.

ल.—જુઓ, જુઓ, આકાર અને અનુભાવની ગંભિરતાથી, લોકોમાં પ્રખ્યાત થયેલાં એ મહાત્માનાં વિવિધ ચરિતોના પ્રતાપનું અનુમાન થઇ આવે છે!

कु.—(જોતો) (गीति.)

પ્રસાદ આ રૂપ કેરો, પાવન કરતો પ્રભાવ શો ગાઉં!
રામાયણકવિએ છે વાર્ણીદેવીને ઉચિત કાર્ય સોંપ્યું! ૧૪.

(પાસે જઇને) તાત! પ્રાચેતસનો શિષ્ય કુશ અભિવન્દન કરે છે.

रा.—આમ આવ, આયુષ્મન્!

(अनुष्टुप्)

જલથી પૂર્ણ જીમૂત તેસમા સ્નિગ્ધ અંગને,
ભેટવા મન ધારે છે વાત્સલ્યે થકી આ જન. ૧૫.

(ભેટીને મનમાં) આ કોનો બાલક હશે?

(मंदाक्रान्ता.)

શું આ મારો ઝરી જઇ ઉભો દેહનો સ્નેહસાર!
કે ઉભું શું નિકળી સઘળું મુજ ચૈતન્ય બ્હાર!
આનન્દેથી રસ થઈ ગળ્યું ચિત્ત તેનો બન્યો એ!
જે ભેટ્યાથી અમૃતરસ શું અંગઅંગે ભરે છે. ૧૬.

ल.—તાત! સૂર્યના તાપથી લમણા શેકાઈ જાય છે, માટે આપ આ સાલની છાયામાં એક મુહૂર્તમાત્ર વિશ્રામ કરો.

रा.—જેમ તારી મરજી. (સર્વે પરિક્રમણ કરીને બેસે છે.)

रा.—(મનમાં) (अनुष्टुप.)

અહો વિનયસંબંધે ગતિસ્થિત્યાસના-દિક—
ભાવ, રાજત્વ દાખે છે લવના કુશના બધા! ૧૭.

(मालिनी.)

શરીર પ્રકૃતિનાથી સિદ્ધલક્ષ્મીવિલાસે,
જનમન હરનારૂં કાન્તિ-વાળું દીપે છે;

મનહર કિરણોથી ઉજળાં રત્ન દીપે,
અમલ કમલ દીપે બિન્દુ જેવાં મધુને. ૧૮.

વળી મને રઘુકુળના કુમારોની ઘણી ખરી છાયા આ બાલકોમાં ભાસે છે.

(दिण्डी.)

જયમ કપોત વૃદ્ધ કણ્ઠઝલક શ્યામ,
શરીર તે સમાન શોભતું તમામ;
શુભ સ્કંધ બાંધ વૃષભની સમાન;
સરવ પૂર્ણ અનંત અંગ અંગ વાન. ૧૯.
સિંહ શાન્ત ગંભીર વીરધીર ભાળે,
દીપિત દૃષ્ટિ તે સમાન છે કરાલ;
ગભીર ઘોર મંગલાર્થ જે મૃદંગ,
સ્વર સુધીર તે સમાન છે અભંગ. ૨૦.

(સૂક્ષ્મ જોતાં) અરે ! અમારી આકૃતિને મળતા આવે છે એટલુંજ નહિ,

(मालिनी.)

પણ જનક સુતાનું જુજવું રૂપ તે તે,
સ્ફુટ અહિં શિશુ બેમાં ધારી જોતાં જણાયે;
ફરીથી જયમ ઉભું તે આવીને આંખ સામું.
નવ કમલની લક્ષ્મીપૂર્ણ મોઢું પ્રિયાનું ! ૨૧.

(इन्द्रवज्रा.)

મુક્તાસમા દંતની આ છબી તે !
તે ઓષ્ઠમુદ્રા, વળી કર્ણ આ તે !
જો કે દીસે આંખડી રક્ત કાળી,
આનંદ આપે પણ તેહનો તે !

વળી જ્યાં દેવીને તજી દીધી છે તેજ આ વાલ્મીકિતપોવન; આ આ બે બાલકોની આકૃતિ; અમને અશ્રુ સ્વતઃ સિદ્ધ છે

એમ જે કહે છે તે વિષે પણ ધારૂં છું કે પેલું ચિત્ર જોવાને વખતેજ એ જ્ઞાન થયેલું છે, કારણ કે પૂર્વકાલમાં પણ કોઇને એ જ્ઞાન ગુરૂઉપદેશ વિના થયેલું સાંભળ્યું નથી; ઉપરાંત વળી આ મારા હૃદયમાં સુખનો ઉભરાટ ઉભરાઇ રહ્યો છે, તેમાંજ હું ગળી ગયોછું, એથી પણ મને વિશ્વાસ આવે છે, દેવીના ગર્ભમાં જીડવાનાં બાલક છે એમ પણ વળી મેં બહુવાર કળેલું છે;

(दिण्डी.)

પ્રથમ પ્રેમ પુનિત મિષ્ટ જે જડાયો,
વધા વિશેષ પરિચયેથી તે છવાયો,
તદપિ ખેલતાં વિહાર વિજન રાચી,
સહજ લાજ લહી નયન દેતી ઢાળી; ૨૩.
રતિવિલાસ એમ ખેલતાં હજાર,
કળથી હાથ શરીર ફેરવી બહુ વાર,
બેવડી મેંજ ગર્ભગાંઠ પ્રથમ જાણી,
રસિલીએ તો દિવસ કેટલે પિછાણી! ૨૪.

(રોતા) ત્યારે શો ઉપાય કરું અને આમને શું પુછું

ल.—તાત! આ શું?

(अनुष्टुप्.)

અશ્રુવર્ષાથકી દીસે જગન્મઙ્ગલમુખડું,
અવશ્યાય-જલે છાંટ્યા પુણ્ડરીકસમું રૂડું. ૨૫.

कु.—અરે ભાઈ! (शिखरिणी.)

વિના સીતાદેવી શું શું ન દુખ વેઠે રઘુપતિ?
પ્રિયાનાશે સ્હેજે જગત વગડો રે' બધું બની;
પ્રીતિ એવી ઊંડી, વિરહ પણ આરા વણ રહ્યો!
પુછે છે શું એમાં નવ તું જ્યમ રામાયણ ભણ્યો! ૨૬.

रा.—(મનમાં) અરે રે! આ બે છોકરાંની વાત તો કંઇ પરવા વિનાની છે, ત્યારે હવે પુછવાનું શું પ્રયોજન રહ્યું! રે બળી

રહેલા હૃદય ! તું એકાએક આ શા વિકારમાં ઘેરાઈ ગયું ! આમ મારા હૃદયનું દુઃખ દેખાઇ આવવાથી આ છોકરાં મારા ઉપર દયા લાવે છે ! હશે, હોય ! લાવ હવે એ વાત ઉડાવી દેઉં. (જાહેર) બાલકો ! **રામાયણ** એતો ભગવાન્ **વાલ્મીકિ**ની વાણી છે અને **આદિત્યવંશ**નું વર્ણન છે એમ સંભળાય છે. તેમાંનું થોડુંક સાંભળવાનું મને બહુ મન છે.

कु.—એ આખો ઇતિહાસ અમે ભણી ગયા છીએ; હાલ તો બાલચરિતના છેલા અધ્યાયના આ બે શ્લોક મને યાદ છે.

रा.—બોલ જોઇએ.

कु.— **प्रकृत्यैवप्रियासीतारामस्यासीन्महात्मनः ।**
प्रियभावः सतुतयास्वगुणैरेववर्धितः ॥
तथैवरामःसीतायाःप्राणेभ्योऽपिप्रियोऽभवत् ।
हृदयंत्वेवजानातिप्रीतियोगंपरस्परं* ॥

रा.—અરે ! હૈયાના હીરમાં કળીજતો આ ઘા ઘણો કારી છે! હા દેવિ ! તે દિવસે એમ હતું !

અહો ! સંસારનાં સર્વ વૃત્તાન્તો દશા ફરી જવાથી થતા શોકને સમયેજ પરિપાક થઇને કડવાં ઝેર જેવાં બની જઈ અતિશય દમે છે.

(पद.)

ટળવળે પ્રાણ હવે શું વિચાર ! ધ્રુ૦
ક્યાં તે પ્રેમ ઉમળકે વાધી,
આનંદપ્રીતિધાર !—ટળવળે૦ ૨૯.

---

* (अनुष्टुप्.)

પ્રકૃતિથી હતાં વ્હાલાં સીતા રામ મહાત્મને,
પ્રિયભાવ ગયો વાધી સીતાના સ્વગુણોવડે; ૨૭
તેમ રામે સીતાજીને હતા પ્રાણથકી પ્રિય,
ચિત્તમાત્રજ એ જાણે પ્રતિયોગ પરસ્પર. ૨૮.

ક્યાં અન્યોન્યનું મન સમજી જે,
બોલ ઝિલ્યા શતવાર !—ટળવળે૦ ૩૦
ગહન પ્રીતિકૌતુકરસ ઊંડા,
ખુટી ગયો ભંડાર !—ટળવળે૦ ૩૧.
સુખ દુઃખમાં પણ એકનું એકજ,
ક્યાં તે હૃદય આ વાર !—ટળવળે૦ ૩૨.
એમ ગયું સવળું અવળું થઈ,
પાપી ! તને શી વાર ?—ટળવળે૦ ૩૩.

અરેરે ! (गीति.)

પ્રિયા તણા ગુણ અગણિત મન સાંભરતાં સહજજ ઉભરાવે,
તેથી ન જે જીરવાયે, તેજ કાલનું સ્મરણ કરાવ્યું મને ! ૩૪.

(शिखरिणी.)

તદા ધીમે ધીમે વધી ઘન થતાં કાળ વધતાં
કુરઙ્ગાક્ષીકેરાં સ્તનયુગ જરા ઉપડી રહ્યાં,
યુવાસ્નેહાકૂતે મદન ઘન તે કાલ ઉછળે,
વસે ચિત્તે ઊંડો શરીર પર તો મુગ્ધજ રમે. ૩૫.

कु.—મન્દાકિની અને ચિત્રકુટ વનના વિહાર વેળે સીતાદેવી પ્રતિ રઘુપતિએ કહેલો આ એક શ્લોક છેઃ—

त्वदर्थमिवविन्यस्तःशिलापट्टोऽयमग्रतः ।
यस्यायमभितःपुष्पैःप्रवृष्टइवकेसरः* ॥

रा.—(નીચું જોઈ જરાક હસતા અને પ્રેમની કરુણાથી ભર્યા.) છોકરાં અકલ વિનાનાંજ હોય, તેમાંવળી વગડામાં રેહેનારાંનું તો કહેવુંજ શું ? હા દેવિ ! તે પ્રસંગના નાનાવિધ વિલાસના સાક્ષી તે પ્રદેશો તને સાંભરે છે ? અરે રે !

---

* (अनुष्टुप्)

તુજ માટે શકે ઢાળી આ શિલા પ્રથમેથકી,
જે પુઠે બકુલે જાણે વૃષા પુષ્પો તણી કરી. ૩૬.

(शार्दूलविक्रीडित.)

ટાઢું સ્વેદ જલેથી, મન્દ ઢળતા મન્દાકિની વાયુથી
ઉડેલા અલકે છવાઇ શશિશી જેની લલાટદ્યુતિ.
જેના ગાલ કલંક કુંકુમવિના છે ઉજળા, કર્ણ છે
આભર્ણો વિણ રમ્ય સુંદર, રૂડું તે મુખડું સાંભરે. ૩૭.

[અટકી ગયા હોય એમ ઉભા રહીને કરુણાથી)અહો !

(शिखरिणी.)

બહુ ધાર્યાથી જે રૂપ ધરી રહે આગળ તરી,
પ્રવાસે એ મૂર્તિ પ્રિયજનતણો શોક હરતી !
શમ્યો એ વિચાર, પ્રકટ જગ વેરાન ઉઘડ્યું,
કુકૂલાગ્નિ પુંજે હૃદય પડ્યું રંધાય પછી શું ! ૩૮.

નેપથ્યમાં

(शार्दूलविक्रीडित.) ૧૦

કૌશલ્યા વળી વાલ્મીકિ જનક ને આવે વશિષ્ઠે મળી,
સાથે લેઈ અરુન્ધતી, કલહ સૌ આ બાલનો સાંભળી;
ભીતીપૂર્ણ જરાથી અંગ લથડે દૂરાશ્રમેથી બધાં,
મોડાં ચિત્ત ત્વરા કરે પણ થયાં, થાકે જડાઇ ગયાં. ૩૯.

રા.—શું પૂજ્ય અરુન્ધતી અને વશિષ્ઠ, તથા માતુશ્રી અને જનક બધાં અહીંયાંજ છે ! અરે રે ! હવે એમને કેમ મોઢું બતાવાશે ! (કરુણાથી જોતા) અહહ ! જનક તાત પણ આમજ આવે છે ! મારા અભાગિયાના ઉપર આજે વજ્ર તુટી પડ્યું !

(शार्दूलविक्रीडित.)

સંબંધ સ્પૃહણીય જાણી પ્રીતિથી દીધો વશિષ્ઠે કરી,
મોટી બાલવિવાહઉત્સવ સમે મેં તાતમૈત્રી દીઠી,
તે આજે અતિ ઘોર કષ્ટ નિપજ્યે આવા પિતામિત્રને,
ભાળી ફાટું સહસ્રધા ન કયમ ? વા, શું રામથી નાબને ?૪૦.

(નેપથ્યમાં.)

હાય હાય રે!

(वसंततिलका.)

છે કાન્તિ માત્ર અનુભાવ વિષે રહેલી,
એવા નિહાળી સહસા રઘુનાથ આજ;
પ્હેલે થઇ જનકને વળી તર્ત મૂર્છા,
શોકે બળી તદ્દનુ મૂર્છિત થાય માતા.

रा.—હા તાત! હા માતા! હા જનક!

(गीति.)

જનક અને રઘુકુલના ગોત્રતણું જે મંગલમય ઠામ.
તે શું ન કરુણા એવા પાપી મુજપર વૃથા દયા નામ. ૪૨.

લાવ એમને મળું. (ઉભો થાય છે.)

कु. ल.—તાત! આમ ચાલો, આમ.

(કરુણાથી વ્યાકુલ થઇ પરિક્રમણ કરીને સર્વે જાય છે.)

॥ इति कुमारप्रत्यभिज्ञोनाम षष्ठोऽङ्कः समाप्तः ॥

॥ सप्तमोऽङ्कः ॥

(લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે.)

लक्ष्मण—આજ ભગવાન્ **વાલ્મીકિએ** બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય તથા પુરવાસિ અને ગ્રામ્ય જનો સમેત સર્વ પ્રજાને અમારા સુધાં નોતરી છે; વળી સુર અસુર તથા પક્ષિવર્ગ અને નાગલોકના અધિપતિના મંડલ સમેત સર્વ સ્થાવર જંગમ ભૂતમાત્રને પણ પોતાના પ્રભાવથી આણી બેસાર્યા છે. મને આર્યે આજ્ઞા કરી છે કે, વત્સ **લક્ષ્મણ** ! પોતાના રચેલા પ્રબંધનો અપ્સરાઓ પ્રયોગ કરનાર છે તે જોવા માટે ભગવાન્ **વાલ્મીકિએ** આપણને નોતર્યા છે; તેથી **ભાગીરથીના** તીર ઉપર મનોરમણીય સ્થલ શોધી કાઢીને ત્યાં સમાજ મેળવ. એ આજ્ઞા પ્રમાણે મેં પણ મર્ત્ય, અમર, તથા બીજાં ભૂતમાત્ર સર્વને યથાયોગ્ય સ્થાને બેસાર્યા છે. હવે આ,

(अनुष्टुप्.)

રાજ્યાશ્રમ વિષે રે'તા તોયે કષ્ટ મુનિવ્રતી,
એવા આર્ય અહીં આવે માન **વાલ્મીકિનું** ગણી. ૧.

(પછી રામ પ્રવેશ કરે છે.)

रा.—વત્સ **લક્ષ્મણ** ! સર્વે રંગપ્રેક્ષકો પધાર્યા છે ?

ल.—હા.

रा.—આ કુશ અને લવ બે કુમારને પુત્ર **ચન્દ્રકેતુને** બેસાડે તેજ સ્થાને બેસાડજે.

ल.—મહારાજનો સ્નેહ જોઈને પ્રથમથીજ તેમ કરેલું છે. આ આપને સારૂં રાજાસન મુકેલું છે તે ઉપર આર્ય ! બિરાજીએ.

रा.—(બેસે છે.)

ल.—રે ! ચલાવો.

(સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.)

सूत्र.—સત્યાર્થને પ્રકાશ કરનારા ભગવાન્ વાલ્મીકિ સર્વ સ્થાવર જંગમ જગતને આજ્ઞા કરે છે કે આ અમે અતિ પાવન કરનારૂં, અને કરુણા તથા અદ્દ્ભુત રસે ભરેલું કાંઇક અમારાં આર્ષ ચક્ષુથી જોઇને જોડી કાઢ્યું છે; તેના તરફ માનની નજરથી સર્વે લક્ષ આપો.

रा.—કેહેવું જોઇએ કે મહર્ષિઓને તો વસ્તુતત્વનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન હોય છે, તેથી તેમની અમૃત જેવી સત્વગુણમય બોધશક્તિ કદાપિ પણ અન્યથા હોય નહિ એટલે તે ઉપર શંકા થાયજ નહિ.

(નેપથ્યમાં.)

હા આર્યપુત્ર ! હા કુમાર લક્ષ્મણ ! હું કર્મફુટી એકલી અને અશરણ આ અરણ્યમાં પ્રસવવેદનાથી પીડાઊંછું ! હાય ! હાય ! મારી આગળ પાછળ આ મુઆં વાઘ વરૂ વીંટાઇ વળ્યાં ! શું કરૂં ! મારા બળ્યા ઝળ્યા જીવને લેઇને ભાગીરથીમાં પડતું નાંખું.

लक्ष्मण—(મનમાં) રે ! આ તો કાંઇક બીજુંજ જણાય છે !

सूत्र.— (अनुष्टुप्.)

વિશ્વંભરાત્મજા દેવી રાજાએ તજી મ્હાવને,
તેથી પ્રસવકાલે તે ગંગાદેવી વિષે પડે. ૧

(જાય છે.)

रा.—રે દેવિ ! દેવિ ! લક્ષ્મણ ! જો, જો. સંભાળ.

ल.—આર્ય ! આ તો નાટક છે.

रा.—હા દેવિ ! દણ્ડકારણ્યવાસપ્રિયસખિ ! રામને લીધે આ તારી દુર્દશા !

ल.—આર્ય ! પ્રબન્ધની ચતુરાઈ તો જુઓ.

रा.—હું વજ્ર જેવો તૈયારજ છું.

(પછી ખોળામાં એકેક બાલક લેઇને ભગવતી પૃથ્વી અને ભાગીરથી સીતાને લઇને (પ્રવેશ કરે છે.)

रा.—વત્સ લક્ષ્મણ ! કોઇ વાર ન દીઠેલા એવા અંધારામાં હું અકસ્માત્ આંધળો ભીંત બની રહ્યો છું, તેથી મને ઝાલીલે.

દેવીઓ— (अनुष्टुप्.)

શાન્ત થા રે તું કલ્યાણિ ! વૈદેહિ ભાગ્યશાલિ ! તેં
રઘુવંશધુરંધારી સુત બે જલમાં જણ્યા. ૨

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવતી) અહો બે બાલકોનો પ્રસવ થયો ! હા આર્યપુત્ર! (મૂર્છા પામે છે.)

લ.—(પગે પડીને) આર્ય ! ઇશ્વરની કૃપાથી રઘુવંશનું કલ્યાણ થયું. (નિહાળતાં) હા ! ઉપરાઉપરી ખરતાં આંસુથી વ્યાકુળ થઇને શું આર્ય મૂર્છામાં પડી ગયા છે ! (વા નાખે છે..)

પૃથ્વી—વત્સે ! ધીમી પડ, ધીરજ ધર.

સી.—(શુદ્ધિમાં આવીને) ભગવતિ તમે તથા આ કોણ છો ?

પૃથ્વી—આ તારાં સાસરાનાં દેવી ભાગીરથી.

સી.—ભગવતિ ! તમને નમસ્કાર કરૂં છું.

ભાગીરથી—તારાં સત્કર્મથી સંચિત થએલી કલ્યાણસમ્પત્તિ તને પ્રાપ્ત થાઓ.

લક્ષ્મણ—અમારા ઉપર અનુગ્રહ થયો.

ભાગી—આ તારાં માતા વસુંધરા.

સી.—હા માડિ ! તેં મને આ વેળે જોઇ !

પૃથ્વી—આવ બેટા ! આવ પુત્રિ !

(સીતાને આલિંગન દેતાં મૂર્છા પામે છે.)

લક્ષ્મણ—(હર્ષથી) સદ્‌ભાગ્યે પૃથ્વી અને ભાગીરથી આર્યાની સહાયે આવ્યાં છે !

रा.—(જોઇને) આ તો કાળજુ કાપી નાંખે એવું જણાય છે !

ભાગી—વિશ્વંભરા પણ મુઝાય છે ત્યારે અપત્યસ્નેહજ મોટો કહેવો જોઇએ; અથવા કોઇ પણ ચેતનવાળાં પ્રાણીએ છુટી ન શકાય, એવો મોહમાયાની ગાંઠથી ધીંગો થયેલો, અંતઃકરણમાં રહેલો એ સંસારતંતુ સર્વેને સાધારણજ છે. વત્સે વૈદેહિ ! દેવિ વિશ્વંભરા ! ઉઠો, ધીમાં પડો.

પૃથ્વી—(શુદ્ધિમાં આવતાં) સીતા જેવી પુત્રીને જણીને ધીમી તે ક્યાં પડું ! એકતો,

(इंद्रवज्रा.)

લાંબો થયો રાક્ષસઘેર વાસ! ને આ બીજો દુઃસહ ક્રૂર ત્યાગ!
ભાગી—તૈયાર દેવા ફલ હોય દૈવ, તો દ્વાર તેનાં ન કરાય બંધ. ૩.

પૃથ્વી—ભારથીના જેવુંજ બોલ્યાં! અથવા રામભદ્રને તો આટલું કેહેવું જજોઇએ કે એ બાલકે,

(गीति.)

બાલાપણમાં ઝાલ્યો હસ્ત ગણ્યો નવ લગાર તે મનથી,
કે, હું, અગ્નિ, જનક, વા, ગર્ભદુઃખ નવ સીતા ન વન ભટકી! ૪.

સી૰—હાય હાય! મને આર્યપુત્ર સંભારી આપ્યા!

પૃથ્વી—બેશ બેશ, જોયા તારા આર્યપુત્ર!

સી—(લજવાતી અને રોતી) હાજ તો, તમે કહો તે ખરૂં.

રા.—પૃથ્વીમાતા! આ રહ્યો હું મને ફરીથી જુઓ.

ભાગી—ભગવતિ વસુન્ધરે! ક્ષમા કરો, તમેતો બધા સંસારનું શરીર છો, ત્યારે ન જાણતાં હો એમ જમાઇના ઉપર અકળાઓ છો શું?

(मंदाक्रान्ता.)

લોકે વાધ્યો અપયશ, કરી વન્હિનાથી વિશુદ્ધિ
લંકાદ્વીપે, ક્યમકરી અહીં તે જનો લે સ્વીકારી?
ઇક્ષ્વાકુંનું કુલધન ઠર્યું જે પ્રજા રંજવાનું,
જાણો માહિ! ગહન બહુ તે, ત્યાં કરે બાલ એ શું? ૫

લ.—દેવતાઓથી કોઇનાં અંતઃકરણ ઢાંકયાં રેહેતાં નથી વિશેષે કરીને ગંગાદેવીથી; તેથી હે દેવિ! તમને નમસ્કાર કરૂં છું.

રા.—હે માતા! ભગીરથીના વંશ ઉપરતો તમારી મૂલથીજ કૃપા છે.

પૃથ્વી—હું નિત્યે તમારા ઉપર પ્રસન્નજ છું, પણ મારી લાડીકનું દુઃખ મારાથી જોઇ શકાતું નથી. રામભદ્રને એના ઉપર કેવો પ્રેમ હશે તે તો હું જાણતી નથી, કેમ કે.

(गीति.)

દૈવયોગથકી પુત્રી તજી મમ, મનમાં પીડાય બહુ પોતે,
લૌકિક ધીરજ ધરીને, પ્રજાપુણ્યપર તથાપિ પણ જીવે ! ૬

रा.—પોતાનાં છોકરાંપર માબાપને વિશેષ દયા આવેજ.

સીતા—(રોતી, નમન કરીને) માતા ! મને તમારામાં સમાવી દો.

रा.—આથી શું બીજું બોલે !

भागी.—ખમા કરે તને, વણ સમાયે હજાર વર્ષ સુધી જીવતી રેહે.

पृथ्वी.—પુત્રિ ! તારે તારા પુત્રની સંભાળ લેવાની છે.

सी.—હું અનાથ એમને શું કરૂં !

रा.—અરે હૃદય ! વજ્રમયજ છે.

भागी.—તારે નાથ છતાં તું અનાથ ક્યાંથી થઇ ?

सी.—હું કર્મફુટી કેવીએક સનાથ છું તે તો જણાય ત્યારે !

देवीओ— (अनुष्टुप्.)

જગન્મંગલ આત્માને હલકો કયમ તું ગણે ?
વધે છે જે તણા સંગે અમારીએ પવિત્રતા.

ल.—આર્ય ! સાંભળો.

रा,—લોકોને સંભળાવ.

(નેપથ્યમાં ગડબડાટ થાય છે.)

रा.—કાંઇક અદ્‌ભુત ચમત્કાર છે !

सी—અહો ! આખું અંતરીક્ષ સળગવા કયમ લાગ્યું !

દેવીઓ.—સમજાયું.

(गीति.)

કૃશાશ્વ, કૌશિક, ત્યાંથી રામ, એમ જે તણો ગુરુક્રમ છે.
જૃમ્ભકાસ્ત્ર સહ શસ્ત્રો તેનાં તે ફરી પ્રકટ અહીં થાયે.

(નેપથ્યમાં.)

(अनुष्टूप्.)

નમો દેવિ સીતે ? તારા પુત્ર પુઠે ઠર્યાં અમે,
ચિત્ર જોતાં કહેલું છે દેવે જે રઘુનન્દને. ૯.

સી.—અહો સદ્‌ભાગ્યે આ તો અસ્ત્રદેવ ઝળકી રહ્યા છે!

લ.—આર્યે કહ્યું હતું ખરૂં કે એ હવે સર્વથા તારી સન્તતિની સેવામાં રેહેશે.

देवीओ—　　　(गीति.)

નમીએ પરમાસ્ત્રોને રાઘવકર દિપી રહ્યાં પવિત્ર તમો.
ધ્યાન ધર્યે ઝટ ધાજો બાલક બેને તમારૂં ભદ્ર થજો. ૧૦

रा.—　　　(गीति.)

પ્રમોદ વિસ્મયનાથી મિશ્ર કરૂણરસઉર્મિ રહ્યાં ઉછળી;
દશા બની કશી મારી તેથકી તે નવ શકું લાગાર કળી. ૨.

देवीओ—વત્સે! હવે તારા હૈયાનો શોક દૂર કર. તારા બે પુત્રો રામભદ્રના જેવાજ થયેલા છે.

सी—ભગવતિ! એમને ક્ષત્રિયોચિત સંસ્કાર કોણ આપશે?

रा—　　　(गीति.)

વશિષ્ઠ ગુરૂ પરિરક્ષિત રઘુકુલકેરી વૃદ્ધિકરી તેને,
હાય? હવે સીતાને સંસ્કર્તા નિજ પુત્રતણો ન જડે! ૩.

भा—પુત્રિ! તેની ફીકર કરીશ મા. આ બે બાલકોને ધાવણ મુકાવ્યા પછી ભગવાન્ વાલ્મીકિને સોંપી આવીશ, તે એમના ક્ષત્રિયોચિત સર્વ સંસ્કાર કરશે.

(अनुष्टुप्.)

અંગિરા ને વશિષ્ઠાદિ, તેવા છે ઋષિ વાલ્મીકિ,
જનકો ને રઘુઓનાં કુલના ગુરુ મૂલથી. ૧૧

रा.—ભગવતીએ ઠીક વિચાર કર્યો.

ल.—આર્ય! ખરેખાત જેમ જેમ વધારે સાંભળતો જાઉંછું તેમ તેમ કુશ અને લવજ મનમાં રમી રેહેતા જાયછે.

(अनुष्टुप्.)

જન્મથી સિદ્ધ છે અસ્ત્રો, વીર એ વાલ્મીકિ થકી,
પામ્યા છે શુદ્ધ સંસ્કાર, વય છે વળી બારની. ૪.

रा.—વત્સ ! એજ વિચારમાં મારૂં મન પણ ઘોળાયાં જાય છે, તથાપિ કાંઈ સુજ પડતી નથી.

पृथ्वी—ચાલ પુત્રિ ! રસાતલને પાવન કર.

रा.—હા પ્રિયે ! ક્યાંની ક્યાં ગઈ !

सी.—માતા ! મને તમારામાં સમાવી દો, હું આવો અવતાર કાઢી શકનારી નથી.

रा.—જોઇએ પૃથ્વી શું કેહે છે ?

पृथ्वी.—વત્સે ! ધાવણ મુકતા સુધી તો આ પુત્રોની સંભાળ રાખ એવી મારી આજ્ઞા છે, પછી તારી મરજી પ્રમાણે કરીશ.

गंगा.—હા, એમજ.

(પછી, ગંગા, પૃથ્વી અને સીતા જાય છે.)

रा.—શું વૈદેહી સમાઈજ ગઈ ! હા દેવિ દણ્ડકારણ્યવાસપ્રિય-સખિ ! દેવતા તુલ્ય ચરિત્રવાળી ! લોકાન્તરમાંજ જઈ વસી?

(મૂર્છા પામે છે.)

ल.—ભગવન્ વાલ્મીકે ! ધાઓ, ધાઓ ! આ તે તમારો કાવ્યાર્થ કેવો !

(નેપથ્યમાં.)

હવે રંગભૂમિનો પ્રયોગ બંધ કરો ! રે રે સ્થાવર જંગમ ભુતમાત્ર સમેત મર્ત્યજનો ! ભગવાન્ વાલ્મીકિની આજ્ઞાથી થતું આશ્ચર્ય જુઓ.

ल.—(જોતો) (गीति.)

મથન કર્યાં થકી ઉછળે ત્યમ જલ ભાગીરથીનું ઉભરાય !
દેવ ઋષિગણનાથી અંતરીક્ષ બધું છવાઇ આ જાય ! ૫.
પવિત્ર ગંગા પૃથિવી લેઇ દેવતા ઉભય નિજસાથે,
અદ્ભુત ! જલ થકી નિકળે આર્યા દેવી સીતા ઉપર આજે ! ૬.

(ફરી નેપથ્યમાં.)

(अनुष्टुप्.)

અરૂન્ધતિ ! જગદ્વન્દ્યે ! ગંગા પૃથ્વી અમે છીએ;
ધર્મશીલ વધૂ સીતા તમને સોંપીએ અમે. ૧૨.

લ.—આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! જુઓ જુઓ ! (જોઇને) હા ! અદ્યાપિ પણ આર્યને મૂર્છા વળી નથી !

(પછી અરૂન્ધતી અને સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

अरु.— **(गीति.)**

ચાલ ચાલ ઝટ વ્હેલી, તજ તુજ મન થકી તમામ લજ્જાને, ૫.
જીવાડ વત્સ તું મારો, ફેરવી કર અતિ મિઠો શરીર એને. ૬.

सी.—(ગાભરી ગાભરી પાસે જઇ **રામના** ઉપર હાથ ફેરવતી) આર્યપુત્ર ! ઉઠો.

रा.—(શુદ્ધિમાં આવીને, આનન્દથી) અહો આ શું ! ! જોઇને, [હર્ષ અને આશ્ચર્યથી] અહો દેવી **અરુન્ધતી**, તથા ઋષ્ય શૃંગ અને શાન્તા સહવર્તમાન સર્વે ગુરુજનો ક્યાંથી !

अरु.—વત્સ ! આ પ્રસન્ન થયેલાં ભગવતી ભગીરથગૃહ દેવતા ગંગા.

भा.—જગત્પતે **રામભદ્ર** ! હે માતા ! **અરુન્ધતી** પેઠે તમારી સ્નુષા **સીતાનું** કલ્યાણ કરવામાં સર્વદા તત્પર રેહેજો, એમ ચિત્રદર્શન સમયે તેં મારાપ્રતિ કહેલું તે વિચારીજો. આ એ ઋણમાંથી હું મુકત થઇ.

अरु.—આ તમારાં સાસુ ભગવતિ **વસુન્ધરા**.

पृथ्वी—પુત્રીનો ત્યાગ કરતી વખતે આયુષ્યમાને કહેલું હતું કે ભગવતિ **વસુન્ધરે** ! શ્લાધ્ય દુહિતા **જાનકીની** સંભાળ રાખજો, તે હવે મેં તમારૂં વચન રાખ્યું.

रा.—અહો ! મારા જેવા મહા અપરાધ કરનારા ઉપરપણ તમે બન્ને દેવતા દયા લાવ્યાં ! (પ્રણામ કરે છે.)

अरु.—રે રે પૌરમહાજનો ! આ સૂર્યકુળની વધુ દેવયજનસંભવા **સીતાદેવી** ભગવતી **જાન્હવી** અને વસુન્ધરાએ પ્રસ્તુત પ્રભાવપૂર્વક મને **અરુન્ધતીને** સોંપી છે, વળી એની પવિત્રતાનો નિર્ણય ભગવાન **વૈશ્વાનરે** પણ આગળ કરેલો છે, બ્રહ્માદિસર્વે દેવો એની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે; ત્યારે એનો અમે આજ અંગીકાર કરીએ છીએ તે વિષે તમારો શો **અભિપ્રાય** છે ?

લ.—આ પ્રમાણે આર્યા અરુન્ધતીએ જરા ખખડાવેલી સર્વ પ્રજા સહિત બધું ભૂતગ્રામ આર્યાને નમન કરી રહ્યું છે, અને દેવતા તથા સપ્તર્ષિઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે.

અ.—જગત્પતે રામભદ્ર !

(गीति)

સુવર્ણમય મૂર્તિની પુણ્યપ્રકૃતિ ધર્મચારિણી પ્રિયા,
યથાધર્મ ગૃહિ તેને, યજ્ઞવિષે તુજ સાથ રાખ તું હવાં.૭

સી.—[મનમાં) સીતાનું દુઃખ વિસરાવવાનું તો આર્યપુત્રને શિખવવું પડે તેમ નથી.

રા.—જેવી ભગવતીની આજ્ઞા.

લ.—હવે મને ટાઢક વળી.

સી.—મારા જીવમાં ફરી જીવ આવ્યો.

લ.—આર્યે ! આ લાજવિનાનો લક્ષ્મણ પ્રણામ કરે છે.

સી.—વત્સ ! એવોજ તું ચિરંજીવ.

અ.—ભગવન્ વાલ્મીકે ! સીતાની કુખમાં પાકેલાં રામભદ્રનાં પેલાં કુશ અને લવ રત્ન લાવો. (વાલ્મીકિ જાયછે.)

રા. લક્ષ્મ.—પ્રભુકૃપાએ પેલું એમજ જણાય છે !

સી.—(રડતી સાભિપ્રાય) મારા પુત્ર ક્યાં છે !

(પછી વાલ્મીકિ અને કુશ, લવ પ્રવેશ કરે છે.)

વા.—વત્સ કુશલવ ! આ તમારા પિતા રઘુપતિ, આ તમારા નાના કાકા લક્ષ્મણ, આ તમારાં માતુશ્રી સીતા, અને આ તમારા માતામહ રાજર્ષિ જનક.

સી—(હર્ષ અને કરુણાથી આશ્ચર્ય પૂર્વક જોતી)શું તાતપણ અહીંજ છે !

કુ. લવ.—હા પિતા ! હા માતા ! રે માતામહ !

રા—(હર્ષથી ભેટતાં) અરે પુત્રો ! મારાં પુરાં પુણ્યે તમે પ્રાપ્ત થયા છે !

सी.—આવ બેટા **કુશ** ! આવ બા **લવ** ! આમ આવો. આ તમારી નવે અવતાર આવેલી જનેતાને ખુબ ભેટી પડો.

कु. लव.—(તેમ કરતા) અમારૂં ધન્યભાગ્ય !

सी.—ભગવન્ ! પ્રણામ કરૂં છું.

वाल्मिकि.—આ તારૂં સૌભાગ્ય ચિરકાલ રહો.

सी—અહો પિતાજી, કુલગુરુ, આર્યા, ભર્તાસહિત બેહેન **શા**ન્તા તથા **લક્ષ્મણ** સહિત સુપ્રસન્ન આર્યપુત્રના ચરણાર-વિંદ, ને વળી **કુશ** અને **લવ**, એ બધાંને જોઈને મારો આનંદ ઉભરાઈ જાયછે !

(નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે.)

वाल्मी.—(ઉઠીને જોતા) **લવણ**નો સંહાર કરનાર **મધુરેશ્વર** પધારે છે.

ल.—ઉપરાઉપરી આનંદજ થતો ચાલે છે !

रा.—આ સર્વ નજરે દેખતાં છતાં પણ મારૂં મન માનતું નથી, અથવા અભ્યુદયનો એ સ્વભાવજ છે.

वाल्मी.—**રામભદ્ર** ! આ ઉપરાંત બીજું શું પ્રિય કરૂં કહો

रा.—આથી પ્રિય તે શું હોય ? તથાપિ આટલું થાઓ.

(शार्दूलविक्रीडित.)

ટાળો પાપ, સુવૃદ્ધિ શ્રેયની કરો, આતે કથા **રામ**ની,
મંગલ્યા, સુમનોહરા, જગતની માતાશી ગંગાસમી;
ભાળો માનથી પણ્ડિતો, અભિનયે જે આ દીસે દીપતી.
શબ્દબ્રહ્મવિજાણ પૂર્વકવિની બુદ્ધિભરી ભારતી. ૮.

॥ इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ॥

॥ इतिश्रीकविकुलदीपकभवभूतिविरचितं उत्तररामचरित नाटकं समाप्तम्. ॥

ल.—આ પ્રમાણે આર્યા અરુન્ધતીએ જરા ખખડાવેલી સર્વ પ્રજા સહિત બધું ભૂતગ્રામ આર્યાને નમન કરી રહ્યું છે, અને દેવતા તથા સપ્તર્ષિઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે.

अ.—જગત્પતે રામભદ્ર !

(गीति)

સુવર્ણમય મૂર્તિની પુણ્યપ્રકૃતિ ધર્મચારિણી પ્રિયા,
યથાધર્મ ગૃહિ તેને, યજ્ઞવિષે તુજ સાથ રાખ તું હવાં.૭

सी.—[મનમાં) સીતાનું દુઃખ વિસરાવવાનું તો આર્યપુત્રને શિખવવું પડે તેમ નથી.

रा.—જેવી ભગવતીની આજ્ઞા.

ल.—હવે મને ટાઢક વળી.

सी.—મારા જીવમાં ફરી જીવ આવ્યો.

ल.—આર્યે ! આ લાજવિનાનો લક્ષ્મણ પ્રણામ કરે છે.

सी.—વત્સ ! એવોજ તું चिरंजीव.

अ.—ભગવન્ વાલ્મીકે ! સીતાની કુખમાં પાકેલાં રામભદ્રનાં પેલાં કુશ અને લવ રત્ન લાવો. (વાલ્મીકિ જાયછે.)

रा. लक्ष्म.—પ્રભુકૃપાએ પેલું એમજ જણાય છે !

सी.—(રડતી સાભિપ્રાય) મારા પુત્ર ક્યાં છે !

(પછી વાલ્મીકિ અને કુશ, લવ પ્રવેશ કરે છે.)

वा.—વત્સ કુશલવ ! આ તમારા પિતા રઘુપતિ, આ તમારા નાના કાકા લક્ષ્મણ, આ તમારાં માતુશ્રી સીતા, અને આ તમારા માતામહ રાજર્ષિ જનક.

सी—(હર્ષ અને કરુણાથી આશ્ચર્ય પૂર્વક જોતી)શું તાતપણ અહીંજ છે !

कु. लव.—હા પિતા ! હા માતા ! રે માતામહ !

रा—(હર્ષથી ભેટતાં) અરે પુત્રો ! મારાં પુરાં પુણ્યે તમે પ્રાપ્ત થયા છો !

सी.—આવ બેટા **કુશ**! આવ બા **લવ**! આમ આવો. આ તમારી નવે અવતાર આવેલી જનેતાને ખુબ ભેટી પડો.

कु. लव.—(તેમ કરતા) અમારૂં ધન્યભાગ્ય!

सी.—ભગવન્! પ્રણામ કરૂં છું.

वाल्मिकि.—આ તારૂં સૌભાગ્ય ચિરકાલ રહો.

सी—અહો પિતાજી, કુલગુરુ, આર્યા, ભર્તાસહિત બ્હેન **શાન્તા** તથા **લક્ષ્મણ** સહિત સુપ્રસન્ન આર્યપુત્રના ચરણારવિંદ, ને વળી **કુશ** અને **લવ**, એ બધાંને જોઇને મારો આનંદ ઉભરાઈ જાયછે!

(નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે.)

वाल्मी.—(ઉઠીને જોતા) **લવણ**નો સંહાર કરનાર **મધુરેશ્વર** પધારે છે.

ल.—ઉપરાઉપરી આનંદજ થતો ચાલે છે!

रा.—આ સર્વ નજરે દેખતાં છતાં પણ મારૂં મન માનતું નથી, અથવા અભ્યુદયનો એ સ્વભાવજ છે.

वाल्मी.—**રામભદ્ર**! આ ઉપરાંત બીજુંશું પ્રિય કરૂં કહો

रा.—આથી પ્રિય તે શું હોય? તથાપિ આટલું થાઓ.

(शार्दूलविक्रीडित.)

ટાળો પાપ, સુવૃદ્ધિ શ્રેયની કરો, આતે કથા **રામ**ની,
મંગલ્યા, સુમનોહરા, જગતની માતાશી ગંગાસમી;
ભાળો માનથી પણ્ડિતો, અભિનયે જે આ દીસે દીપતી.
શબ્દબ્રહ્મવિજાણ પૂર્વકવિની બુદ્ધિભરી ભારતી. ૮.

॥ इति सम्मेलनं नाम सप्तमोङ्कः समाप्तः ॥

॥ इतिश्रीकविकुलदीपकभवभूतिविरचितं उत्तररामचरित नाटकं समाप्तम्. ॥

टिप्पण.

૧. ૨. માલતી માધવ પા. ૧. જુઓ.

૧. ૪—૭. વાલ્મીકિ આદિકવિ કેહેવાય છે; માટેજ પૂર્વકાલે એટલે ઘણા જુના વખતમાં થયેલા પૂર્વગુરુ ગણાય છે; જુઓ પા. ૨૫. વ્યાસ પણ અઢારે પુરાણના કર્તા તથા બ્રહ્મસૂત્રના રચનાર પૂર્વગુરુ ગણાય છે. એવા પૂર્વ કવિજનોને નમન કરીને ભવભૂતિ પોતાની વાણીમાં રસિકતા, વિશદત્વાદિક માગી લે છે, તેમજ વાલ્મીકિ રામાયણના પ્રથમ રચનાર છે, અને ભવભૂતિ પણ રામનીજ ઉત્તર કથાનું વર્ણન આદરે છે, માટે તેમની આશિષ્ યાચે છે. સરસ્વતીને બ્રહ્મનો અંશ, કહેલી છે તે વિષે વિષ્ણુપુરાણમાં પણ એવીજ કથા છે. જેમાં શબ્દને વિષ્ણુનું રૂપ ગણ્યો છે. काव्यालापाश्चये केचिद्गीतकान्यखिलानिच । शब्दमूर्तिधरस्यैतद्वपुर्विष्णोर्महात्मनः ॥ મીમાંસક વિચાર પ્રમાણે શબ્દ, નિત્ય છે, તેથી શબ્દની અધિષ્ટાતા સરસ્વતીને પણ નિત્ય માનીને તેને બ્રહ્મરૂપ, નિત્ય, પૂર્ણ, આનંદ સ્વરૂપ માનેલી છે, ને એક કવિ પોતાની પ્રતિભાવાચક શબ્દાધિષ્ઠાત્રી ભારતીને એવી માનેજ.

૧. ૧૧. પદ વાક્ય પ્રમાણ—વિભક્ત્યંત શબ્દ કે સમાસ તે પદ, એવાંનો ક્રિયાસહવર્તમાન સંપૂર્ણ સંબંધ તે વાક્ય, એ બધાંના સાધુત્વને જણાવનારૂં શાસ્ત્ર પ્રમાણશાસ્ત્ર, તેના તત્વને સારી રીતે જાણનાર, અર્થાત્ વ્યાકરણ, સાહિત્ય, ન્યાય, મીમાંસાદિકમાં નિપુણ.

૧. ૧૪.—૧૭. દ્વિજવર-શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ. સરસ્વતી ભવભૂતિની પુઠે ફર્યા કરતી હતી, એમ કહીને ભવભૂતિ પોતાની સ્તુતિ કરે છે પણ એના જેવા મહાન્ કવિની એ આત્મસ્તુતિ યથાર્થ હ્રસ્વાથી અબાધ્ય છે. માલતીમાધવમાં પણ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે,—

છે યત્ન આ નહિ કદી મમ નિન્દકાર્થે,
તેઓ બધા કંઇ કંઇ મનમાંહિ જાણે;
છે કો સમાન મમ કે પછી કોઇ થાશે,
પૃથ્વી વિશાળ વળી કાળ નિરંત ભાસે.

ખરેખર કવિનું પાકું હાર્દ સમજવાને સમજનાર પોતાની સમાનજ જોઈએ. પ્રથમ બે પંક્તિમાં અલંકાર પૂર્ણોપમા છે. લક્ષણ જુઓ મા. મા. પા. ૧૨. નોટ. ૧. વચનથકી વશ થયલી–અબલા, વચનથી–પ્રેમવિનોદ માધુર્યાદિકની સંપત્તિથી–એવી વશ થયેલી કે અબળા થઇને, પોતાનું સ્વાતન્ત્ર્યરૂપ બલ ભુલીને, પોતાના કાન્તની પુઠેજ ઢળી જતી રહે, તેમ સરસ્વતી પણ રસપૂર્ણ સાધુ વાક્યના બલે મોહીને ભવભૂતિની વાણી પુઠે અબળા થઈ–અર્થાત્ ભવભૂતિની વાણીમાંથીજ પોતાનું સ્વરૂપ ઉપજાવી લેતી થઇ–હમેશ તાબેજ રહ્યાં જતી.

૧. ૨૦. ધૂમકેતુ–પૂછડીઓ તારો. જ્યોતિષ્ શાસ્ત્રનો એમ અભિપ્રાય છે, કે જ્યારે જ્યારે પૂછડીઆ તારાનો ઉદય થાય ત્યારે ત્યારે રાજ્યને તથા પ્રજાને દુષ્કાળ, પરરાજ્યાગમ, વગેરે ઉપદ્રવ થાય; એમ રામચંદ્રરૂપી ધૂમકેતુના ઉદયથી રાવણના આખા કુલને ઉપદ્રવ થયો, છેવટ વિભીષણવિના સર્વનો સંહાર થયો. ધૂમકેતુ દૂર રહે રહે પણ એટલો ઉત્પાત કરવાને સમર્થ છે, તેની સાથે સરખાવીને રામચન્દ્રનાં દુષ્ટને કંપાવનારાં અતુલ પરાક્રમ અને મહિમા બતાવેલાં છે. રામચન્દ્ર સર્વને શાન્ત સૂર્ય સમાન સુખકર છતાં રાવણ જેવા દુષ્ટના ધૂમકેતુ છે.

૨. ૭. વશિષ્ટ–રઘુકુલના ગુરુ; અરૂન્ધતી તેમનાં પત્ની.

૨. ૯. રાણીઓ, રામ માતાઓ, એ બે એકજ વિભક્તિમાં છે, સમાનાર્થ વિભક્તિ છે. (Case in apposition). કૌશલ્યા, કૈકેયી, સુમિત્રા વગેરે.

૨. ૧૪. શાન્તા=રામચન્દ્રની બ્હેન, અને દશરથની પુત્રી. રામાયણમાં કથા છે કે અંગરાજા લોમપાદ અપુત્ર હતા. તેમણે દશરથરાજા પાસે શાન્તાપુત્રી માગી લીધી ને પછી ઋષ્યશૃંગ સાથે તેને પરણાવી.

૨. ૨૨. શુદ્ધસ્તોત્ર.––શુદ્ધ એટલે કોઈ રીતે દૂષણવાળી ન હોય એવી સ્તોત્ર એટલે સ્તુતિની પદ્ધતિ, સ્તુતિનો પ્રકાર, શોધી કાઢો.

૨. ૨૫––૨૮. જગત્ના વ્યવહારમાં દૂષણ શામાં ન આવ્યું ? માણસો જેમાં ને તેમાં દોષ કાઢ્યાંજ જાય છે; પછી વિચારે કે અવિચારે. તેમાં મુખ્ય કરીને નારીના અને વાણીના–કવિતાના––ગુણની પરીક્ષા કરતીવેળે તો જે સજ્જન હોય છે તે પણ દુર્જનજ બની

જઈને તપાસ કરે છે, કેમકે તેના ગુણનું વિવેચન કરવાને બદલે તેમાં ન હોય તેવા દોષ પણ ઉપજાવી લેઇને બેજે બેજે કાંઇ નિન્દા કરાય એવું ખોળી કાઢે છે. આમ છે ત્યારે શુદ્ધ પદ્ધતિ તે ક્યાંથી મળે? આ ઠેકાણે ભવભૂતિએ પોતાનો ખરો અનુભવ દર્શાવ્યો છે, પણ તેમાં ખુબી એટલી છે કે હવે નાટકમાં જે પાત્ર પ્રવેશ કરનાર છે તેનું યુક્તિથી વાંચનારને ભાન કરાવેલું છે. પ્રસંગે કહીએ છીએ કે નાટકની વ્યાખ્યા ભરતમુનિએ આમ આપી છે. **नाटकं ख्यात वृत्तं स्यात्** । કોઇ જાણીતી–ઐતિહાસિક–વાત ઉપર રચાય તે નાટક. એ નાટકાદિક–દશ્ય કાવ્ય–ના પાત્રનાં પ્રવેશ સંબંધે નિયમ એવો છે કે ॥ **नासूच्चितं विशेत् पात्रम्** ॥ સૂચના કર્યાવગર કોઈ પણ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવવો નહિ. આ નિયમ ભવભૂતિએ મહામેહેનતે માલતીમાધવમાં વગર ચુકે પાળ્યો છે. આ ઠેકાણે ભવભૂતિએ જે સ્વાભાવિક રીતે સીતાની વાતની સૂચના કરી દીધી છે તે ખરા કવિત્વની ઊંચી નીશાની છે. કાલિદાસના શકુન્તલામાં પણ દુષ્યન્તને સૂત્રધાર પાસે આમ દાખલ કરાવ્યો છે,—

મોહ પામ્યું હતું મારૂં ચિત્ત ગાયનરાગથી,
જેમ દુષ્યન્તરાજાનું વેગવાળા મૃગે થકી.

૩. ૧૦. સર્વથા દેવ અને.—એમ કહીને નાટકનો શો પરિણામ આવશે તે સૂચવેલું છે.

अंक. १.

૪. ૮. ગૃહસ્થનો ધર્મ સંકટપૂર્ણ છે. પરણ્યા પછીથી જે અગ્નિ પરણવામાં સાક્ષી હોય તેનેજ સ્થાપી રાખવામાં આવે છે. તેમાં નિત્યે ત્રણવાર હોમ કરવો પડેછે, ને તેજ અગ્નિથી મુવે બળવું પણ થાયછે. આવો અગ્નિહોત્ર ગ્રહણ કરવાથી ઇચ્છાનુસાર ફરવું હરવું જનકથી બનતું નથી.

૪. ૧૫. રામભદ્ર.—એમ બોલીને શરમાવાનું કારણ એટલુંજ કે રામચન્દ્ર હવે તો રાજા થયા હતા એટલે મહારાજ એમ કહીને બોલાવવા જોઇએ, તેને બદલે પ્રથમના પરિચયને લીધે કંચુકીના મોંમાંથી રામ-

ભદ્ર (આપણામાં જેમ ટુંકારીને બોલાવવાનો રીવાજ છે, રામનારાયણને રામા કહીએ છીએ, તેવો ભદ્ર પ્રત્યય પરિચય અને પ્રીતિવાચક છે) એમ નીકળી ગયું.

૪. ૧૭. ઉપચાર=બહારનો વિનય (formality.)

૪. ૨૭. સોમપીતી=સોમપાન કર્યું છે જેણે એવા, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં ॥ **ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयागफलं मुने** ॥ બ્રહ્મહત્યાના પાપથી પણ મુક્ત કરનાર સોમયજ્ઞ કહેલો છે, તે કર્યો છે જેણે એવા.

૫. ૫—૮. વિશ્વંભરા—પૃથ્વી. (વિશ્વને ધારણ કરનારી.) પ્રજાપતિ=બ્રહ્મા. (સર્વના પોષણકર્તા વેદપારંગત પ્રજાપતિ.) સીતા પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે, દેવયજન—વેદી—યજ્ઞભૂમિ—ખેડતાં તેમાંથી નીકળી આવ્યાં છે એ પ્રસિદ્ધ છે. વશિષ્ટમુનિ સૂર્યકુલના ગુરુ છે, અને સવિતા (સૂર્ય) તો મૂલથીજ છે. આ શ્લોકમાં કેહેવાની મતલબ એવી છે કે પૃથ્વી જેવાં તારાં માતા છે, વિદેહરાજ જનકરાજર્ષિ જે પ્રજાપતિ જેવા તે તારા પિતા છે, ને વળી પ્રખ્યાત સૂર્યગુરુ અધિષ્ઠિત કુલની તું વહૂ થઇ, જે કુલના અમે પણ ગુરુ છીએ, એટલી એટલી તારામાં સૌભાગ્યસંપત્તિ ભેગી મળી ત્યાં અમે તે શી આશિષ્ આપીએ? જુઓ અંક ૭ પા. ૧૦૮ લી. ૧૪–૧૫.

૫. ૧૨—૧૩. લૌકિક એટલે લોકમાં રેહેનારા, સંસારી, જે સાધુ પુરુષ છે તેમને તો અર્થનો વિચાર કરીને વાણી બોલવી પડે છે, એટલો તેમનો પ્રભાવ ઓછો; પણ વશિષ્ઠઋષિ જેવા જે આદ્યઋષિ જનો છે તે તો અર્થનો વિચાર કર્યાવિનાજ જે મોંમાંથી બોલે છે તેમાંજ અર્થ ને—વાણીની સફલતાને—પેસવાની ફરજ પડે છે, તેજ પ્રમાણે થાય છે, એટલી તેમની તપઃસિદ્ધિ વિશેષ. અર્થાત્ આદ્યઋષિઓની વાણીમાં વિશ્વક્રમ ફેરવી નાખવા જેટલી પણ મોટી સત્તા રહેલી છે તેથી એમણે જે આશિષ્, વીર પુત્રની માતા થજે એવી, આપી તે માટે એમનો મોટો અનુગ્રહ—ઉપકાર—થયો.

૫. ૧૫. દોહદ=ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને અભાવા થાય છે ને પછી જે વિવિધ ઇચ્છાઓ થાય છે તે. અષ્ટાવક્ર સાથે આમ કહાવીને સર્વેએ સીતા ઉપર પોતાની પ્રીતિ જણાવેલી છે.

૫. ૨૧—૨૨. ઋષ્યશૃંગ પણ આ પ્રમાણે કહીને બીજે રૂપે આશિષ્જ આપે છે.

૬. ૨—૫. અમે, વશિષ્ઠાદિ જે તારૂં રાજ્ય યથાધર્મ ચલાવરાવી શકીએ તે તો અહીંયાં, ઋષ્યશૃંગના યજ્ઞમાં, રોકાયા છીએ; તું હજુ બાલક, પ્રજાપાલનના વિકટ કાર્યમાં અનનુભવિ, છે; તેથી એકજ શિક્ષા કહીએ છીએ કે પ્રજાને રંજન કરવા તત્પર રહેજે—એજ મહા ધન છે. આ આજ્ઞા રામે કેવી સુદૃઢ રીતિથી આખા નાટકમાં પાળી છે એ દાખલો લેવા લાયક છે; સાંભળતાં તરતજ રામ જે વિચાર દર્શાવી પોતાની તત્પરતા બતાવે છે, તથા સીતા, પોતાના હૃદયના સાર રૂપ સીતાને પણ તજવા કબુલત આપે છે; ને તે સાંભળી સીતાજી રામને રઘુવંશના ધુરંધર ગણી અભિનંદન આપે છે. એ એ દંપતીની અનુવૃત્તિ, પ્રેમ તથા તદુપરી રામની પ્રજાહિતપર આસક્તિ બહુ ઉત્કૃષ્ટ રીતે સૂચવે છે. છંદ. ઇન્દ્રવંશા અને ઇન્દ્રવજ્રાના સંકરરૂપ વિષમોપજાતીય છે.

૬. ૨૧. ૨૪. લક્ષ્મણે કહ્યું કે સીતાને અગ્નિદેવે શુદ્ધ કર્યાં ત્યાં સુધી ચિત્ર આવેલું છે. કથાપ્રસંગ એવો છે કે રાવણની પાસે રહેલાં સીતાને રામે અંગીકાર કરવાની ના કહી, અને જ્યારે તે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી શુદ્ધ થઈ નીકળ્યાં ત્યારે તેમને સ્વીકાર્યાં. લક્ષ્મણનું બોલવું આ વાતને અનુસરીને થયું. પ્રેમમાં લીન થયેલા રામ એ વાતને ગણકારતા નથી અને કહે છે કે એને પવિત્ર કરી શકનાર કોઇ નથી; બલ્કે તીર્થની—ગોદાવરી ગંગા આદિક તીર્થોની—તેમજ અગ્નિની પણ એનાથીજ પવિત્રતા થાયછે. જુઓ અંક ૭ પા. ૧૦૮. લી. ૧૪, ૧૫. કાલિદાસે પણ મેઘદૂતના પ્રથમ શ્લોકમાં રામગિરિનાં જલને ॥ जनकतनयास्नानपुण्य० ॥ જનકની પુત્રી—સીતાના—નહાવાથી પવિત્ર થયેલાં ગણ્યાં છે. રામે પ્રથમ શુદ્ધિ કરાવેલી, ને હાલ આવું બોલે છે તેનો પરિહાર પા. ૭ માની લીટી ૨—૯ સુધીમાં કર્યોછે.

૭. ૨—૯. અશિવ=અક્ષેમ, અયોગ્ય, અનુચિત; અગ્નિમાં શુદ્ધ થઇને આવે તોજ રાખું એવું. એમ કહેવાનો માત્ર બાહ્યહેતુ—લોકને રાજી રાખવાનોજ—જણાવેલો છે; ખરેખરૂં તો તું તેને પાત્ર નહતી, તું તો જન્મથીજ પવિત્ર છે. છેલી બે લીટીથી વળી વિશેષ કહે છે કે સુગંધીમાન્ ફુલને તો તે નીપજ્યું ત્યારથીજ માથે બેસવાનો હક છે. તે માટેજ તે જન્મ્યું છે, કાંઇ પગતળે ચગદાવા નથી પેદા થયું. આ શ્લોકોમાં રામની સીતા ઉપરની અગાધ પ્રીતિ, ને પ્રીતિના આ-

ભદ્ર (આપણામાં જેમ ટુંકારીને બોલાવવાનો રીવાજ છે, રામનારાયણને રામા કહીએ છીએ, તેવો ભદ્ર પ્રત્યય પરિચય અને પ્રીતિવાચક છે) એમ નીકળી ગયું.

૪. ૧૭. ઉપચાર=બહારનો વિનય (formality.)

૪. ૨૭. સોમપીતી=સોમપાન કર્યું છે જેણે એવા, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં ॥ ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयागफलं मुने ॥ બ્રહ્મહત્યાના પાપથી પણ મુક્ત કરનાર સોમયજ્ઞ કહેલો છે, તે કર્યો છે જેણે એવા.

૫. ૫—૮. વિશ્વંભરા—પૃથ્વી. (વિશ્વને ધારણ કરનારી.) પ્રજાપતિ=બ્રહ્મા. (સર્વના પોષણકર્તા વેદપારંગત પ્રજાપતિ.) સીતા પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે, દેવયજન—વેદી—યજ્ઞભૂમિ—ખેડતાં તેમાંથી નીકળી આવ્યાં છે એ પ્રસિદ્ધ છે. વશિષ્ટમુનિ સૂર્યકુલના ગુરુ છે, અને સવિતા (સૂર્ય) તો મૂલથીજ છે. આ શ્લોકમાં કેહેવાની મતલબ એવી છે કે પૃથ્વી જેવાં તારાં માતા છે, વિદેહરાજ જનકરાજર્ષિ જે પ્રજાપતિ જેવા તે તારા પિતા છે, ને વળી પ્રખ્યાત સૂર્યગુરુ અધિષ્ઠિત કુલની તું વહૂ થઇ, જે કુલના અમે પણ ગુરુ છીએ, એટલી એટલી તારામાં સૌભાગ્યસંપત્તિ ભેગી મળી ત્યાં અમે તે શી આશિષ્ આપીએ? જુઓ અંક ૭ પા. ૧૦૮ લી. ૧૪—૧૫.

૫. ૧૨—૧૩. લૌકિક એટલે લોકમાં રેહેનારા, સંસારી, જે સાધુ પુરુષ છે તેમને તો અર્થનો વિચાર કરીને વાણી બોલવી પડે છે, એટલો તેમનો પ્રભાવ ઓછો; પણ વશિષ્ઠઋષિ જેવા જે આદ્યઋષિ જનો છે તે તો અર્થનો વિચાર કર્યાવિનાજ જે મોંમાંથી બોલે છે તેમાંજ અર્થ ને—વાણીની સફલતાને—પેસવાની ફરજ પડે છે, તેજ પ્રમાણે થાય છે, એટલી તેમની તપઃસિદ્ધિ વિશેષ. અર્થાત્ આદ્યઋષિઓની વાણીમાં વિશ્વક્રમ ફેરવી નાખવા જેટલી પણ મોટી સત્તા રહેલી છે તેથી એમણે જે આશિષ્, વીર પુત્રની માતા થજે એવી, આપી તે માટે એમનો મોટો અનુગ્રહ—ઉપકાર—થયો.

૫. ૧૫. દોહદ=ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને અભાવા થાય છે ને પછી જે વિવિધ ઇચ્છાઓ થાય છે તે. અષ્ટાવક્ર સાથે આમ કહાવીને સર્વેએ સીતા ઉપર પોતાની પ્રીતિ જણાવેલી છે.

૫. ૨૧—૨૨. ઋષ્યશૃંગ પણ આ પ્રમાણે કહીને બીજે રૂપે આશિષ્જ આપે છે.

૬. ૨—૫. અમે, વશિષ્ઠાદિ જે તારૂં રાજ્ય યથાધર્મ ચલાવરાવી શકીએ તે તો અહીંયાં, ઋષ્યશૃંગના યજ્ઞમાં, રોકાયા છીએ; તું હજું બાલક, પ્રજાપાલનના વિકટ કાર્યમાં અનનુભવિ, છે; તેથી એકજ શિક્ષા કહીએ છીએ કે પ્રજાને રંજન કરવા તત્પર રહેજે—એજ મહા ધન છે. આ આજ્ઞા રામે કેવી સુદઢ રીતિથી આખા નાટકમાં પાળી છે એ દાખલો લેવા લાયક છે; સાંભળતાં તરતજ રામ જે વિચાર દર્શાવી પોતાની તત્પરતા બતાવે છે, તથા સીતા, પોતાના હૃદયના સાર રૂપ સીતાને પણ તજવા કબુલત આપે છે; ને તે સાંભળી સીતાજી રામને રઘુવંશના ધુરંધર ગણી અભિનંદન આપે છે એ એ દંપતીની અનુવૃત્તિ, પ્રેમ તથા તદુપરી રામની પ્રજાહિતપર આસક્તિ બહુ ઉત્કૃષ્ટ રીતે સૂચવે છે. છંદ. ઇન્દ્રવંશા અને ઇન્દ્રવજ્રાના સંકરરૂપ વિપમોપજાતીય છે.

૬. ૨૧. ૨૪. લક્ષ્મણે કહ્યું કે સીતાને અગ્નિદેવે શુદ્ધ કર્યાં ત્યાં સુધી ચિત્ર આવેલું છે. કથાપ્રસંગ એવો છે કે રાવણની પાસે રહેલાં સીતાને રામે અંગીકાર કરવાની ના કહી, અને જ્યારે તે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી શુદ્ધ થઈ નીકળ્યાં ત્યારે તેમને સ્વીકાર્યાં. લક્ષ્મણનું બોલવું આ વાતને અનુસરીને થયું. પ્રેમમાં લીન થયેલા રામ એ વાતને ગણકારતા નથી અને કહે છે કે એને પવિત્ર કરી શકનાર કોઇ નથી; બલ્કે તીર્થની— ગોદાવરી ગંગા આદિક તીર્થોની—તેમજ અગ્નિની પણ એનાથીજ પવિત્રતા થાયછે. જુઓ અંક ૭ પા. ૧૦૮. લી. ૧૪, ૧૫. કાલિદાસે પણ મેઘદૂતના પ્રથમ શ્લોકમાં રામગિરિનાં જલને ॥ जनकतनयास्नानपुण्य० ॥ જનકની પુત્રી-સીતાના-નહાવાથી પવિત્ર થયેલાં ગણ્યાં છે. રામે પ્રથમ શુદ્ધિ કરાવેલી, ને હાલ આવું બોલે છે તેનો પરિહાર પા. ૭ માની લીટી ૨—૯ સુધીમાં કર્યોછે.

૭. ૨—૯. અશિવ=અક્ષેમ, અયોગ્ય, અનુચિત; અગ્નિમાં શુદ્ધ થઇને આવે તોજ રાખું એવું. એમ કહેવાનો માત્ર બાહ્યહેતુ-લોકને રાજી રાખવાનોજ-જણાવેલો છે; ખરેખરૂં તો તું તેને પાત્ર નહતી, તું તો જન્મથીજ પવિત્ર છે. છેલી બે લીટીથી વળી વિશેષ કહે છે કે સુગંધીમાન્ ફુલને તો તે નીપજ્યું ત્યારથીજ માથે બેસવાનો હક છે. તે માટેજ તે જન્મ્યું છે, કાંઇ પગતળે ચગદાવા નથી પેદા થયું. આ શ્લોકોમાં રામની સીતા ઉપરની અગાધ પ્રીતિ, ને આ-

પૃ. ૧૫. ૧૬. તાતપાદ—એ આપણે જેમ પૂજ્ય તીર્થસ્વરૂપ પિતા કહીએ છીએ તેવું છે; તાતના ચરણકમલ જીવતાં. તાતપાદના જીવતાં એ માત્ર કાલસૂચક વાક્ય છે, તથાપિ તાત અને માતા એ એનો શાબ્દ વિરોધ છે. તાતના જીવતાં પણ આપણી ચિંતા માતાને રેહેતી એ વિરોધ. માતાને બાલકો ઉપર જે અસાધારણ પ્રીતિ હોયછે તે આપણાં માતામાં એટલી બધી હતી કે તેજ પોતેજ આપણી ફીકર રાખતાં એમ અર્થ ઘટાવવાથી એ વિરોધનો પરિહાર. મારી પાસે રાત્રિ દિવસ લાડગેલ કરતા આ રામ લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન ચારે હવણાંજ નવીજ દારાઓ પરણી લાવ્યા, તે હવે ઘર કેવું એક માંડશે, એવી આપણાં માતા ચિંતા કરતાં એ આપણા લાડના દિવસ તો વીતીજ ગયા ! છોકરાનું ઘરસૂત્ર સારૂં થયેલું જોવાની માની ઉત્કંઠા જગત્ પ્રસિદ્ધ છે.

પૃ. ૧૮–૨૨. જાનકીનાં અંગોનાં મુજ મા (કૌશલ્યા) વારણાં લહે (લેતાં) એમ અન્વય છે. વિરલ=આછા આછા. કુંતલે=લટ (તેથી) દશનકલિએ=દાંતની કલીઓથી. આછી આછી લટો ગાલે લટકે; દાંત ઝીણી કલી સમાન ખીલી રહે; એ મુગ્ધત્વની નિશાની છે. એથીજ જેનું મોં નાનું—બાલક જેવું—મુગ્ધ—લાગતું હતું એવી જાનકીનાં. જ્યોત્સ્ના=ચંદ્રનું અજવાળું, તેવાં ઉજળાં અને શીતલ. અકૃત્રિમવં=ઘરેણાં, લુગડાં વગેરેના કૃત્રિમ—બનાવટના—વિભ્રમ—રત્યુદ્દીપક લટકા—તેથી નહિ, પણ માત્ર સ્વાભાવિક કાન્તિમાન્ શરીરનાજ વિભ્રમથી મધુર—મીઠાં—સ્પર્શથી, મિષ્ટતા—આનંદરસસ્વાદ ઉપજાવતાં, કોમલ અંગ આ શ્લોક ઉપરથી જાનકીનું સર્વાકાર હૃદયંગમત્વ, અને અકારણ પણ પક્ષપાત—પ્રીતિ—ઉત્પન્ન કરાવે એવું લાલિત્ય સૂચવ્યાં છે.

પૃ. ૨૩. આ પ્રમાણે સીતાના અને કૌશલ્યાના પ્રેમ સ્નેહના વર્ણનમાં રામ ગરક થયેલા છે, તેમાં લક્ષ્મણ મન્થરા—કૈકેયી—જેને લીધે રામને ને પ્રેમમૂર્તિ સીતાને વનવાસ કરવો પડ્યો—તેનું નામ સંભારે છે. તેને રામ ન સાંભળ્યું હોય એમ પડતું મુકી, શી રીતે વન જવા નીકળવું પડ્યું એ વાત અતિ દુઃખ કરનારી હોવાથી દાબી દઇને, વન જતાં જ્યાં નિષાદપતિ ગુહરાજાની સાથે મેલાપ થયો હતો ત્યાંથી વાત ઉપાડે છે; અને આ પ્રેમવિહારને પોષક

જે જે સીતા સાથે અનુભવેલા વનમાના પ્રેમવિલાસ તે તે ઉપર મુખ્ય લક્ષ આપે છે.

૧૦ ૩. જટાસંયમન=જટાબંધન (વનવાસ કર્યાનું ચિહ્ન.)

૧૦. ૫. ઈક્ષ્વાકુવંશના રાજાઓએ જે વ્રત વૃદ્ધ થયેલા ત્યારે ગ્રહણ કરેલું તે આર્યે—રામે—બાલાપણમાંજ લીધું એટલી એમની મહત્તા.

૧૦. ૧૦—૧૩. રામાયણના બાલકાણ્ડમાં કથા છે કે સગરરાજા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતા હતા. એ મારૂં પદ લેઇ લેશે એવી ઇન્દ્રને ઈર્ષા થઇ તેથી તેણે અશ્વમેધના ઘોડાને પાતાલમાં કપિલમુનિ તપ કરતા હતા તેમની પાસે બાંધ્યો. સગરરાજાને ૬૦,૦૦૦ પુત્ર હતા, તે એ ઘોડાને શોધતા શોધતા કપિલપાસે ગયા, ને ઘોડો ત્યાં દેખી કપિલને ચોર ધારી તેની સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયા. કપિલમુનિએ ક્રોધથી સર્વેને ભસ્મ કરી નાંખ્યા, તે સર્વે પ્રેત થયા. પછી સગરના પુત્ર અસમંજ થયા. તેમના પુત્ર અંશુમાન્ થયા, તેમના પુત્ર દિલીપ થયા, ને દિલીપના પુત્ર ભગીરથ થયા. ભગીરથે હજારો વર્ષ સુધી તપ કરીને ગંગાને સ્વર્ગમાંથી આણ્યાં, ને તેમના જલથી પેલા ૬૦,૦૦૦ પ્રપિતામહની ભસ્મને નવરાવી ત્યારે તેમની સદ્ગતિ થઇ. આ કારણથી ભાગીરથી (ભગીરથે આણેલી) રઘુકુલદેવના મનાય છે. છંદ હરિગીત છે, પેહેલાં બે ચરણમાં બબ્બે માત્રા ઓછી છે, પણ તાલ બરાબર છે માટે નિર્દોષ છે.

૧૦. ૧૫. આ વાક્ય આગળ થાય છે.

૧૦. ૨૩—૨૬. તારા રસ્તે ચાલવાના શ્રમથી, થાકી ગયેલાં લુલાં, રમણીય અંગને હું ખુબ દાબી દાબીને ચોંપતો, પ્રેમથી, તોપણ તે ચુંથાવાથી કરમાઇ ગયેલી પોયણી જેવાં ઢીલાં ને શિથિલ લાગતાં, તેનેજ તું મારી છાતી ઉપર મુકીને થાકી જવાથી ઊંઘી જતી— એ તે કેમ વિસરાય ? આ કવિતાથી આગળ બીજી પણ એવીજ આવે છે તે તમામમાં રામે અનુભવેલા વિલાસનું વર્ણન છે. પૂર્વના પ્રીતિસંસ્કાર મનમાં દૃઢ જડાઇ રહેલા તેનું ચિત્ર જોતાં ફરી સ્મરણ થાય છે.

૧૧. ૨. વિરાધ—એ નામનો રાક્ષસ હતો.

૧૧. ૧૦. વૈખાનસ—વાનપ્રસ્થ, વનવાસ કરી રેહેનાર (ઋષિ વગેરે.)

૧૧. ૧૨. ૧૩. જો કે એક મુઠી સામાથીજ એમને સંતોષ વળતો એવા

ત્યાગી હતા, તોપણ અતિથિપૂજન વગેરે આચરવાથી તે ગૃહસ્થ મનાતા.

૧૧. ૨૪. અહીંથી લક્ષ્મણે જે સહાય કરેલી તે કહી બતાવે છે. લક્ષ્મણ આપણી હરેક રીતે મરજી ઉઠાવી લેતો, તેથી આપણે તો નિરંતર પ્રીતિ વિહાર વિનોદનું સુખજ અનુભવ્યાં કરતાં.

૧૨. ૪—૧૦. એમાં રામ અને સીતાની રાત્રિએ સુવાની સ્થિતિનું વર્ણન છે. ગાલ ઉપર ગાલ મુકીને, ધીમેધીમે ધ્વનિ—વાતની હેલિ—રેલ ચલવીને, તે કેવી રીતે કે ગમે તેમ કાંઇ પહેલી છેલી વાતના ક્રમનું ઠેકાણું મળે નહિ એમ, મોઢેથી કાંઇ કાંઇ પણ નજરમાં આવે તેવું એકેક પ્રતિ બોલતાં ને ગેલ કરતાં, અશિથીલ આલિંગનથી—રમત કર્યાં જતાં. એમ કરતાં રાતનો એક પેહોર પણ ક્યારે વીત્યો એની આપણને ખબર પડતી નહિ પણ રાત્રિ પોતેજ જાણે લાંબા લાંબા પોહોર પોહોર સુધી ઉભી રહી રહીને થાકતી હોય, ક્યારે આમના વિહાર પતી રહે ને હું જાઉં એમ રોકાઇ રેહેતી હોય, તેમ કંટાળીને જતી રહેતી—પુરી થઇ જતી. માણસના હૃદયના ઊંડા અભ્યાસનું ઉદાહરણ આથી વધારે ઊંચું ન હોઇ શકે. નહિ પૂર્વાપર વ. તથા રમત ગમત વ.—એ બે વિચાર કવિની પૂરી પ્રેમાવગાહન ચાતુરી બતાવે છે, એ બે વાક્યથી રામસીતાનું પ્રેમમાં એટલું ગરક થઇ જવું, તથા પ્રેમ સિવાય અન્ય રસનું તે વેળે ભાનજ નહિ એવું અંગેઅંગ તેમાં ડુબવું સૂચવે છે.

૧૨. ૧૩. રામવિયોગનો ત્રાસ સીતાના મનમાં એવો સજ્જડ બેશી ગયો છે કે ચિત્ર જોતાં પણ ચમકે છે. આજ તેની પ્રેમાળ કોમલતા સૂચવે છે.

૧૨. ૨૦. અતે વ.—સીતાનો વિયોગ, તેપરથી રાવણ સાથે યુદ્ધ વગેરે જે થયું તે વીતિ ગયું, તોય આજ સાલે છે.

૧૨. ૨૪. વિકલ—સર્વ ઇન્દ્રિયોને શિથલ કરી નાખે તેવું, ગાત્ર ગળાવતું. અને કરૂણા—દયા—ભર્યું—દયા ઉપજાવતું.

૧૨. ૨૪. દશદ—પત્થર. રાવણે મરીચીને સોનાનો મૃગ કરી નસાડયો અને સીતાએ તેના ઉપર મોહ પામી રામને તેની પાછળ મોકલ્યા, તથા, છેવટ સીતાના રક્ષણ માટે મુકેલા લક્ષ્મણને પણ રામની સહાયે જવું પડયું, અને રાવણ આવીને સીતાને લેઇ ગયો એ કથા પ્ર-

સિદ્ધ છે. સીતાના વિયોગથી રામે એટલો શોક કર્યો કે જેથી પથરા પણ રડવા લાગ્યા ને વજ્રનાં હૈયાં પણ ઓગળવા લાગ્યાં.

૧૩. ૨—૫. બાષ્પૌઘ=બાષ્પ (આંસુ)નો ઓઘ (ઢગલો); આંસુની ધાર. રામચંદ્રને સીતાનો વિયોગ તાદૃશ જેવોજ યાદ આવ્યો તેથી રોવા લાગ્યા. રામનાં આંસુ એટલાં ઉપરાઉપરી પડયાં જાય છે કે જાણે મોતીની લટ તુટી હોય ને તેનાં મોતી એક પછી એક પડયાં જતાં હોય. નાસા=નાક. અધર=હોઠ. પેહેલાંનો વિયોગ અને તેથી થયેલું દુઃખ, તથા સીતાને વીતેલી પીડા યાદ આવવાથી રામ શોકાતુર થાય છે, શોક હૃદયમાં દાબ્યો રેહેતો નથી તેથી અશ્રુ રૂપે બહાર વહી જાય છે. આ જોઇને લક્ષ્મણ આશ્ચર્ય પામી પુછે છે.

૧૩. ૭. તે કાલ—જ્યારે સીતાનો વિયોગ ખરેખર થયો હતો ત્યારે. હૃદયમર્મવિષે=હૃદયના ઊંડામાં ઊંડા ભાગમાં, વ્રણ=ગુમડું, ચાંદી. હૃદયના અતિ ઊંડા અને તેથીજ ઘણા આળા ભાગમાં પડેલું વ્રણ જેમ બળ્યાં કરે ને ઉપાયસાધ્ય થાય નહિ તેમ આ વિયોગ ફરી ફરી ચચર્યા કરે છે.

૧૩. ૧૨. સીતા પણ ચિત્રથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિમાં એવાં ગરક થઇ ગયાં છે કે રામનો વિલાપ અને વિયોગ સાંભળી, જાણે રામ પાસે ન હોય એમ ભાન ભૂલી ગયાં; ને દુઃખમાત્રજ સ્મૃતિમાં રમી રહેવા લાગ્યું.

૧૩. ૧૫. રાવણ સીતાને હરીને જતો હતો તેને જટાયુષે રોકયો ને યુદ્ધ કર્યું, તથા રાવણે તેને ઘાયલ કરી નાંખ્યો ત્યારે પણ તે રામને ખબર કેહેવા સુધી જીવ ધારણ કરી રહ્યો એવું દશરથરાજાની મૈત્રીને લીધે કરેલું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૪. ૨—૫. સીતા કેહે છે કે પમ્પા સરોવર આગળ રામ બહુ રોયા હતા. ત્યારે રામ કેહે છે કે એ સરોવર બહુ રમણીય છે; કારણ કે ત્યાં મદકલ (મદથી કલ—મધુર સ્વર કરતાં) મલ્લિકાક્ષ (ભૂરા પગ અને ચાંચવાળાં ધોળાં પક્ષી વિશેષ), ધોળાં કમળના ઉપર બેસીને પાંખો ફફડાવતાં તેથી કમલો ઝુકી રહેતાં; ને એ ભૂમિના ભાગ, મારી આંખમાં આંસુ ખરી જઇને ફરી ભરાય તેવા તેવા વખતમાં, ભૂરાં કમળથી છવાયલા, મને દેખાતા. ધોળાં કમળવાળાં છતાં પણ ભૂરાં કમળથી છવાયલા જણાતા એમ કેહેવાથી રામની આંખમાં આંસુનો

પ્રવાહ જરા પણ ખંડિત નહિ થતો એમ સૂચવેલું છે, વળી આંસુ ખરી જઇને ફરી આવે તેવા તેવા વખતમાંજ એ પ્રદેશ દેખાતા, બાકી આંસુ ચાલે ત્યારે તો એટલાં વેહે કે કાંઈ દેખાયજ નહિ, તેમ એક ટીપુ જાય ને બીજું આવે તે વચ્ચે જે વખત જાય તેમાં પણ આંખ કેવળ ખાલી ન રહેતી, નહિ તો ધોળાં કમળ તે વેળે તો ભૂરાં જણાવાને બદલે ધોળાંજ જણાય; એ વગેરે કહીને પણ રામની આંખમાંથી અત્યંત શોકને લીધે ઝરતો અખંડ અશ્રુપાત સૂચવ્યો છે. ધોળાં કમળવાળા પ્રદેશ, ઝળઝળીયાં ભરેલી આંખોથી, ભૂરા પગવાળાં ધોળાં પક્ષી તે કમલ ઉપર બેઠેલાં હોવાને લીધે, ભૂરાં કમલથી છવાયલા લાગે એ સાધારણ છે.

૧૪. ૧૦—૧૧. દિષ્ટ્યા=પ્રભુકૃપાએ; એ શબ્દ આશિર્વાચક છે; અણચિંતવેલું કોઇ કાર્ય થાય ત્યારે જેમ આપણે ઇશ્વરકૃપાએ થયું એમ કહીએ છીએ તેવો એ બોલ છે. અંજની (હનુમાનની મા)ના આનંદને વધારનાર=હનુમાન્. વીર્ય=પરાક્રમ. કૃતી=કૃતાર્થ, રામસીતાના સંયોગથી કરીને કૃતાર્થ.

૧૪. ૧૨. તાંડવ—એક પ્રકારનું નૃત્ય; એ નૃત્ય શિવને બહુ પ્રિય ગણાયછે.

૧૪. ૧૯—૨૨. શૈલાર્જુન વ.—તે આ શૈલ (પર્વત) અર્જુન જાતનાં ફુલથી ગન્ધવાન્—સુગન્ધીવાળો—માલ્યવાન્ નામનો. લક્ષ્મણ સીતાને એ પર્વત ઓળખાવે છે, તેથી પોતાની સ્થિતિ જે સીતાએ વર્ણવી તેનું તેમજ તે સ્થલના બીજા અનેક પ્રસંગોનું સ્મરણ થઈ રામનું હૈયું ભરાઈ જાય છે; ને એથીજ કરી લક્ષ્મણને કેહે છે કે હવે એટલેથીજ ચિત્ર જોવાનું બંધ કર; કેમકે જાનકીનો—સીતાનો વિયોગ મારા ઉપર ફરીથી આવ્યો; જે વિયોગ પહેલાં થયો હતો ને તેથી જે દુઃખ થયું હતું તેનું તેજ દુઃખ મને હાલ થવા માંડયું. રામના કોમલ અને પ્રેમાલ અંતઃકરણની આપણ નિશાની છે.

૧૫. ૨૩—૨૫. શ્રમથી—ચિત્ર જોયાના તથા વિવિધ પ્રકારની શોક ચિંતાના શ્રમથી. ઇન્દુમણિસ્રજ=ઇન્દુ (ચન્દ્ર) મણિની માલા. એ મણિની પ્રકૃતિ એવી છે કે ચન્દ્રના કિરણના સ્પર્શથી કરીને તેમાંથી પાણી ગળ્યાં જાય છે.

૧૬. ૨—૫. તારા અંગના એક એક સ્પર્શથી કરીને મારી બધી ઇન્દ્રિયો જડ—ભાનવિનાની—પોતાનું કાર્ય કરવાને અસમર્થ—થાયછે, અને

મારા હૃદયમાં કોઇ એવો—ન સમજી શકાય એવો—વિકાર પસરી રહે છે, કે તે વિકારને લીધે મારૂં ચેતન—ચૈતન્ય—આત્મા—ભ્રમી જાય છે-બેભાન થઇ જાય છે. અને તેને તેજ વેળે પાછું પ્રફુલ્લ—આનંદમાંજ ગરક થઇ રહેછે, તારી પ્રીતિના રસનુંજ ભાન થયાં જાયછે, તેથી મારાથી સમજાતું નથી કે હું ઉંઘું છું તેથી મારૂં ચેતન બેભાન થાય અથવા જાગુછું તેથી આનંદમાં લેહેરાય છે, અથવા સુખમાં પડયાથી આનંદે છે, કે દુઃખમાં ડુબ્યાથી ભાન ભૂલે છે, અથવા એવી વિપરીત અવસ્થાઓ થયાં જાય છે ત્યારે શું હું કોઇ જાતના નશામાં છું કે એવું થાય છે, અથવા શું મને વિષ ચઢી ગયું છે કે હું આસ્તે આસ્ને જયમ વિષ વિશેષ વ્યાપતું જાય તેમ તેમ ભાન ભુલતો ભુલનો છેકજ ભુલી બેભાન થઇ જેમ વિષમાં ફક્ત ધમઘોર ઝણઝણાટ રહે છે તેમ પ્રેમાનંદમાંજ લીન બની જાઉંછું? આવી પ્રેમવૃત્તિને ઘટતોજ સીતાનો જવાબ પણ છે.

૧૬. ૧૧. રસાયણથી કરીને જેમ શરીરના સર્વ રોગની નિવૃત્તિ થાયછે તેમ આ વચનરૂપી રસાયણથી પ્રેમવૃત્તિથી ઉલટા તમામ ચિત્તવિકાર નિવૃત્તિ પામે છે, પ્રેમ માત્રજ તેમાં છવાઇ રહે છે અંતઃકરણ પ્રેમમય થવું એજ તેની નીરોગી અવસ્થા છે.

૧૬. ૧૯. ૨૦. વ્રત—એકપત્ની વ્રત. ઉપધાન—તકીયો, ઉશીકું.

૧૬. ૨૮. એનું સીતાનું શું શું વહાલું નથી? બધું છે, ઘરની એ લક્ષ્મી છે, આંખનું અમૃતાંજન છે, શરીરને એનો સ્પર્શ ચંદન છે, કંઠને એનો બાહુ મોતીની માલા જેનો છે, એમ એનાં સૌભાગ્ય, દર્શન, સ્પર્શ, બાહુ સર્વ વહાલું છે: વહાલો નથી માત્ર એનો વિયોગ જો તે અસહ—ન ખમાય એવો કઠણ ન નિપજતો હોત તો એના સંબંધની સર્વ જણશ વહાલીછે એમ ગણાત, એટલે સીતા પ્રિય છે.

૧૭. ૨૬. આ ઠેકાણે સીતાની અશુભ વાત કેહેવા માટે દુર્મુખ પ્રવેશ કરે છે તે જોવા જેવું છે. રામ જે વેળે સીતાના પૂર્ણ પ્રેમમાંજ ગળી ગયા છે, તેજ વખતે દુર્મુખ આવીને એથી કેવલ અવળી વાત કેહે છે. તથાપિ પણ રામજેવા પ્રજાપાલનમાં તત્પર રાજાની દઢતા ડગતી નથી અને આટલો ગાઢ પ્રેમ પણ સીતાને વનવાસ મોકલવાનો વિચાર અટકાવી શકતો નથી!

૧૮. ૪. આમ, આમ, મતલબકે સીતા રાક્ષસને ઘેર રહી ત્યાં એનું સતીવ્રત સચવાયું નથી.

૧૮. ૫. વાગ્યજ=વાણીરૂપી વજ્ર.

૧૮. ૧૧. અદ્ભુત—અગ્નિવડે શુદ્ધિ કરાવેલી એવા અદ્ભુત.

૧૮. ૧૩. મત્તશ્વાન,–હડકાયેલા કુતરાના ઝેરની પેઠે બધે (પરગૃહમાં રહ્યાનું દૂષણ) પસરી ગયું. એ વાત સર્વ ઠામ વ્યાપી ગઈ.

૧૮. ૨૦. દશરથરાજા રામને વનવાસ મોકલ્યા પછી થોડે દિવસે એનાએજ દુઃખથી મરણ પામ્યા હતા એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. મને અને પોતાના પ્રાણને બન્નેને તજીને પણ જે વ્રત પિતાએ પાળ્યું છે, તે મારે પાળવુંજ જોઇએ. મને અને પ્રાણને સાથેજ તજ્યા એમ કેહેવાથી રામ ઉપર દશરથની અતિશય પ્રીતિ જણાય છે.

૧૮. ૨૭. સ્વજન્માનુગ્રહ પવિત્રિત વસુન્ધરે–સ્વજન્મ (ના) અનુગ્રહ (થી) પવિત્ર (પવિત્ર કરી છે) વસુન્ધરા (પૃથ્વી) જેણે એવી. જાણે સીતાએ પૃથ્વીમાંથી જન્મ લીધો એજ તેના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેમ છે એવી સીતા પવિત્ર છે.

૧૯. ૫—૬. અપુણ્ય–અપવિત્ર, રાક્ષસને ઘેર રહ્યાના દૂષણનો અપવિત્ર અપવાદ. તારાવિના હું જીવી શકું તેમ નથી તેથી તું જીવે છે તોજ આ જગત્ ધણીઆળુ છે, એમ આખા જગત્‌ને તું ધણીઆળું કરનારી છતાં પણ પોતે નહિ ધણીઆળી છે, હું—રામ—પ્રજાની મરજી મુજબ ચાલનાર છું તેથી તારૂં રક્ષણ કરી શકતો નથી, માટે તું ધણીવગરની આમ પીડાય છે.

૧૯. ૮. આમ, આમ, મતલબ કે સીતાને વનમાં મુકી આવો.

૨૦. ૮. તું આમ ઊંઘી ગયેલી છે, આટલી મને વહાલી છે, વળી ગર્ભથી દુઃખી છે, એવીને પણ તજવાને હું તૈયાર થયો છું એ મારૂં કર્મ અપૂર્વ—આગળ કોઇએ ન કરેલું એવું—ઘાતકી, નીચ, પાપી છે, માટેજ હું ચાંડાલ છું. હે મુગ્ધે–એમ કહીને સીતાની કેવલ પ્રેમમય વૃત્તિ, તથા રામ તેને તજી દેશે એવી લેશ પણ શંકાનો અભાવ, અને વિષવૃક્ષને ચંદનવૃક્ષ જાણીને વળગી રહી છે એવું તેનું અણજાણપણું, સૂચવેલાં છે.

૨૧. ૨. ૫. રામ નીચ અને પાપી કેમ થઇ ગયા છે તેનું આ શ્લોકમાં વિશેષ કારણ છે. જે વિશ્વાસથી ઉંઘે છે તેને કપટથી તજવાથી વિશ્વાસઘાત, ગૃહિણી જે ગૃહની શોભા છે તેને તજવાથી અધર્મ અને સાહસ, કઠિન એટલે પરિપૂર્ણ થયેલો જેનો ગર્ભ સ્વમના વિ-

કારથી ધ્રૂજી રહેલો છે ને તેથી જે બહુ મન્દ થઇ ગયેલી છે તેને વાઘ વરુ ઇત્યાદિક પ્રાણીને (વનવાસ કાઢવાથી) બલિ, ભોગ, આપવાથી રાક્ષસી વૃત્તિ, એવાં વિવિધ પાપ રામને માથે લાગવાથી આગળનો ૫૩ મો શ્લોક સાર્થક થયો.

૨૧. ૧૫. લવણ—એક રાક્ષસ હતો; તે ઋષિઓના યજ્ઞમાં ભંગાણુ પાડતો.

૨૧. ૨૦. આ વાક્ય આગળ સફલ થાય છે.

૨૨. ૧. મારા આત્માનું ભાન,—આ વાક્યથી સીતાનો અગાધ પ્રેમ જણાય છે. રામની સમક્ષ પ્રેમવિના બીજા ભાવનું જો ભાન રહેશે તો બીજીશ, અર્થાત્ બીજું ભાન રેહેનારજ નથી.

अंक २ जो.

૨૩. ૨. તપોધના—તપ એજ છે ધન જેનું તે. તપોધન. તેનું સ્ત્રીલિંગ તપોધના.

૨૩. ૪. અર્ઘ્ય—પૂજાનિ સામગ્રિ, જલ, ચંદન ને પુષ્પ કોઇ પૂજ્યને ભેગા કરી ચઢાવીએ છીએ તે.

૨૩. ૯. અશન—ભોજન, ખાવાનું.

૨૩. ૧૦. ફૂલ, મૂલ એ વગેરે જે જે કાંઇ તમારા તપ સારૂં યોગ્ય ભોજન હોય તે બધું પારકું છે એમ ગણી આપેતોજ લેવું એવી વાટ જોવી નહિ, બધું તમારૂંજ છે, યથેચ્છાએ તેનો ઉપયોગ કરવો.

૨૩. ૧૫—૧૮. આથી ઉલટો શ્લોક જુઓ માલતી માધવ પા. ૯. બધાંને દેખાડી વગેરે.

૨૩. ૨૬. ઉદ્‌ગીથવેત્તા—ઉદ્‌ગીથ એવો સામવેદનો એક વિભાગ છે, તેને જાણનારા, અર્થાત્ તે ભણાવનારા.

૨૪. ૩. બ્રહ્મવાદી પ્રાચેતસ—વેદાન્તમાં વર્ણવેલા પરમાત્મા—બ્રહ્મ—નો ઉપદેશ કરનાર તે બ્રહ્મવાદી; પ્રચેતસ્ નામના પ્રજાપતિના પુત્ર તે પ્રાચેતસ—વાલ્મીકિ. બ્રહ્મપારાયણાર્થે—વેદ, વેદાન્તનો અભ્યાસ કરવા માટે.

૨૪. ૨૧. ચૂડાકરણ સંસ્કાર—ત્રિજે વર્ષે એ સંસ્કાર કરવાનો કહ્યો છે; ચૂડા એટલે શિખા, તે કરવાનો—રાખવાનો—સંસ્કાર. પોતાના

કુલના રિવાજ પ્રમાણે એક, ત્રણ, કે પાંચ લટ રાખીને બાકીનું માથું મુંડી નાંખે છે. રઘુ કુલમાં પાંચ શિખા રાખવાનો રિવાજ હતો. જુઓ શ્લોક ૨ પાને ૭૬ મે.

૨૪. ૨૩. ગર્ભાધાન.—એ પણ ૧૬ સંસ્કારમાંનો એક છે. જ્યારે ગર્ભ ફરકે છે ત્યારે એ સંસ્કાર થાય છે, ત્યારથી માંડીને ૧૧ મે વર્ષે ઉપનયન (જનોઇ દેવાનો મૌન્જીનો) સંસ્કાર કરવો એમ શાસ્ત્રનો નિયમ છે. આ બાલકો બ્રાહ્મણનાં નહતાં માટે ક્ષત્રિયને ઉચિત વિધિપૂર્વક ઉપનયન કર્યું. ઉપનયન થયા સિવાય ઋક્, યજુષ્, ને સામ એ ત્રણે વેદ ભણાવાય નહિ માટે પછીથી ભણાવ્યા છે.

૨૫. ૧૫—૧૬. હે નિષાદ ! પારધી! તું કદાપિ પણ પ્રતિષ્ઠા—નિરાંત, સુખ—મા પામતો, પામીશ નહિ; કેમકે આ ક્રૌંચ પક્ષીનું જોડું જે કામથી, રતિથી, મોહિત—ગાંડું થઇ રહેલું, પ્રેમમગ્ન થઇ રહેલું હતું તેમાંના એકને તેં અકારણ મારીને બીજાને વિયોગ પાડ્યો. આ શ્લોક રામાયણમાં પણ આવે છે; ને એના એજ શ્લોકનો અર્થ રાવણ તથા રામને પણ લગાડી શકાય છે. કેહેવાય છે કે આ શ્લોક એકદમ અકસ્માતજ વાલ્મીકિના મોંમાંથી નીકળી ગયો તે પેહેલાં તેને કવિતા રચતાં આવડતી નહતી. એ શ્લોક બોલ્યા પછી કમલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા (પદ્મયોનિ) બ્રહ્મા વાલ્મીકિ પાસે પ્રકટ થયા વગેરે વૃત્તાન્ત જુઓ. લીટી ૧૯—૨૬.

૨૫. ૨૨. જ્ઞાનના આર્ષ ચક્ષુની જ્યોતિ—ઋષિઓનું તે આર્ષ, જુનુ. વાલ્મીકિ અંધ હતા માટે એવો આશિર્વાદ કહ્યો છે કે તમારા જ્ઞાનનાં વૃદ્ધ ચક્ષુની જ્યોતિ વ.

૨૫. ૨૪. ૨૫. શબ્દબ્રહ્મના પ્રથમજ વિવર્તરૂપ રામાયણ—વેદાન્તસાર નામના ગ્રંથમાં વિવર્તનું એવું લક્ષણ કહ્યું છે કે ॥ **वस्तुनःस्वरूपापरित्यागेनस्वरूपांतरेणमिथ्याप्रतीतिः** ॥ મૂલ વસ્તુ બ્રહ્મ તે પોતાનું રૂપ તજ્યાવિના ખોટી રીતે અન્યરૂપે ભાસે તેનું નામ વિવર્તભાવ; જેમ દોરડું પોતાનું રૂપ તજ્યાવિના ખોટીજ રીતે કોઇને સર્પ જેવું ભાસે, તેમ પરમાત્માને વિષે આ વિવર્તભાવવડે કરીને જગતની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે, અહીંયાં શબ્દને બ્રહ્મ માન્યો છે, તો શબ્દબ્રહ્મ તે એકજ તેનામાં વિવર્તભાવે કરીને પુરાણ, ભાગવત, કાવ્ય વગેરે ભાસ માત્ર થાય; તેના વિવર્ત ભાસમાં અદ્યાપિ લગી

રામાયણ એવો ભાસ થયેલો નહિ. તેથી શબ્દબ્રહ્મના પ્રથમજ વિવર્ત રૂપ રામાયણ એમ લખ્યું છે.

૨૬. ૧. રામાયણ જેવા પ્રેમમય દૃઢ વ્રતના ઇતિહાસથી સંસારને ખરેખર શોભા મળશે. વનદેવતા આ પ્રમાણે માત્ર અભિપ્રાયજ દર્શાવેછે, એ બોલવાને આત્રેયીનું જે બોલવું થાય છે તેની સાથે સંબંધ નથી.

૨૭. ૧૪. એવો પ્રશ્ન કરવાનું કારણ એટલુંજ કે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા માટે પત્નીની જરૂર છે.

૨૭. ૨૦—૨૧. લોકમાત્રજ છે, પ્રિય જેને એવા મહાત્માઓનાં ચિત્ત કળી શકાતાં નથી; તે વજ્રથી પણ વધારે કઠણ છે—સીતાને વનવાસ કાઢી એવાં દયાહીન છે; અને ફુલથી પણ વધારે કોમલ છે,—સીતાના વિયોગથી પીડાઇને તેની સૂવર્ણમય મૂર્તિ બનાવી એવાં કરુણા ભર્યાં છે.

૨૭. ૨૨. મેધ્યાશ્વ—અશ્વમેધ યજ્ઞમાં હોમવાનો ઘોડો.

૨૭. ૨૫. ચતુરંગ.—હસ્તિ, અશ્વ, રથ, અને પાલા એવાં ચાર અંગની સેના.

૨૯ ૬—૭. રામનો હાથ શૂદ્રમુનિને મારતાં અટકી જાય છે ત્યારે કહે છે કે તું શા માટે અટકે છે, દયાથી અટકતો હોય તો તે દયા તો તારામાં હોયજ નહિ, કેમકે પ્રાણપ્રિય સીતાને વનવાસ કાઢી શક્યો, ને તેપણ વળી ગર્ભના શ્રમથી ક્ષીણ થયેલી તે વેળે એવા નિર્દય રામનું તું અંગ છે.

૨૯. ૧૪, શ્રેય—કલ્યાણ, મોક્ષ.

૨૯. ૨૧. તૈજસબ્રહ્મલોકે—જે બ્રહ્મલોક આ મર્ત્યલોકની પેઠે પંચભૂતના બનેલા નથી પણ માત્ર તેજોમયજ છે, ત્યાં.

૩૦. ૧૬. રાવણનો દૂત ખરદૂષણ કરીને હતો તેને ત્રણ શિર, માથાં હતાં.

૩૦. ૨૫. પ્રોચ્ચંડ સત્વ સ્વને—સત્વ એટલે પ્રાણી, વ્યાઘ્રાદિક અરણ્ય જન્તુના પ્રોચ્ચંડ, અતિ ઉગ્ર, સ્વન—શબ્દ—થી કરીને.

૩૧. ૨. પ્રતિસૂર્યક—પક્ષી વિશેષ છે. એ પક્ષી અજગરનો પરસેવો પિએ છે એમ કહીને અજગરોની સ્થુલતા, એ પ્રદેશની ઉષ્ણતા, અને જલની દુર્લભતા સૂચવ્યાં છે.

૩૧. ૧૦. મધુગન્ધિ—વૃક્ષોના મધુની વાસથી સુગન્ધિમાન્ થઇ રહેલાં.

૩૧. ૧૨—૧૩. આ શ્લોક તથા આગળના શ્લોકથી રામ સીતાના અન્યોન્ય પ્રેમનું અગાધપણું સૂચવ્યું છે. કાંઇપણ—આલોપચાર—ઉપકાર

—ન કરે તોયે માત્ર દૃષ્ટેદૃષ્ટ મળ્યાથીજ પ્રેમે બાંધેલાં જનો સુખ માને છે, ને તેથીજ સીતા, તમારી સાથે હું વનમાં આવીશ ને રહીશ, એટલું માનીનેજ રાજી થતી. જે જેના મનમાં વસે છે તે તેના મનમાં કાંઇ—હજારો પ્રેમ વિનોદ વિલાસ વિચારથી વીંટાયલું કાં-ઈક, કહી ન શકાય—પણ અનુભવથીજ સમજાય એવું છે.

૩૧. ૨૧. વાનીર—એક જાતની વેલ થાય છે.

૩૨. ૧—૨. શલ્લકી અથવા સલ્લકી એ વૃક્ષની જાતિ છે. એનો એ શ્લોક માલતીમાધવ પા. ૧૨૦ મે જુઓ.

૩૨, ૮—૧૧, તેજ વન મેં આજ ફરીથી દીઠું, જ્યાં પેહેલાં દીર્ઘકાલસુધી વસતાં એમ (રામ સીતા) સ્વધર્મ—પિતાની વનવાસ જાઓ એવી આજ્ઞા પાલવાનો ધર્મ—ઝાલીને, આરણ્યકવ્રતી, અરણ્યમાં વસનાર વાનપ્રસ્થનું વ્રત પાલતાં. તેમજ અન્યોન્યની સાથે સંસારના સાર-રૂપી રસ પ્રેમમાં મગ્ન થઇ ગૃહસ્થાશ્રમ પણ ચલાવતાં.

૩૨. ૧૪. કરુણામય ઉલ્લાસ—અસલનાં સ્થલો જોવાથી ઉલ્લાસ અને સીતા હાલ સમીપ ન હોવાથી કરુણા—દયા—શોક.

૩૨. ૨૪ મિત્ર—જટાયુષ્—તેના વિયોગથી—તે હાલ ત્યાં ન હોવાથી.

૩૨. ૨૫. ગૃધ્રરાજ—ગૃધ્રનો રાજા—જટાયુષ.

૩૩. ૨. શ્યામતરુશ્રીભાસ—તરુશ્રી વૃક્ષની શોભા—લક્ષ્મી—તેનો શ્યામ ભાગ—શ્યામ પ્રતિબિંબ.

૩૩. ૧૧—૧૪. મારો શોક નવોજ હોય—હમણાંજ થયો હોય એવો વ-ધીને મને પ્રેમથી—બહુ મથી, નાંખેછે. તે શોક હૃદયમાં કેવો સંતાઇ રહ્યો હતો કે કાંઇ વિષવિકાર અંગમાં પેઠો હોય પણ જોર ન કરતો હોય તેવો, અથવા એક કાંટો વગર હાલવે લાગી રહ્યો હોય તેવો ત્રણ—ચાંદી—ગંઠાઇ ગઈ હોય તેથી પીડા ન કરતી હોય તેવો. એ ગુપ્ત શોક, જેમ વિષનું જોર થવાથી વિષ ચરીવળે છે, અથવા હલાવ્યાથી કાંટો ખટકે છે, અથવા ઘણું રક્તાદિક ભેગું થવાથી ગાંઠ ફુટે છે ને પીડા કરે છે, તેમ હાલ આ પૂર્વના પરિચિત પ્રદેશો જોવાથી ચઢી વાગ્યો છે ને દમે છે.

૩૩. ૨૭. તેની—સીતાની, તે દિન—વનવાસમાં રહ્યાં હતાં તે દિન.

૩૩. ૨૮. જે પંચવટી સંબંધની વાત ઘરમાં—અયોધ્યામાં—વનમાંથી

પાછાં આવ્યા પછીથી અમે જ્યારે ત્યારે ફરી ફરી કરી કરીને વખત ગાળનાં, એટલાં અમને એ પંચવટીના વિહાર યાદ આવ્યાં કરતા ને તેમના શ્મરણથીજ સુખ મળતું, એમ વનવાસનાં દુઃખને પ્રસંગે પણ જે પંચવટી અમને કેવળ સુખકર થઈ હતી તેને વ.

૩૪. ૨. કેમ જોઇ શકશે?—નહિજ જોઇ શકે, કેમકે સીતા, જેને લીધે પંચવટી સુખવર નીવડેલી તે સાથે નથી, અર્થાત્ પંચવટીનું કેવલ દુઃખ કરવાપણુંજ હાલ તો રહેલું છે. અથવા જેમાં એટલું એટલું સુખ લીધેલું એવી પંચવટીને છોડી પણ કેમ જવાય? નજ જવાય.

૩૪. ૧૮. ધન–ધાડ–કુંજ–વૃક્ષઘટામાં ઘુઘુકાર ગુંજ કરતો ઘુવટના ટોળાનો પરિવાર વસે છે; વૃક્ષોની કુંજો એટલી ધાડ કે દિવસે પણ રાત્રીનો અભામ થવાથી ઘુવડો ઘુઘુકાર કરવા માંડે છે ને તેથીજ, કીચક વૃક્ષના ગાળાને ગુચ્છા જેમાં કાગડા રહે છે તે કંપવા માંડેછે.

૩૪. ૨૭. ફણિધર—સાપ.

अंक ३ जो.

૩૬. ૮. પુટપાક—એ કોડીયાની વચમાં કાંઇ ધાતુ વગેરે મુકી તેને કપડછાંણ કરી દેવનામાં ઊંડું ભારવામાં આવે છે, એવા સંપુટનું નામ, પુટ, ને તેમાં જેમ સીજાંઇ, સીજાઇને ધાતુ રંધાતી જાય, પણ બહાર ખબર ન પડે. એ પાક. રામનો કરૂણારસ. વિરહવ્યાધિ—આ પુટ પાક જેવો છે. પુટને વિષે જેમ ઉંડી રહીને શાન્ત—બહારથી શાન્ત જણાય એમ—અંતર્માં ગૂઢ રીતે ધાતુ રંધાય છે તેમ રામનો કરૂણારસ પણ એમનું કાળજું ચીંતાથી શેક્યાં જાય છે.

૩૬. ૨૧. વીચી–મોજાં, કલ્લોલ.

૩૬. ૨૨. પદ્મકિંજલ્કગંધે—પદ્મ—કમલ—નાં કિંજલ્ક–કેશર–ની ગંધથી.

૩૬. ૨૩. મોહે મોહે—જ્યારે જ્યારે વિપ્રલંભનું દુઃખ ન વેઠાવાથી રામ મૂર્છાવશ થઇ જાય ત્યારે ત્યારે.

૩૭. ૧૩. સરયૂ—અયોધ્યા પાસે નદી છે.

૩૭. ૨૫. પ્રસવિતા—જન્મ આપનારા મૂળ પુરૂષ.

૩૮. ૬, હ્રદ—ધરો, (પાણીનો).

૩૮. ૮—૧૧. જેનું સુખ વિરહવ્યથાના દુઃખથી ફીકા અને દુબલા કપો-

લથી પણ સહજ રમણીયતાને લીધે દીપી રહેલું છે, જેના માથા ઉપરથી બરાબર સમાર્યાવિનાના છુટા કેશ ઝુલી રહ્યા છે, એવી વિપ્રલંભજન્ય કરૂણામય સ્થિતિમાં હોવાથી, શરીરી—થયેલી—શરીર ધારણ કરી ઉભેલી.—વિરહવ્યથા જેવી દીસતી, કરુણારસનીજ મૂર્તિ જેવી, આ સીત્તા, વનમાં આવે છે.

૩૮. ૨૨. ખંડ—કડકો વિભાગ. એનાં અંગનો, એક ભાગ પણ અભંગ—વિરહવ્યથાથી પીડાયા વિના—આખો, ટટાર, નથી.

૩૯. ૧૦. શલ્લકીપત્રઘેલું—કરિશિશુ. શલ્લકીનાં પત્ર ખાવાને ઘણું આતુર જેને શલ્લકીપત્ર ઘણાં ભાવતાં એવું દેવીએ—સીતાદેવીએ. રાણીને દેવી એવા માનભર્યા નામથી બોલાવવાનો અસલરીવાજ હતો.

૩૯. ૧૬. પુત્રક—માની લીધેલો પુત્ર.

૪૦. ૧૮—૨૦. આ શ્લોકમાં **અનુસ્મૃતિ** અવસ્થાનું વર્ણન છે. **અભિલાષ** અને **ચિંતન** એ રામના વ્યાપી રહેલા પ્રેમમાં હોય નહિ માટે **અનુસ્મૃતિથી** કવિએ શુરૂ કર્યું છે. સર્વ પ્રકારના નાના વિધ ભાવ આ આખા અંકમાં **ઉન્માદાવાધ** આવશે. દશાઓના વ્યાખ્યાન માટે જુઓ માલતીમાધવ પૃ. ૧૩. ટીકા ૧.

૪૧. ૪—૫. આ હૃદયમાં છુપાઈ રહેલો દુઃખાગ્નિ આજ આ પ્રિયા સાથે રહી પરિચિત થયેલાં સ્થલ જોવાથી ઘણો ઉગ્ર થઇ સળગી ઉઠનારો છે, તેનું પ્રથમ ચિન્હ એ થાય છે કે જેમ ધુંધવાઈ રહેલા અગ્નિમાંથી ભડકા થતા પહેલાં ધૂણીના ગોટે ગોટા (રાશી=ઢગલા) ઉડવા માંડે છે, તેમ આ દુઃખાગ્નિની ધૂણીરૂપ મોહ—મૂર્છા—મને વીટી વળવા મંડ્યો છે.

૪૧. ૧૮—૧૯. ત્રિલોકના—સર્વભુવનના—પતિને તુંજ જીવાડ, બીજાથી એ જીવનાર નથી. ત્રણ લોકના નાથ છતાં પણ તારા કરસ્પર્શ ઉપરજ—તારા પ્રેમ ઉપરજ—એમનું જીવિત ટકી રહ્યું છે. એટલા માટે જે કર ઉપર આ જન—રામ—બંધાયલાછે—જે કર આધીન એમનું જીવિત છે—તેજ કરનો સ્પર્શ એમને ઘણો પ્રિય—સુખકર—જીવાડનાર છે. **तत्रैवनियत्तासवः** એ પાઠ અનુચિત જણાયાથી **यत्रैपनिरत्तोजनः** એ પાઠનો અંગીકાર કર્યો છે.

૪૨. ૨—૫. હરિચંદન—હરિચંદન એ એક દેવતરૂનું નામ છે. ઇન્દુકરકંદલ—ઇન્દુ, ચન્દ્ર—ના કર—કિરણ—નું કંદલ—સમૂહ પરિ-

તર્પણાર્થે—સંતોષવા માટે, ટાઢો પાડવાને. સંજીવનૌષધિરસે—સંજીવન કરનારી ઓષધિના રસથી.

૪૨. ૬. ૯. આ સ્પર્શ મને પેહેલેથી પરિચિત છે, મેં એ સ્પર્શનું સુખ બહુ બહુ વાર અનુભવેલું છે. એજ મારૂં જીવન છે, એજ મારા મનને ગાંડુ બનાવી દેનાર, પ્રેમનશો પાનાર છે, જેનાંવડે કરીને વિરહ વ્યથાના સંતાપથી થયેલી મૂર્છા નિવૃત્ત થઇ, અને તેને બદલે આનંદ—પ્રેમ હર્ષથી થતી જડતા—બેભાન, મૂર્છા–મને ફરીથી થઇ.

૪૨. ૨૪. આ વૃત્તાન્ત—સીતાને વનવાસ કાઢવા રૂપી વૃત્તાન્ત.

૪૩. ૯—૧૦. આશા તજીને–ફરીથી હવે સંયોગ થનારજ નથી, રામ મને કદાપિ પાછી બોલાવનાર નથી એમ નિરાશ થઇને. તજવાથકી—કારણવિના તજવાથી રોષ ભર્યું. દીર્ઘકાલના કોઇવાર નહિ મટે એમ માનેલા વિયોગમાં એકાએક મળવું થયાથી આશ્ચર્ય અને હર્ષવડે જડ.

૪૫. ૨—૫. બિસકળિસમાબાલદંતાંકુરેથી—બિસ (મૃણાલ, કમલદંડ) ઉપરની કલિ જેવા દાંતના નાના અંકુરોથી બાલઅંકુરે એમ કહીને દંતાંકુરની મૃદુતા, સ્નિગ્ધતાદિ સૂચવ્યાં છે. તેં કાને આભૂષણ માટે લવલીપત્રો લટકાવેલાં તેને એણે ખાવાસારૂં તાણી લીધાં; એવો તે દિવસે (આપણે વનમાં રહેતાં ત્યારે) બાલક અને કાચી સમજનો લાડકો હતો, તે આજ મોટા મદોન્મત્ત હાથીને પણ જીતનારો થઇને, યુવાવસ્થાને ઉચિત જે પ્રિયાનો સમાગમનું અવર્ણ્ય સુખ તે તારો પુત્ર ભોગવે છે.

૪૫. ૧૧—૧૫. આશ્લોકની મતલબ નકારયુક્ત રૂપમાં,દપકા તરીકે માલતી માધવ અંક ૯, પાને ૧૩૧ મે જુઓ.

૪૫. ૨૫. કાકશિખંડ—બાબરી મુંખ પુંડરીક—મુખરૂપી ધવલ કમલ.

૪૫. ૨૬. પ્રસાદ—કૃપા.

૪૬. ૫. છોકરાં થવાં એ સ્નેહની છેલી સીમા છે. પરા—મોટી, છેલી, દૂરની —કાષ્ઠા–સીમા, હદ

૪૬. ૮—૯ બન્ને, સ્ત્રી પુરુષ અન્ય સાથે અસાધારણ સ્નેહ રાખે તેથી કરીને અંતઃકરણના તત્વની—અંતઃકરણના ઊંડામાં ઊંડા મર્મની, છોકરાં રૂપી આનંદની એકજ ગાંઠ કદાપિ ન છુટે એવી બંધાય છે. અર્થાત્ દંપતીના અન્યોઅન્ય પ્રેમનું મધ્યબિન્દુ અપત્યજ છે, તે થવાથીજ બન્નેનો પ્રેમ સફલ થઇ વિશેષ દૃઢ અનેઆનંદકારક થાયછે.

૪૬. ૧૪—૧૫. તે આ--પેહેલાં અમે જોયેલો, ઉછેરેલો. મદતાણ્ડવ વ.— મદથી—હર્ષથી કરેલો નૃત્યરૂપી ઉત્સવ પુરો થતાં ગજાવે, એટલે શબ્દ કરીને પોતે તથા પોતાની પ્રિયાબન્ને ગજવી મુકે.

૪૬. ૨૦. સ્મરણુતુજ—તારૂં સ્મરણ, તારા નૃત્યનું સ્મરણ, મારા ચિત્તમાં ઘોળાય છે.

૪૬. ૨૧. તે સમય—અમારી પાસે તારા નૃત્યનો સમય.

૪૬. ૨૩. નયનમંડલ—આખી આંખ. સીતાની આખીએ આંખ જ્યાં જ્યાં તું નાચતો નાચતો જાય ત્યાં ત્યાં ફરે, ને હર્ષથી મલકાતી જાય, તેમજ તને ઉત્તેજન આપતાં અથવા મને તારા તરફ જોવાનો અણુસારો કરતાં હર્ષથી ઘોળાવા માંડે

૪૭. ૨. વત્સલ—પ્રેમાલ, મારા પ્રેમમય મનથી મારા પુત્રસમાન તું ને તારૂં નૃત્ય બન્ને વિસરતાં નથી.

૪૮. ૨–૫. જ્યારે જ્યારે તને ઇચ્છા થતી ત્યારે ત્યારે તું નિત્યે રામને નિહાળી શકતી, તોપણ પ્રત્યેકવાર તને એમનાં શ્યામ કમલના પત્ર જેવાં ચીકણાં અંગોમાં નવી નવી ખુબી જણુયાં જતી; તેના તેજ રામ આજે અંગે વિકલ--ગતિહીન, દીન--વિરહવ્યથાથી ફીકા ને દુબળા થઇ ગયા છે, અને જોકે એમનું શરીર એટલું બદલાઈ ગયું છે કે એ એના એ હોય કે નહિ તેની ખાત્રી સહજ થઇ આવતી નથી, તો પણ નજરને રીઝવે છે એવા રમણીય છે, તું નિત્ય જોતી તથાપિ પણ ખુબી જણાયાં જતી એવો તારો પ્રેમ હતો, ત્યારે તું આજ આવી દુઃખી દશામાં આવી પડેલા રામ તરફ કેમ જોતી નથી ? અથવા, જેને તું નિરંતર જોતી તોપણ તને ખુબીઓ જડયાંજ જતી, તેને આજ આવી દુર્દશામાં જોઇશ તો તારા મનને કેવા કેવાએ વિકાર થશે, તને રામનામાં બહુ જોવાનું મળશે. એમ છે ત્યારે કેમ જોતી નથી ?

૪૮. ૧૫—૮. પૂરવ.—અશ્રુની ધાર એટલી પડે છે કે જાણે પૂર વેહેવા લાગ્યું. હર્ષશોકે-પ્રિયને નિહાળ્યાના આનંદનો હર્ષ અને એમની પિડિત દશા જોયાનો શોક, તેથી દર્શનની અંત્યંત ઉત્કંઠાથી નયન લાંબાં થયેલાં એટલે કાળી કીકી દબાઇ ગયેલી તેથી કેવલ ધોલી એવું વિશેષણ છે. દુગ્ધકુલ્યાશી—દુગ્ધ—દુધ—ની કુલ્યા—નદી --નાર જેવી. પ્રિયપતિને તારી દૃષ્ટી નવરાવે છે એમ કહીને સીતાની

રામને માટે અત્યંત ઉત્કંઠા અને તેમના દુઃખથી દુઃખ સૂચવ્યાંછે. એવીજ મતલબનો શ્લોક જુઓ માલતી માધવ અંક ૩, પાને ૫૩ મે શ્લોક ૧૬.

૪૮. ૨૧. વિકચકમલા વ.—ખીલેલા પ્રફુલ્લ કમલના પરાગની સુગંધીથી. વનાનિલ—વનના (કુસુમાદિકની સુવાસથી પૂર્ણ) અનિલ—વાયુ.

૪૯. ૨—૫. દૃશદ—પથ્થર. પ્રથમ બે પંક્તિમાં યથાસંખ્યાલંકાર છે. મૈથિલી=મિથિલાના રાજાની પુત્રી, સીતા.

૪૯. ૯. સૌમિત્રી સૌમિત્રાના પુત્ર સૌમિત્રિ—લક્ષ્મણ.

૪૯. ૨૦. તેનેજ—પછી વાસન્તી એમ કેહેવા ઇચ્છતી હતી કે તેનેજ તમે તજી દીધી; પણ તેમ વાક્ય પુરૂ ન કરતાં એમ બોલી ગઇકે, શાન્ત, અહિંથી ચુપજ રહું, વધારે બોલવાની શી જરૂર છે? રામ, જે કેહેવાનું છે તે સમજીજ ગયા છે.

૫૦. ૨, જે કાંઈ કારણ હોય તે એજ જાણતા હશે, હું તો જાણતો નથી, એમણે પોતાના વિચારથી કાંઇ કારણ ઉભું કર્યું હશે, એ ઠપકો.

૫૦. ૪—૫. લોકોમાં અપયશ ન કેહેવાય માટે સીતાને કાઢી મુકી એવી રામની મતલબ સમજીને વાસન્તી કહેછે કે હે નિર્દય! જો તને યશ વહાલો હોય, તો સીતાને વનવાસ કાઢી—પોતાની જીવરૂપ અર્ધાંગનાને અકારણ દુઃખી કરી—એથી બીજો ઘોર અપયશ કેવો હોય?

૫૦. ૭. સીતા વનમાં મરણ પામી હશે એ મારાથી તો બોલી શકાતું કે વિચારી પણ શકાતું નથી, પણ તમે કઠોર, નિર્દય, છો તેથી કહી શકશો, માટે કહો.

૫૦. ૧૩—૧૬. પ્રથમ બે પંક્તિ, "તેના" એના વિશેષણ રૂપ છે. ને ત્રીજી લીટી "વેલ" નું વિશેષણ છે. ત્રસ્તબાલ વ.—ભયથી ભડકી રહેલા નાના મૃગલા જેવી.

૫૧. ૨—૫. જગતની યથાધર્મ પ્રતિપાલના કરવાની ચિન્તા તો રામને છેજ, ને તેમાં વળી કુસુમને—ફુલને—જેમ ધમકતો તાપ સુકવી—કરમાવી નાંખે છે, તેમ સીતાના વિયોગના શોકરૂપી અગ્નિની ઝાળથી જીવ પણ કરમાયાં જાય છે; એટલા એટલા દુઃખનું નિવારણ કદાપિ વિલાપ કર્યેથી થાત, પણ પોતે હાથેજ તજીને સીતાને વનવાસ મોકલી છે એટલે વિલાપ પણ શરમના માર્યા કરી શકાતા નથી; તે અંતરની આગને ઊંડી ઊંડી દાબી રાખી અંદરથી સુઝાઇ

મુઝાઇને બળવું પડે છે. આવી તરહની અંદરની ગુપ્ત આધિથી તેમજ બહારની વ્યાધિઓથી પીડાઇ રહેલું રામનું શરીર પડત, પણ માત્ર રડવાથીજ એમનું હૃદય હલકું થાય છે, ને એમના જીવવા-રૂપી લાભ નીપજે છે.

૫૧. ૮—૧૧. જુઓ માલતી માધવ અંક ૯, શ્લોક ૧૨ અને તેના ઉપ-રની ટીકા.

૫૧. ૧૩. પૌરમહાજનો—પુરનું—નગરનું—તે પૌર, પુરમાં રેહેનાર—પૌર—મહા—મોટા જનો. રામ પોતાની પ્રજાને મોટા જનો એવું એટલા સારૂં કહે છે કે તેમની નારાજી થવાથી પોતે સીતાને વનવાસ આપ્યો એટલો પોતે તેમને તાબે છે.

૫૧. ૧૮. સીતાને પાછી ઘેર લાવવા દેવા રૂપી સામું જુઓ, સીતાને લાવવા દેવાની દયા કરો.

૫૨. ૨—૩. સીતા કેહે છે કે આર્યપુત્રનાં વચનોથી મને મોહ થાય છે, ત્યારે એ વચનો પ્રેમ ભર્યાં મિઠાં છે એમ સીતા સમજી હશે એવું ધારીને તમસા કેહે છે કે સ્નેહરસવડે શીતલ અને શોકથી દારુણ આ વાણી પ્રેમ માત્રથીજ ભરેલી છે એમ નથી, પણ એ તો વિ-ષથી મિશ્ર મધુની ધારા જેવી પ્રેમશોકની ધારા તારા ઉપર પડે છે, અર્થાત્ એ વચનોથી તને પ્રેમમાત્રનો હર્ષજ થતો હશે એમ નહિ, પણ રામનો આટલો બધો શોક જોઇને તારા દુઃખનો પણ પાર નહિ રેહેતો હોય. એ પ્રમાણે આર્યપુત્રને વગેરે જે ઉત્તર રૂપ વાક્ય સીતા પછીથી બોલે છે તેનો આડો સંબંધ આ શ્લોક સાથે પણ છે.

૫૨. ૬—૮. અંતરૂમાં અંગારાનો—અગ્નિના બળતા અંગારાનો—શલ્ય—કાંટો—ફક્ત વાગ્યોજ ન હોય, પણ જડાઇ રહ્યો હોય, અર્થાત્ નિરંતર બાળી બાળીને પીડા કર્યાં કરતો હોય, અથવા વિષયુક્ત દંશ થાય—તે વિષને લીધે હમેશાં કોહ્યાં જાય ને પીડા કર્યા જાય; એવી જાતનો ઊંડું અને કારી દુઃખ દેનાર શોકશંકુ—શોકનો કાંટો—તીણો હોવાથી હૃદયના છેક ઊંડામાં ઊંડા મર્મમાં ફળી જનારો કાંટો—પણ મેં શું વેઠયો નથી? વેઠયો છે. વાસન્તીએ રામને ધીરજ ધરવાનું કહ્યું ત્યારે “દેવી શૂન્ય થયું” વગેરે કહીને રામે પોતાનું છેક નિર્દયતા જેવું ધૈર્ય ને કઠોરપણું બતાવ્યાં છે, તેના ઉમેરામાં કહે છે કે આવો પ્રજાળી મુકતો કાંટો પણ મેં મુગે મોઢે

વેઠયાં કર્યો છે એ શું મારૂં અત્યંત સહનશીલપણું અને ધીરજ નથી બતાવતું ? બતાવેછેજ. આ ઉપરથી સીતા જે, રામ કેવું કેવું દુઃખ ભોગવતા હતા તે પુરૂ જાણતી ન હતી. તે પણ હાલ સાંભળીને પોતાની જાતના ધિક્કાર પૂર્વક બોલે છે.

પર. ૧૪. આવેગ–વ્પીડા, અનહદ દુઃખ, ઉન્માદ.

પર. ૧૬—૧૯. કોઇએક અવર્ણ્ય વિકાર મારા આખા હૃદયમાં પ્રસરી રહીને એટલો પ્રબલ થઈ જામી જાય કે મને બીજા કોઇ વિચારનું ભાન રેહેતું નથી—બીજા સર્વ વિચારને હાંકી કાઢી પોતેજ વ્યાપી રેહે છે. મારાં ક્ષુભિત—ઉશ્કેરાઇ રહેલાં—પ્રિયાની સાથેના પ્રેમવિહારનું સ્મરણ કરાવતી વસ્તુઓ જોવાથી વ્યાકુલ થઇ રહેલાં—કરણ—અંગ, ઇંદ્રિય, તેનો લોલોલ્લોલ(લોલથી પણ વિશેષ લોલ ઉલ્લોલ—લોલોલ્લોલ=અતિશય વધી ગયેલો, બેહદ ચઢી વાગેલો) ઉદ્વેગ થોભાવવા માટે જે જે યત્ન કરૂં છું તેને પણ કહેલો વિકાર ટકવા દેતો નથી; અને જેમ જળનો ઉન્મત્ત થઇ ઉછળી વેહેતો પ્રવાહ, તેને અટકાવવા સારૂં બાંધેલા રેતીના પુલને સહજમાં ભેદી નાંખીને વહ્યો જાય છે તેમ મારો વિકાર આ ઉદ્વેગને મટવાના પ્રયત્નને જામવા દેતો નથી અને પોતેજ ઉત્તરોત્તર વધ્યાં જાય છે. અહીંથી રામની ઊન્માદાવસ્થાનો આરંભ થાય છે.

૫૩. ૩—૬. તે—પેહેલાં જ્યાં આવા પ્રકારના વિવિધ વિનોદ થયેલા તે—લતામંડપ–આ. આજ લતાગૃહમાં તમે બેઠા હતા અને, સીતા ગોદાવરીના સૈકત (રેતી ભરેલો કિનારો, ભાઠું) ઉપરહંસનાં ટોળાં આમ તેમ દોડતાં ફરતાં હતાં તેમને નિહાળીને પોતાના મુગ્ધભાવથી વિનોદ કરવે ચઢી ગઇ, તેથી એ ઠેકાણેથી એને આવતાં વાર લાગી તેથી તમે ઘણા આકુલ વ્યાકુલ થઇ ગયા અને હું પાસે હતી તેને તમારો મનોભાવ ન જણાવવાનો પ્રયત્ન કરવા ગયા તોપણ તમે આતુરતાથી ઉત્સુક આંખે સીતાને આવવાને રસ્તે જોવા લાગ્યા તેથી હું સમજી ગઈ. વળી મને વિશેષ ખાત્રી એ થઇ કે, તમે એમ જોતા હતા એટલામાં સીતા પાછી આવી, ને તેણે આવતે આવતેજ તમારૂં મન શૂન્ય જેવું જોઇને—સમજીને ઝંખાઇજઈ—પોતાની ઘણીવાર રહ્યાની ભૂલ થઇ તેથી શરમાઇ જઇને, (એવો તમારો બન્નેનો અગાધ એકતંત્ર પ્રેમ કે અન્યોન્યનાં મન આંખે

થઇને વંચાઇ ગયાં) પોતાના નાના રૂપાળા હાથ જોડી, રાતાં કમલની મીચાયલી કલી જેવી અંજલી (જોડેલા હાથને અંજલી કહે છે) તમારી ક્ષમા માગવા માટે કરી. આ પ્રમાણે તમે છુપાવા ધારેલી વાત મેં કળેલી તેજ લતાગૃહ આ. વાસંતી આવી ગુપ્ત વાત રામને સંભારી આપીને પોતાનો અતિશય પ્રેમભાવ સૂચવી રામને પ્રેમથી આશ્વાસના કરવા જાય છે.

૫૩. ૧૪--૧૭. એવીજ મતલબનો શ્લોક જુઓ માલતી માધવ પા. ૧૨૫ શ્લોક ૨૦ તે ઉપરની ટીકા પણ ત્યાંજ જુઓ.

૫૪. ૫--૮. બહારથી અને અંદરથી અતિ શ્રેષ્ટ રસવાળા અમૃતના લેપથી જે મારા શરીરની ધાતુને--શરીરના તત્વને—જાણે લીપી લેછે, તે આ સ્પર્શ કાંઇપણ કારણવિના મારામાં એકદમ ફરીથી જીવ મુકીને જે આનંદ ઉપજાવે છે તેનાથી, મારી મૂર્છામાં જે મોહ મને થતો હતો તે કરતાં જુદીજ તરહનો મોહ થાય છે.

૫૫. ૧--૨. હિમકરકશો—હિમ (ઝાકળ) તથા કરક (કરા, વર્ષાદના પાણી ભેગા બરફના જેવા કડકા પડે છે તે) ના જેવો શીતલ, લવલી અંકુર--લવલી નામની વેલ થાય છે તેના અંકુર જેવો મૃદુ.

૫૫. ૧૨--૧૩. ઉન્માદ મિશ્ર જડતા અવસ્થા છે.

૫૫. ૨૦. જેને અંગે સાધ્વસને લીધે સ્વેદ, હર્ષથી રોમાંચ્ય અને પ્રેમાલ્હાદથી કંપ થયેલાં છે, જેનાં અંગ રોમાંચિત થઇ ગયાં, સ્વેદિત થઇ ગયાં અને કંપવા લાગ્યાં.

૫૬. ૧૩. વિપ્રલંભ--વિયોગશૃંગાર, વિયોગાવસ્થાને પણ વિપ્રલંભ કહી છે; વળી વિપ્રલંભ એટલે છેતરવું તે--છેતરપંડી; સીતાના વિયોગથી દુઃખ થાય છે, ને સીતા આવી ન આવી એવો ભ્રમ થાય છે ને હું છેતરાઉં છું.

૫૬. ૧૮—૨૧ પૌલસ્ત્ય-પુલસ્ત્યનો પુત્ર પૌલસ્ત્ય—રાવણ, પિશાચમૂખ પિશાચના જેવાં છે મૂખ જેનાં એવા ખર (ગધેડા) જે રાવણના રથને જોડેલા હતા તે. કંકાલ=હાડપિંજર. ઘણા કાલથી આજ સુધી પડી રહેલાં માટે સૂકાં. જટાયુષ્ રાવણની સામો થયો ત્યારે તેની ખડ્ગથી પાંખો કાપી નાંખીને ક્રોધથી અને સત્યવ્રતથી બળતી હોય એમ તેજિત થયેલી સીતાને, અરિ (શત્રુ)—રાવણ-લેઇને આકાશમાં ઉડ્યો; તે ઘણીવ્યાકુલ થઇ ચમક ચમક કરી રહેલી વિ-

જળી જેમાં સંકોચાઇ રહી હોય એવા શ્યામ અને વિકરાલ અર્બુદ–વાદલા—જેવો દેખાતો હતો.

૫૭. ૩—૬. મુગ્ધાક્ષી—સીતા—નો તે–પેહેલાં દણ્ડકારણ્યમાંથી રાવણના હરી જવાને લીધે થયેલો—વિરહ હું ખમી શકતો હતો માટે પ્રલાપ (રડવું વગેરે) કરતો ન હતો. એ વિરહ ખમાવાનાં ત્રણ કારણો જણાવેલાં છે, રાવણને કેમ મારવો, સીતાની કેમ શોધ મેળવવી વગેરેની સામગ્રી અને ઉપાય તૈયાર કરવામાં અવિરત—કદાપિ પણ અટકે નહિ એવા—વિનોદથી એ વિરહ રસિક લાગતો હતો, પ્રિયજનની કોઇ પણ ચાકરી કરવાના પ્રસંગથી બહુ રસભર નિવહ્યો હતો; વળી લક્ષ્મણ, હનુમાન્, નલ, નીલ, સુગ્રીવઆદિ વીરનાં વિરહ મટાડવા માટે થતાં અતુલ પરાક્રમથી આખું જગત્ અદ્ભુતાશ્ચર્ય પામતું એવું જે વિરહના સંબંધે અમને કદાપિ ન થયેલું એવા પરાક્રમનું મહામાન મળતું; એ સર્વ ઉપરાંત વળી રિપુ—રાવણ—નો ઘાત—મૃત્યુ—થશે કે એ વિરહ મટશે એવી દૃઢ આશા ઉપર હૃદય ટકયાં જતું; એ સર્વે કારણોથી એ વિરહ મને ઝાઝો લાગતો નહિ, પણ આ વિરહ જેમાં વિનોદ, ઉત્સાહ, આશા કે કાંઇ પણ નથી તે રડયા વગર હું શી રીતે ખમી શકું ? મારું અંતઃકરણ એ પ્રિયાના સંબંધની શી ક્રિયા કે વસ્તુ ઉપર નિર્ગમન કરી ટકી રહે ? કંઇજ નહિ ? રડી રડીને દુઃખ મટાડ્યા સિવાય રસ્તો છેજ નહિ.

૫૭. ૧૦—૧૩. કપીન્દ્ર—સુગ્રીવ–જેની મૈત્રીથીજ પેહેલાં સીતાને પાછી આણી શકયા હતા તેની સહાય પણ હાલ સીતાને લાવવામાં ચાલે તેમ નથી; તેમજ જે વાનરોના સૈન્યે રાક્ષસોનો સંહાર કરેલો તે હરિ (વાનર) થી પણ કાંઇ ઉપજે તેમ નથી; ઋક્ષપતિ—જામ્બવાન્-જેણે લંકા જીતીને સીતાને પાછી આણવી એમ બુદ્ધિ સૂચવેલી તેની બુદ્ધિ પણ અહીં ચાલે તેમ નથી; વાયુના પુત્ર હનુમાન્ જે સમુદ્ર ઉલ્લંઘવાનું અસાધ્ય જેવું કાર્ય સાધી સીતાની ભાળ લાવ્યા હતા તેમની પણ જ્યાં ગતિ પોહોચી શકતી નથી; વિશ્વકર્માનો સુત નલ—જેણે સમુદ્રઉપર સેતુ બાંધી વાનરસૈન્ય પાર ઉતાર્યું તે પણ હાલ તું જ્યાંછે ત્યાં સુધી રસ્તો રચવાને સમર્થ નથી; તેમ સૌમિત્રી-લક્ષ્મણ–ના–શર–બાણ–ને પણ જ્યાં સુધી પાત–પડવું–થઇ શકે તેમ

નથી. જ્યાં સુધી લક્ષ્મણ જેવા યોદ્ધાનાં અચુક બાણ જે વડે તને ખબર આપી હતી તે પણ હાલ જ્યાં તું છે ત્યાં પોહોચી શકતાં નથી;—એવા કીયા ઠામમાં હે પ્રિયે ! તું વસી છે ? મારા મિત્ર, ભાઇ, સહાયકારકો પણ આટલા આટલા પરાક્રમી છતાં મારે માટે જ્યાં કાંઇ કરી શકતા નથી.

૫૮. ૨. હવે આપનું રૂપ વ.—તમારો એક પત્નીવ્રતરૂપીનો ખરો પ્રેમ દઢ સ્વભાવ તમે હવે—મારી સૂવર્ણમય મૂર્તિ કરી પણ ફરી પરણવાનો તુચ્છ વિચાર તો મનમાંએ લાવ્યા નહિ એમ કરીને—પ્રકાસ્યો; તમને મારાઉપર કોઈ જાતનો રોષ નથી, મને તમે પેહેલાંના જેટલીજ વહાલી ગણો છો. મને તજી છે પણ તેથી મારે લાજવાનું કાંઇ રહ્યું નહિ.

૫૮. ૧૯—૨૦, પતિ રામને—જોવાની અતિશય તૃષ્ણાથી વિસ્તાર પામી દીર્ઘ થયેલાં તારાં ચક્ષુ તે જાણે તારા નાથમાં રોપાઇજ ગયાંછે—ચોટીજ ગયાં છે; જે, હજુએ એ જનારા થયા, ને આપણે પણ જનારાં થયાં તોયે—તું તારા હૃદયના હીરને કાપી નાંખે એવાં પાછાં તાણી લેવાના યત્ન કરે છે તથાપિ પણ ઉખડતાં નથી. એવી તારા નાથને જોવામાં ગરક થઇ ગયેલી તું " ચાલો " એમ કેહે છે, પણ શી રીતે આવનારી છે !

૫૮. ૨--૫. આ એકલો કરૂણારસજ—શોકજ—નિમિત્તના ભેદથી (જુદાં જુદાં કારણને લીધે, જેમ એકજ જલ, રાતી ધોળી સપાટી લીધે લાલ ધોળું જણાય, તેમાં નિમિત્ત સપાટી છે.) ભિન્ન ભિન્ન શૃંગાર, અદ્‌ભુત, વગેરે રસ હોય એમ લાગે છે, ને જુદા જુદા રસના વિવર્તરૂપે ભાસે છે; (વિવર્ત માટે જુઓ નોટ પાને ૨૫ મે લીટી ૨૫ મી ઉપરની) પણ એ અવિકૃત કરુણારસજ વ્યાપી રહેલો છે. નિમિત્તના ભેદથી જુદા જુદા વિવર્ત કેવી રીતે ભાસે છે તેના ઉદાહરણમાં કેહે છે કે જેમ પાણીના આવર્ત (પાણીમાં વમળ થાયછે તે) બુદ્‌બુદ (પરપોટા) તરંગ એવા વિકાર (ફેરફાર, રૂપાંતર, જેમ દુધનું દહી) ભાસે છે તથાપિ તે સર્વે છે તો પાણીનું પાણીજ તેમ કેહેવાની મતલબ એવી છે કે રામને એટલો બધો શોક થઈ ગયો હતો કે આ આખા અંકમાં એમનું જે જે બોલવું થયું છે તે કદાપિ અન્ય રસરૂપે ભાસ્યું હશે પણ તે ભાસમાત્રજ, ખરેખરો તો એ

તમામ કરુણારસજ છે. આવા વિચિત્ર વૃત્તાન્તને માટે તમસા કેહેછે કે અહો રચના ! (વાહ શો આ વૃત્તાન્ત બન્યો !) કવિ, તમસા પાસે એમ બોલાવીને પોતાના નાટકની આ પ્રમાણે અન્યરસરૂપે ભાસતા કરૂણાનો જમાવ કરવાની રચનાની પણ આડે માર્ગે સ્તુતિ નિરૂપેછે.

૫૯. ૯—૧૨. અવનિ (રામનાં સાસુ, સીતાનાં માતા પૃથ્વી), અમરસિંધુ (ગંગા—રામના કુલનાં દેવી—સીતાનાં સાસુ) મારા જેવાં-તમસા નદી અને વાસન્તી વનદેવતા જેવાં, તથા તમારા કુલપતિ વાલ્મીકિ જે મૂલ અનુષ્ટુપ્ છંદના ઉત્પન્ન કર્તા છે તે (જુઓ અંક ૨ પા. ૨૫)તથા પોતાની સતી પત્ની અરુન્ધતી સહિત ગુરુ વશિષ્ઠ એ સર્વે તમને (તમસાપક્ષે સીતાને, વાસન્તીપક્ષે રામને) મંગલ પ્રાપ્ત થવા માટે, તમારા મંગલાર્થે, ભદ્ર—આશિષ—વરસાવો—આપો.

अंक ४ थो.

૬૦. ૨. અતિથિ-પરોણો.

૬૦. ૬. નીવારૌદનમંડ—નીવાર નામના ભાતનું મંડ—દુધ અને દહીંનું કાંઈ ભાત સાથે ખાવા જેવું બનાવે છે તે.

૬૦. ૯. કર્કન્ધૂફલ—બોર, કર્કન્ધૂના વૃક્ષનું ફલ.

૬૦. ૧૧. અનધ્યાય—ન ભણાય કે ભણાવાય એવો દિવસ વશિષ્ઠ જનક વગેરે આવેલા હતા તેથી ભણવાનું બની શકે તેમ નહતું.

૬૦. ૨૫. શ્રુતિ=વેદવાક્ય.

૬૦. ૨૬. શ્રોત્રિય અભ્યાગત—(जन्मनाब्राह्मणोज्ञेयःसंस्कारैर्द्विजउच्यते । विद्ययायातिविप्रत्वंत्रिभिःश्रोत्रियउच्यते ॥ બ્રાહ્મણને પેટ જન્મ થવાથી બ્રાહ્મણ કેહેવાય, તેને સંસ્કાર મળે ત્યારે તે દ્વિજ કેહેવાય, વિદ્યાસંપન્ન થાય ત્યારે તે વિપ્ર કેહેવાય અને એ ત્રણે જેનામાં હોય તે શ્રોત્રિય કેહેવાય) સર્વ સંસ્કાર પામેલો વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ અભ્યાગત—અનાહૂત આવી ચઢેલો, પરોણો.

૬૦. ૨૭. ધર્મ સૂત્રકાર—ધર્મ સૂત્ર—ધર્મનાં વાક્ય, નિયમ (ટુંકામાં ઘણો અર્થ સમાવેલાં વાક્ય તે સૂત્ર)—ગૃહ્યસૂત્રાદિકના રચનાર.

૬૧. ૯. વાનપ્રસ્થાશ્રમ—પ્રતિગૃહસ્થે લેવાનો ત્રીજો આશ્રમ. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનસ્થ અને સંન્યસ્ત એ ચાર આશ્રમ છે. જનક રાજાએ ગૃહસ્થાશ્રમ તજીને વાનપ્રસ્થ (વનવાસ) ગ્રહણ કરેલો છે.

૬૧. ૨૬—૨૭. જેમ વનસ્પતિ (ઓષધિ) અન્તરગ્નિ—અંતઃના, અંદરના, શરીરમાં ગુપ્ત રહેલા, ન દેખાતા, અગ્નિ—થી ગુપ્ત રીતે બળ્યાં જાય છે, તેમ સીતાના દુઃખનો શોક જે એમના હૃદયમાં નિરંતર લાગી—સળગી—રહેલો છે, તેની ગુપ્ત લાહે વડે એ તપ્યાં, બળ્યાં જાય છે.

૬૨. ૫—૮. પુત્રી—સીતા—નું જે આવું તીવ્ર, અને વસમું—દુસ્તર, ટળી ન શકે એવું—દુરિત—લોકાપવાદથી વનવાસ જવારૂપ અનિષ્ટ થયું તે મારા હૈયાને નિરંતર શાર્યાં કરે છે ને મને દમે છે; અને તે અનિષ્ટનો વિચાર થતાંજ મારા મનમાં થઇ આવેલા ક્રકચ—આડી-યાસરખો મારો અવિચારી રામ અને તેની અમર્યાદ પ્રજાઉપરનો ક્રોધ શમતો નથી. શમતો નથી એટલુંજ નહિ પણ પીડા કરે છે. આડીયું જેમ પટુ—દ્દઢ, બીજા દ્દશાથી ખશેડી ન શકાય એવું—થઇને ચોટી રહે તેમ આ ક્રોધ કોઇ ઉપાયથી કે વિચારથી ખસતો નથી, આડીયું જેમ ધારાની પેઠે અવિચ્છિન્ન વહ્યાં જાય ને વેહેરતાં અટકે નહિ તેમ આ ક્રોધ મારા હૃદયને નિરંતર વગર અટકયે કાપ્યાં જાય છે, આટલા આટલા વખતથી સીતા વનવાસ ગઇ ત્યારથી કાપતું આડીયું કદાપિ નરમ પડયું હશે પણ તેમ ન થતાં જાણે આ-જજ લાગ્યું હોય એવું નવું ને દુઃખકર્તા રેહે. તેવો મારો ક્રોધ પણ ત્યારથી અદ્યાપિ જરાએ નરમ થયો નથી ને હવણાંજ પેદા થયો હોય એમ સતેજ છે. એ સર્વ ઉપરાંત વળી હૃદયમાં ફરતું આડીયું જેમ હૃદયનાં મર્મને છેદી નાંખે તેમ આ ક્રોધ. ક્રોધના કારણ રામ ઉપર નીકળી ન શકયાથી મારા હૃદયના મર્મનેજ રોજ છેદતો રહેછે.

૬૨. ૧૦. પરાક સાન્તપન—द्वादशाहोपवासेनपराकःपरिकीर्तितः ॥ બાર દિવસ સુધી ઉપવાસ કરવાનું તપ તે પરાક; गोमूत्रंगोमयं क्षीरं दधि सर्पिःकुशोदकम् । एकैकंप्रत्यहंपीत्वा अहोरात्रमभोजनम् ॥ कृच्छ्रःसान्तपनोनामसर्वपापप्रणाशनः ॥ ગાયનું મૂત્ર, છાણ, દુધ દહિ, ઘી અને દર્ભનું પાણી એટલું વારા ફરતી એકેક દિવસ પીવું ને દિવસે કે રાત્રે ભોજન કરવું નહિ એનું નામ સાન્તપન.

૬૨. ૧૩. વાજસનેય સંહિતાના ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે असूर्यानामतेलोका अन्धेनतमसावृताः । तांस्तेप्रेत्याभिगच्छन्तियेकेचात्महनोजनाः ॥

તેમ જો નરકમાં પડવું પડતુ હત તો હું આત્મઘાત કરીને પણ આ દુ:ખથી છુટત.

૬૨. ૨૧—૨૪. જુઓ માલતીમાધવ પાનું ૧૪૨, અંક ૧૦, શ્લોક ૨.

૬૩. ૨—૩. ભારતીએ—સરસ્વતીએ—જેમ વિદ્યાને જણી છે, તેમ તમે એને જણી છે. અર્થાત્ એટલી એ શુદ્ધ, પવિત્ર, મંગલકારી છે; જે વળી તમે, અગ્નિ, મુનિ, અરુન્ધતી, ગંગા, સૂર્ય એ બધાંના જેવીજ દેવતા છે, એટલીજ પવિત્ર છે, તેવી પુત્રીનો વિવાસ—વનવાસ મોકલવું તે તું હે પૃથ્વિ! કેમ સાંખી શકી? એને કલંક લાગી શકે તેમ હતું નહિ. એમ છતાં સાંખી શકી ત્યારે કેહેવું જોઇએ કે તું કઠણ કાળજાની છે, માટે, દારુણે! એમ કહ્યું છે.

૬૩. ૧૦–૧૩. પ્હેલાં—દશરથના જીવતાં—જે દશરથનાં લક્ષ્મી—સમાન પત્ની હતાં, અથવા સમાન એમ ઉપમાન શાને રહેવું જોઇએ લક્ષ્મીજ હતાં એમ કેહેવું જોઇએ; તે આજ—સીતાના સંકટથી—કોઇક, ન ઓળખી શકાય એવો—અન્ય જીવ—બીજોજ અવતાર—કેવલ દુ:ખમાત્રનોજ ઘડેલો—હોય તેના જેવાં દિસે છે. અરેરે! દૈવયોગથી શી વિપરીત—ઉલટી—દશા!

૬૩. ૧૬—૧૭. પૂર્વે—સર્વે સારૂં હતું ત્યારે—એ કૌશલ્યા મારે મન મહોત્સવની મૂર્તિ જેવાં હતાં, એમને જોવાથી મને મહા આનંદથતો; તેનુંજ દર્શન જયમ ઘા પડેલો હોય તેમાં મીઠું છાંટે ને પીડા થાય; તેટલું પીડા અને ખેદકારક આજ થઇ પડયું? તેને જોઇને મને આનંદ થવાને બદલે ઘામાં મીઠું પડે એવો ચચરાટ થવા લાગે છે.

૬૪. ૨—૫. સદ્બન્ધુ—પ્રેમી સંબંધી, મિત્ર—ના વિયોગથી ઉત્પન્ન થતાં, જનોનાં દુ:ખ. જો કે નિત્ય ધારારૂપે, અખંડ, વહ્યાં જાય છે—કદાપિ બંધ પડતા નથી—તોપણ પોતાનાં જે બીજાં પ્રિયજન—મિત્ર વગેરે—હોય તેને દેખતાં તે દુ:ખ એટલાં બધાં વધી જાય છે કે હમેશાં ધારાની પેઠે વેહેતાં હતાં તે બદલાઇને હજારો સ્રોતસ્—નદીઓ, ઝરા—ભેગા થઇને જેમ ઉછળવા માંડે તેમ ઉછળી ઉછળીને દુ:સહ, ન ખમાય એવાં થઇ જાય છે; ખમી શકાતાં નથી એટલી પીડા કરે છે. એ પ્રમાણે જનકને જોતાં, સીતાના વિયોગથી પીડાતાં કૌશલ્યાને થયું. છંદ વિષમોપજાતીય.

૬૪. ૯. તવ શ્લાધ્યસંબંધી—તમારા અતિ પ્રશંસા—પ્રેમી હૃદયને લીધે—કરવા યોગ્ય મિત્ર, સુહૃદ્વર્ય. કુલોદ્વહ—જનકકુલના ધુરંધર.

૬૪. ૧૫. સીરધ્વજ—સીર–હળના ચિન્હવાળી ધ્વજાવાળા. વૈદેહ–વિદેહના રાજા, વૈદેહ—જનક.

૬૪. ૨૧. ઉપસ દેવી—ઉષસ્—પ્રાતઃકાલ પેહેલાંનો, ને રાત્રીના અંત પછીનો વખત, અરુણોદય સર્વે જે પ્રાતઃસંધ્યા—ઉષસ્—ને વન્દન કરે છે તે સમાન સર્વવન્દ્ય હે ભગવતિ!

૬૪. ૨૫. પ્રજાને ખુશી કરવામાંજ તત્પર, પછી વિચારે કે અવિચારે. પ્રજાએ ગમે તેવી જુદી ગપ સીતાને માટે ચલાવી તોપણ તેની તુલના ન કરતાં સીતાને વનવાસ કાઢી એટલા પ્રજાઉપર વગર વિચારે વળગી રહેલા એ ઠપકો છે, ને જરા આડી સક્રોધ મશ્કરી છે. કૌશલ્યાને પણ પોતાના પુત્રને માટે મહેણું છે.

૬૫. ૮. રામે વગર કારણ સીતાને વનવાસ કાઢી, ને તેમ કરવામાં પોતાના પિતાનો મિત્રવર્ય હું તેની પણ દરકાર ન રાખી અને મારા કુલને અકારણ લાંછન લગાડ્યું એ તિરસ્કાર. અગ્નિ સીતાને શુદ્ધ કરે એમ બોલનાર રામના વિચારને પુષ્ટિ આપે છે તેથી તથા જે સીતામાં કલંક અશુદ્ધતા સંભવી શકતાં નથી તેનામાં તેની સંભાવના કરે છે માટે તેવા માણસોથી અમે વધતો તિરસ્કાર પામીએ છીએ.

૬૫. ૧૩–૧૬. તું શિશુ–બાલક–હો, મારા આગળ બાલક જેવી હોવાથી મારે માન આપવા યોગ્ય ન હો, અથવા મારી શિષ્યા હોવાથી તેમ હો, પણ તે બધું એક બાજુપર, હું તેનો વિચાર કર્યાવિનાજ તારી અતિશય, અતુલ પવિત્રતા જોઇને તારી ભક્ત બની રહી છું; તું મોટી વયનાંએ ન નમવું જોઇએ એવી બાલક હો અથવા શાસ્ત્રમાં નમનાનર્હ અધમ ઠરાવેલી સ્ત્રી જાતિમાંની હો, પણ તું એ લોકાચાર અને એ શાસ્ત્ર બન્નેનાથી મોટી છે, સર્વ જગતને પૂજવા યોગ્ય છે, સર્વેએ તને નમવું જોઇએ, કેમકે જે ગુણવાન્ છે તેના ગુણનીજ પૂજા થાય છે. કાંઈ તેની વયની કે જાતિની પૂજા થતી નથી આ પ્રમાણે સીતાનાં પૂજ્ય અરુન્ધતી પણ સીતાને પોતાની પૂજ્ય ગણે છે ત્યારે અગ્નિ એને શુદ્ધ કરે એ બોલ ખરેખર એના (વત્સા–બાલકી, સીતા) પ્રતિ હલકોજ છે.

૬૫. ૨૪–૨૫. પોતાના પ્રિયપતિ દશરથરાજાના મિત્ર તમે તેને જોઇને એમના મનમાં દશરથરાજા, તે વેળાનું સુખ વગેરે સાંભરી આવ્યું. પણ તમે મિત્રભાવ બતાવવાને બદલે એમનો તિરસ્કાર અને ક્રોધથી અનાદર કરવા માંડ્યો તેવી ઘોર દશા દેખીને મારાં પ્રિયસખી,

કૌશલ્યાને એમ ઓછું આવ્યું જે મારૂં સર્વ હતું ન હતું થઇગયે. મારા મિત્ર પણ ક્રોધે ભરાઇ નિરસ્કાર કરે છે, તેથીજ મૂર્છા પામી ગયાં. હે રાજાજી! પુરન્ધ્રી–કુલસ્ત્રી–નાં હૃદય ફુલ જેવાં કોમલ હોય છે, જરા પણ ચોળાચોળ કે તાપ વેઠી શકતાં નથી માટેજ પ્રિયસખી તમારી આવી દુઃસહ ચાલ જોઇ ભાન ભુલી ગયાં.

૬૬. ૨–૫. શ્રીમાન્ દશરથ મહારાજ એવા ગુણવાન હતા કે એમના જેવા સગા જો મળતા હોય તો સર્વે માગી લે, તે મારા સંબંધી મિત્ર હતા, પ્રિયસખા હતા, મારૂં હૃદય પણ એજ હતા, અંગ માત્રજ જુદાં હતાં, હૃદયમાંના પ્રેમ આનંદની અખંડ મૂર્તિ હતા, આનંદથી પણ અધિક સર્વ જીવિતનું ફલ–દેહ ધારણ કર્યાથી જે ફલ-પુણ્યાદિક–પ્રાપ્ત થાય તે હતા, તે ઉપરાંત મારો દેહ પણ એમને આધીન હોવાથી દેહપણ એ હતા, પ્રાણ પણ એજ હતા, ને તેથી પણ અધિક જે કાંઇ પ્રિય હોઇ શકે તે એ હતા, અરેરે! દશરથ મહારાજ મારે શું શું ન હતા? એવા મારા પ્રિયમિત્ર તો ગયા પણ તેમનાં અર્ધાંગનાને તો મીઠી નજરે જોઉં.

૬૬. ૮–૧૧. એનાથી કૌશલ્યાથી, કે પતિથી–દશરથથી–વિજને–એકાંતમાં પ્રેમવિનોદ કરતાં હોય ત્યાં–કશો અધિક વાંક થતો તો એ બન્ને જુદે જુદે વખતે મારા ઉપર અવળો દોષ મુકતાં. કૌશલ્યા કેહેતાં કે જુઓ તમારા મિત્રે આજ આમ આમ કર્યું, દશરથ કહેતા કે જો તારી સખીએ આજ આમ આમ કર્યું, એવી એ બન્નેની મારા ઉપર અગાધ, અવિચ્છન્ન, સમાન પ્રીતિ હતી; તેની વળી વિશેષ નિશાની એ કે એમ મારા આગળ કહ્યા પછીથી એમને બન્નેને સલાહ કરાવવી–પ્રસાદ–ખુશી–કરાવવી–કે લડાવવાં એ મારા હાથમાં રેહતું, એવો હું એમનાં બન્નેનાં હૃદયનો અધિષ્ઠાતા હતો–અરેરે! તેજ આ કૌશલ્યા! અથવા એ વાત ન સંભારીજ સારી, કેમકે સંભારવાથી કાળજું બાળી નાંખે છે.

૬૬. ૧૬–૧૯. જુઓ માલતી માધવ પા. ૬૧, અંક ૪, શ્લોક ૭.

૬૭. ૨.—પાંચ–રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન, શાન્તા.

૬૭. ૩.—સુબાહુ શત્રૂ સુબાહુ નામના રાક્ષસના શત્રુ–રામ. એવું વિશેષણ આપીને રામ પોતાના પરાક્રમને લીધે તથા લોકોપકારિત્વને લીધે વિશેષ પ્રિય હતા એમ સૂચવ્યું છે.

૬૪. ૧૫. સીરધ્વજ—સીર–હળના ચિન્હવાળી ધ્વજાવાળા. વૈદેહ–વિદેહના રાજા, વૈદેહ—જનક.

૬૪. ૨૧. ઉષસ દેવી—ઉષસ્—પ્રાતઃકાલ પેહેલાંનો, ને રાત્રીના અંત પછીનો વખત, અરુણોદય સર્વે જે પ્રાતઃસંધ્યા—ઉષસ્—ને વન્દન કરે છે તે સમાન સર્વવન્દ્ય હે ભગવતિ !

૬૪. ૨૫. પ્રજાને ખુશી કરવામાંજ તત્પર, પછી વિચારે કે અવિચારે. પ્રજાએ ગમે તેવી જુઠી ગપ સીતાને માટે ચલાવી તોપણ તેની તુલના ન કરતાં સીતાને વનવાસ કાઢી એટલા પ્રજાઉપર વગર વિચારે વળગી રહેલા એ ઠપકો છે, ને જરા આડી સક્રોધ મશ્કરી છે. કૌશલ્યાને પણ પોતાના પુત્રને માટે મહેણું છે.

૬૫. ૮. રામે વગર કારણ સીતાને વનવાસ કાઢી, ને તેમ કરવામાં પોતાના પિતાનો મિત્રવર્ય હું તેની પણ દરકાર ન રાખી અને મારા કુલને અકારણ લાંછન લગાડ્યું એ તિરસ્કાર. અગ્નિ સીતાને શુદ્ધ કરે એમ બોલનાર રામના વિચારને પુષ્ટિ આપે છે તેથી તથા જે સીતામાં કલંક અશુદ્ધતા સંભવી શકતાં નથી તેનામાં તેની સંભાવના કરે છે માટે તેવા માણસોથી અમે વધતો તિરસ્કાર પામીએ છીએ.

૬૫. ૧૩–૧૬. તું શિશુ–બાલક–હો, મારા આગળ બાલક જેવી હોવાથી મારે માન આપવા યોગ્ય ન હો, અથવા મારી શિષ્યા હોવાથી તેમ હો, પણ તે બધું એક બાજુપર, હું તેનો વિચાર કર્યાવિનાજ તારી અતિશય, અતુલ પવિત્રતા જોઇને તારી ભક્ત બની રહી છું; તું મોટી વયનાંએ ન નમવું જોઇએ એવી બાલક હો અથવા શાસ્ત્રમાં નમનાનર્હ અધમ ઠરાવેલી સ્ત્રી જાતિમાંની હો, પણ તું એ લોકાચાર અને એ શાસ્ત્ર બન્નેનાથી મોટી છે, સર્વ જગતને પૂજવા યોગ્ય છે, સર્વેએ તને નમવું જોઇએ, કેમકે જે ગુણવાન્ છે તેના ગુણનીજ પૂજા થાય છે. કાંઈ તેની વયની કે જાતિની પૂજા થતી નથી આ પ્રમાણે સીતાનાં પૂજ્ય અરુન્ધતી પણ સીતાને પોતાની પૂજ્ય ગણે છે ત્યારે અગ્નિ એને શુદ્ધ કરે એ બોલ ખરેખર એના (વત્સા–બાલકી, સીતા) પ્રતિ હલકોજ છે.

૬૫. ૨૪–૨૫. પોતાના પ્રિયપતિ દશરથરાજાના મિત્ર તમે તેને જોઇને એમના મનમાં દશરથરાજા, તે વેળાનું સુખ વગેરે સાંભરી આવ્યું. પણ તમે મિત્રભાવ બતાવવાને બદલે એમનો તિરસ્કાર અને ક્રોધથી અનાદર કરવા માંડ્યો તેની ઘોર દશા દેખીને મારાં પ્રિયસખી,

કૌશલ્યાને એમ ઓછું આવ્યું જે મારૂં સર્વ હતું ન હતું થઇ ગયે. મારા મિત્ર પણ ક્રોધે ભરાઇ નિરસ્કાર કરે છે, તેથીજ મૂર્છા પામી ગયાં. હે રાજાજી! પુરન્ધ્રી–કુલસ્ત્રી–નાં હૃદય ફુલ જેવાં કોમલ હોય છે, જરા પણ ચોળાચોળ કે તાપ વેઠી શકતાં નથી માટેજ પ્રિયસખી તમારી આવી દુઃસહ ચાલ જોઇ ભાન ભુલી ગયાં.

૬૬. ૨–૫. શ્રીમાન્ દશરથ મહારાજ એવા ગુણવાન હતા કે એમના જેવા સગા જો મળતા હોય તો સર્વે માગી લે, તે મારા સંબંધી મિત્ર હતા, પ્રિયસખા હતા, મારૂં હૃદય પણ એજ હતા, અંગ માત્રજ જુદાં હતાં, હૃદયમાંના પ્રેમ આનંદની અખંડ મૂર્તિ હતા, આનંદથી પણ અધિક સર્વ જીવિતનું ફલ–દેહ ધારણ કર્યાથી જે ફલ–પુણ્યાદિક–પ્રાપ્ત થાય તે હતા, તે ઉપરાંત મારો દેહ પણ એમને આધીન હોવાથી દેહપણ એ હતા, પ્રાણ પણ એજ હતા, ને તેથી પણ અધિક જે કાંઇ પ્રિય હોઇ શકે તે એ હતા, અરેરે! દશરથ મહારાજ મારે શું શું ન હતા? એવા મારા પ્રિયમિત્ર તો ગયા પણ તેમનાં અર્ધાંગનાને તો મીઠી નજરે જોઉં.

૬૬. ૮–૧૧. એનાથી કૌશલ્યાથી, કે પતિથી–દશરથથી–વિજને–એકાંતમાં પ્રેમવિનોદ કરતાં હોય ત્યાં–કશો અધિક વાંક થતો તો એ બન્ને જુદે જુદે વખતે મારા ઉપર અવળો દોપ મુકતાં. કૌશલ્યા કેહેતાં કે જુઓ તમારા મિત્રે આજ આમ આમ કર્યું, દશરથ કહેતા કે જો તારી સખીએ આજ આમ આમ કર્યું, એવી એ બન્નેની મારા ઉપર અગાધ, અવિચ્છિન્ન, સમાન પ્રીતિ હતી; તેની વળી વિશેષ નિશાની એ કે એમ મારા આગળ કહ્યા પછીથી એમને બન્નેને સલાહ કરાવવી–પ્રસાદ–ખુશી–કરાવવી–કે લડાવવાં એ મારા હાથમાં રેહતું, એવો હું એમનાં બન્નેનાં હૃદયનો અધિષ્ઠાતા હતો–અરેરે! તેજ આ કૌશલ્યા! અથવા એ વાત ન સંભારીજ સારી, કેમકે સંભારવાથી કાળજું બાળી નાંખે છે.

૬૬. ૧૬–૧૯. જુઓ માલતી માધવ પા. ૬૧, અંક ૪, શ્લોક ૭.

૬૭. ૨.— ׳ મ. લઠ શત્રુઘ્ન, શાન્તા.

૬૭. સના શત્રુ–રામ. એવું વિશેપણ થા લોકોપકારિત્વને લીધે

૬૭. ૫. તનૂજા–પુત્રી.

૬૭. ૧૧–૧૨. એવા મારાઉપર અસાધારણ પ્રેમ રાખતા તે તમે કાલને મોઢે પડયા–મરી ગયા–ને આપણા સવિશેષ સંબંધનું બીજ–સીતા–તે પણ ગઇ, વનવાસ દુઃખમાં પડી, ત્યારે મારા આ વિશ્વ-જગત્—રૂપી નરકમાં જીવવાને ધિક્કાર છે, તમે ને સીતા ગયા પછી જગત્ નરકતુલ્ય દુઃખદાયક છે.

૬૭. ૧૭. આ તો—સીતાને વનવાસ કાઢવાનું.

૬૮. ૨૩.—૨૪. સિદ્ધ—જાણી તો, જ્ઞાનસિદ્ધ—છે જ્યોતિરુપ બ્રહ્મ જેને એવા એ—વશિષ્ઠાદિક—બ્રાહ્મણોની વાણીમાં વ્હેમ લાવવો નહિ, એ સફલ નહિ થાય એમ સમજવુંજ નહિ.

૬૮. ૧૦. ગુહ્ય કર્ણામૃત—સીતાને એ પુત્ર થયા છે એવી ગુહ્ય અને કાનને અમૃત જેવી મીઠી વાત.

૬૮. ૧૩.—૧૫. આ કાળાં કમલનાં પાંદડાં જેવા ચીકણા ને સહજ શ્યામ દેહવાળો, માથાપરની બાબરીથી શોભી રહેલો, પોતાના રૂપથી કરીને બધાં છોકરાંના ટોળાને દીપાવતો, અને ફરીથી જેમ રામચંદ્ર બાળક અવસ્થા પામી ગયા હોય તેવો રામના રૂપને મળતો આવતો જણાતો, આપણી નજરે પડતાંજ અમૃતથી આંખોને ઠારે છે તે કોણ હશે ?

૬૮. ૨૦—૨૩. ચૂડા (ચોટલી) થી ચુંબિત છે કંકપત્ર (તીરની પાછળ જે પીછાંના કડકા ઘાલેલા હોય છે તે) જેનાં એવાં શરના—જે તીરનાં પીછાંને એની ચોટલી અડે છે એવાં તીરના–બે ભાથા પુંઠે બાંધ્યાં છે; છાતીએ ભસ્મ કરી છે, ને રુરુ નામના મૃગનું ચર્મ ઓઢયું છે, ધોતીયું ભગવુ પહેર્યું છે પણ તેને મૂર્વી—પણછ—ના સૂત્રથી બાંધી લીધું છે; હાથમાં પીપળાનો દંડ, જપમાળા, ને વળી ચાપ—કામઠું—પણ આવી રહ્યું છે. એવાં બ્રાહ્મણનાં ને ક્ષત્રિયનાં એનાં ચિન્હ એનામાં મળ્યાં છે.

૬૯. ૫. રૂપાળાં માણસ ઘણું કરી સારાં આચરણવાળાં હોયછે, અહીંયાં એ વૃદ્ધ જનોની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવું એ સદ્વૃત્તિ કેહવાનો હેતુ છે.

૬૯. ૧૧—૧૨. આ છોકરાના બાલાપણથી અને મુગ્ધત્વથી વધી ગયેલો જે મિઠો અને પ્રીતિકર એનો મહિમા, એની શક્તિ, છે તે એવા અનુભવથી જાણીતા માણસવિના બીજા સમજી શકે તેમ નથી.

६९. १४. અયસ્કાન્ત—લોહચુંબક, લોહચુંબકનો કડકો જેમ લોઢાના ઢગલાને ખેંચે છે તેમ આ બાલક મારા—વૃદ્ધના—ઘણા સંસ્કારથી વિસ્તૃત ને કઠણ થયેલા હૃદયને પણ ખેંચે છે, પીગળાવે છે, તેમાં પ્રેમ ઉપજાવે છે.

૭૦. ૯. કંઇ કંઇ—આ છોકરો રામનો છે એવું.

૭૦. १४. સહજ તે વ.—સહજ—અકૃત્રિમ—જન્મથીજ મળેલી પવિત્ર વૃત્તિ અને દેખાવ; જોવા માત્રથીજ જેની પવિત્રતાનો નિર્ણય થાય એવો ભાવ.

૭૦. ૨૩—૨४. જુઓ પાને ૨૭ મે લીટી ૨૩—૨४.

૭१. ૯ દૌહિત્ર—દીકરીનો દીકરો.

૭१. १०. કથાપ્રાવિણ્ય-કથા—રામકથા-માં પોતાની પ્રવીણતા—હોશીયારી.

૭१. ૨૦. નૃત્ય, ગાયન, ને વાદિત્ર એ ત્રણના યથાયોગ્ય યોગનું નામ તૌર્યત્રિક, તેનાં પ્રથમ સૂત્રોના—નિયમના—રચનાર મુનિ ભરત કેહેવાય છે.

૭૨. १६. આવી—અકારણ વનવાસ જવા રૂપી.

૭૨. ૨૬—૨૭. આવું—સીતાને અકારણ વનવાસ જવા રૂપી—ઘોર વજ્ર મારા ઉપર ઉતર્યું—પડ્યું—(વજ્ર કહીને એ વૃત્તાન્તની દુઃસહ કઠોરતા અને નિર્દયત્વ સૂચવ્યાં છે) તે સંભારૂંછું, ત્યારે સર્વદા મારા ક્રોધભર્યા હૃદયમાં ગુપ્ત દુઃખકર્તા અગ્નિને ધખવાનો—ભડકે બળી બહાર પડવાનો—પ્રસંગ એ રીતે આવ્યો જણાય છે; કાં તો ચાપથી—કમાનથી—હું રામસાથે ને એની અમર્યાદ પ્રજા સાથે યુદ્ધ કરૂં, અથવા તો એમને શાપ દેઊં.

૭૩. ૨—૩. હે રાજાજી ! જ્યારે માની માણસોનું માન ખંડિત થાય છે ત્યારે તેમનું મન આમ—તમારા જેવું સક્રોધ રહે છે, એતો કુદરતિ નિયમજ છે, પણ તમે વિશેષ વિચારવાન્ છો માટે વિચારવું જોઇએ કે રામ તો તમારૂં છોકરૂં છે ને જે લોકને પાળવા જોઇએ તે દીન—ગરીબ—અણસમજણા છે. તમે એ બેમાંથી એકે ઉપર ક્રોધ કરવાને લાયક નથી.

૭૩. ४. એ— ચાપ અને શાપ.

૭૩. ૯. **પશુસમા** —'અશ્વ' એ શબ્દ પશુ—યજ્ઞમાં હોમવાનું પશુ—તેને લગતા શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યો છે, તે યુ[illegible]અશ્વ એવું યુદ્ધ

શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે તેથી આ કેવો છે તે કહો. આ ઠેકાણે લવ પોતાનું કુશલત્વ બતાવે છે.

૭૩. ૧૩. ચારની ચાર–ચાર પગે ચારજ, બીજાંની પેઠે આઠ નહિ.

૭૩. ૨૫. વાલ્મીકિ એમ કેહેવાના છે કે મારા રચેલા નાટકનો પ્રયોગ થનાર છે તે જોવા સર્વને નોતરો અને રંગભૂમિની ગોઠવણ કરાવો. જુઓ અંક ૭.

૭૪. ૧૬–૧૭. ઘોડાની સાથેના માણસો આ પ્રમાણે બોલે છે. સાત લોક-સાત ભુવનમાં જેના સમાન બીજો શૂર નથી–એવા સપ્તલોક એક શૂર, દશાસ્ય (દશમોઢાંવાળા–રાવણ)ના કુલના રિપુ (સંહાર કરનાર) શ્રીરામચન્દ્રનાં આ અશ્વ અને આ પતાકા (જયધ્વજ) છે, અથવા એ બન્ને એમના અતુલવીર્ય, પરાક્રમની, ખ્યાપના છે, એમના સમાન કોઇ નથી એમ બતાવવાની નિશાની છે. અશ્વમેધ કરવાનો એજ પ્રચાર છે કે જ્યારે કોઇ રાજા સર્વ ક્ષત્રિયને જીતા રહે ત્યારે તે એક અશ્વને છુટો મુકી દે. તેને જેનામાં સામા થયાનું સામર્થ્ય હોય તે બાંધી રાખે તે બધાં પાસેથી મુકાવી લાવીને પછી તે અશ્વને હોમી દે. આટલા માટે કેહે છે કે આ અશ્વને પાતાકા રામનાં અતુલ પરાક્રમની ખ્યાપના છે.

૭૫. ૭. અરિવિમર્દન–અરિ–શત્રુ–ને રોળી નાંખે એવા પ્રતાપવાળા,

૭૫. ૨૪. દર્પવીર્ય––ગર્વનું ગર્વિષ્ટ જનોનું––વીર્ય, પરાક્રમ તેનું ખંડન કરવા,

---

અંક ૫ મો.

૭૬. ૫. સુમંત્ર––રામનો જુનો સારથિ; લક્ષ્મણના પુત્ર ચન્દ્રકેતુની સાથે પણ તેજ આવેલો હતો.

૭૬. ૬. જવથી––ત્વરાથી, ઉતાવળથી.

૭૬. ૭. કાષ્ઠધ્વજ—કોવિદાર નામના વૃક્ષના લાકડાની બનાવેલી ધજા.

૭૬. ૧૪. રામના કુલના રીવાજપ્રમાણે પંચશિખા ધારણ કરવાવાળો આ સમર—યુદ્ધ—ને મોખરે ઉભેલો છે એવો પરાક્રમી, અને નાનો છતાં પણ હિંમતવાળો છે.

૭૬. ૧૫. કોટિ—છેડા; જે ધનુ—કમાન—ના છેડા ઘણુ ઘણુ એમ ઉપરાઉપરી બાણ ફેંકવાને લીધે ગાજતા રેહે.

૭૬. ૧૬. ચમૂ—સેના.

૭૫. ૧૮—૨૧. કરિશિર—હાથિનાં માથાં. નવરઘુકુલ ૨૦—રઘુકુલનો—રઘુવંશનો—અપ્રસિદ્ધ, આજ સુધી સાંભળવામાં પણ ન આવેલો એવો અને, નવીનજ કોઇ છોડ (પ્રરોહ) ઉછરી આવ્યો હોય, કોઇ રઘુવંશનો અજાણ્યો પણ નવીન બાળક હોય એટલો પરાક્રમી. કુતુહલ—આશ્ચર્ય, જિજ્ઞાસા.

૭૬. ૨૪—૨૭. સુરદાનવનાથી—સુર, દેવ, અને, દાનવ, રાક્ષસ તે બન્નેના કરતાં પણ વધારે. કૌશિકયજ્ઞ—વિશ્વામિત્રનો યજ્ઞ. રઘુવર—રઘુ કુલમાં વર, શ્રેષ્ઠ. સર્વથી મોટા, રામ. ધનુર્ધર—ધનુષ ધારણ કરેલા, લડવા માટે ધનુષ્ લેઇને ગયેલા.

૭૭. ૬. મેગળમેઘમાલા—મેગળ—હાથી—તે રૂપી મેઘ—વાદળાં-ની માલા—હાર, ટોળું.

૭૭.૨૧. દ્વંદ્વયુદ્ધ—બે પક્ષનો એકેક સમાનવયપરાક્રમવાળો યોદ્ધો લડે તે;

૭૭.૨૩. ઇક્ષ્વાકુ—રઘુવંશના મૂળ પુરૂષ.

૭૮. ૧. આખ્યાયકો—યુદ્ધ સમયે ઉભયપક્ષના મુખ્ય યોદ્ધાનાં નામ વગેરે કહી બતાવવા નિયમેલા માણસ; ભાટ વગેરે.

૭૮. ૧૧—૧૨. જેમ મદોન્મત્ત, ગર્વયુક્ત, સિંહનું બચ્ચું, દ્વિરદ—હાથી—ના સાથ, ટોળા, ને વિદારવાના કામમાંથી મેઘની ગર્જના સાંભળીને પાછું વળે છે, તેની સામે લડવા જાય છે, તેમ આ બાલ વીર પાછો વળે છે. ચંદ્રકેતુને મેઘ સાથે ને લવને સિંહ સાથે સરખાવીને ઉભયના પરાક્રમની સમાનતા સાચવી છે.

૭૮. ૧૪. ઐક્ષ્વાકુ—ઇક્ષ્વાકુના. તું ઇક્ષ્વાકુનો વંશ, જે ઘણો પરાક્રમી કહેવાયો છે તે વંશનો છે એટલે તારી સાથે યુદ્ધ કરવામાં વડાઇ રહેલી છે.

૭૯. ૧૯—૨૨. કોઇ દિવસ ન દીઠેલા એવા અદ્ભુત ગર્વથી—પરાક્રમના આવેશથી—મારા સામી, મને ગણકારતો ન હોય એમ, દૃષ્ટિ કરીને ઉભો, એટલામાં સેનાના માણસો એની પુઠે પડ્યા તેથી ધનુષ તાણતો તેમને સંહારવા તેમની તરફ ફર્યો. આ પ્રમાણે બે તરફ વાંકફરતી કરતાં એ કેવો દેખાય છે તે બીજી બે પંક્તિમાં કહેછે. દ્વિધા—બે તરપ, સામસામી દિશામાં—વાતા મરુત્—વાયુથી, હીંદોળે ચઢી રહેલા—આ તરફ ને પેલી તરફ ઘસડાતા—ઇન્દ્રચાપ

શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે તેથી આ કેવો છે તે કહો. આ ઠેકાણે લવ પોતાનું કુશલત્વ બતાવે છે.

૭૩. ૧૩. ચારની ચાર–ચાર પગે ચારજ, બીજાંની પેઠે આઠ નહિ.

૭૩. ૨૫. વાલ્મીકિ એમ કેહેવાના છે કે મારા રચેલા નાટકનો પ્રયોગ થનાર છે તે જોવા સર્વને નોતરો અને રંગભૂમિની ગોઠવણ કરાવો. જુઓ અંક ૭.

૭૪. ૧૬–૧૭. ઘોડાની સાથેના માણસો આ પ્રમાણે બોલે છે. સાત લોક-સાત ભુવનમાં જેના સમાન બીજો શૂર નથી–એવા સપ્તલોક એક શૂર, દશાસ્ય (દશમોઢાંવાળા–રાવણ) ના કુલના રિપુ (સંહાર કરનાર) શ્રીરામચન્દ્રનાં આ અશ્વ અને આ પતાકા (જયધ્વજ) છે, અથવા એ બન્ને એમના અતુલવીર્ય, પરાક્રમની, ખ્યાપના છે, એમના સમાન કોઇ નથી એમ બતાવવાની નિશાની છે. અશ્વમેધ કરવાનો એજ પ્રચાર છે કે જ્યાંરે કોઇ રાજા સર્વ ક્ષત્રિયને જીતા રહે ત્યાંરે તે એક અશ્વને છુટો સુકી દે. તેને જેનામાં સામા થયાનું સામર્થ્ય હોય તે બાંધી રાખે તે બધાં પાસેથી મુકાવી લાવીને પછી તે અશ્વને હોમી દે. આટલા માટે કેહે છે કે આ અશ્વને પાતાકા રામનાં અતુલ પરાક્રમની ખ્યાપના છે.

૭૫. ૭. અરિવિમર્દન–અરિ–શત્રુ–ને રોળી નાંખે એવા પ્રતાપવાળા,

૭૫. ૨૪. દર્પવીર્ય––ગર્વનું ગર્વિષ્ટ જનોનું––વીર્ય, પરાક્રમ તેનું ખંડન કરવા,

---

अंक ५ मो.

૭૬. ૫. સુમંત્ર––રામનો જુનો સારથિ; લક્ષ્મણના પુત્ર ચન્દ્રકેતુની સાથે પણ તેજ આવેલો હતો.

૭૬. ૬. જવથી––ત્વરાથી, ઉતાવળથી.

૭૬. ૭. કાંચધ્વજ—કોવિદાર નામના વૃક્ષના લાકડાની બનાવેલી ધ્વજા.

૭૬. ૧૪. રામના કુલના રીવાજપ્રમાણે પંચશિખા ધારણ કરવાવાળો આ સમર—યુદ્ધ—ને મોખરે ઉભેલો છે એવો પરાક્રમી, અને નાનો છતાં પણ હિંમતવાળો છે.

૭૬. ૧૫. કોટિ—છેડા; જે ધનુ—કમાન—ના છેડા ઘણ ઘણ એમ ઉપરાઉપરી બાણ ફેંકવાને લીધે ગાજતા રેહે.

૭૬. ૧૬. ચમૂ—સેના.

૭૫. ૧૮—૨૧. કરિશિશ—હાથિનાં માથાં. નવરઘુકુલ ૦—રઘુકુલનો—રઘુવંશનો—અપ્રસિદ્ધ, આજ સુધી સાંભળવામાં પણ ન આવેલો એવો અને, નવીનજ કોઇ છોડ (પ્રરોહ) ઉછરી આવ્યો હોય, કોઇ રઘુવંશનો અજાણ્યો પણ નવીન બાળક હોય એટલો પરાક્રમી. કુતુહલ—આશ્ચર્ય, જિજ્ઞાસા.

૭૬. ૨૪—૨૭. સુરદાનવનાથી—સુર, દેવ, અને, દાનવ, રાક્ષસ તે બન્નેના કરતાં પણ વધારે. કૌશિકયજ્ઞ—વિશ્વામિત્રનો યજ્ઞ. રઘુવર—રઘુકુલમાં વર, શ્રેષ્ટ. સર્વથી મોટા, રામ. ધનુર્ધર—ધનુષ ધારણ કરેલા, લડવા માટે ધનુષ્ લેઇને ગયેલા.

૭૭. ૬. મેગળમેઘમાલા—મેગળ—હાથી—તે રૂપી મેઘ—વાદળાં-ની માલા—હાર, ટોળું.

૭૭.૨૧. દ્વંદ્વયુદ્ધ—બે પક્ષનો એકેક સમાનવયપરાક્રમવાળો યોદ્ધો લડે તે;

૭૭.૨૩. ઇક્ષ્વાકુ—રઘુવંશના મૂળ પુરૂષ.

૭૮. ૧. આખ્યાયકો—યુદ્ધ સમયે ઉભયપક્ષના મુખ્ય યોદ્ધાનાં નામ વગેરે કહી બતાવવા નિયમેલા માણસ; ભાટ વગેરે.

૭૮. ૧૧—૧૨. જેમ મદોન્મત્ત, ગર્વયુક્ત, સિંહનું બચ્ચું, દ્વિરદ—હાથી—ના સાથ, ટોળા, ને વિદારવાના કામમાંથી મેઘની ગર્જના સાંભળીને પાછું વળે છે, તેની સામે લડવા જાય છે, તેમ આ બાલ વીર પાછો વળે છે. ચંદ્રકેતુને મેઘ સાથે ને લવને સિંહ સાથે સરખાવીને ઉભયના પરાક્રમની સમાનતા સાચવી છે.

૭૮. ૧૪. ઐક્ષ્વાકુ—ઇક્ષ્વાકુના. તું ઇક્ષ્વાકુનો વંશ, જે ઘણો પરાક્રમી કહેવાયો છે તે વંશનો છે એટલે તારી સાથે યુદ્ધ કરવામાં વડાઇ રહેલી છે.

૭૯. ૧૯—૨૨. કોઇ દિવસ ન દીઠેલા એવા અદ્ભુત ગર્વથી—પરાક્રમના આવેશથી—મારા સામી, મને ગણકારતો ન હોય એમ, દૃષ્ટિ કરીને ઉભો, એટલામાં સેનાના માણસો એની પુઠે પડયા તેથી ધનુષ તાણતો તેમને સંહારવા તેમની તરફ ફર્યો. આ પ્રમાણે બે તરફ વાંકફરતી ૫રતાં એ કેવો દેખાય છે તે બીજી બે પંક્તિમાં કહેછે. દ્વિધા—બે તરફ, સામસામી દિશામાં—વાતા મરૂત્—વાયુથી, હીંદોળે ચઢી રહેલા—આ તરફ ને પેલી તરફ ઘસડાતા—ઇન્દ્રચાપ

ધર—ઇન્દ્રનું ચાપ, ધનુષ, ઇન્દ્રધનુષ જેમાં ઝળકી રહ્યુ છે એવા મેઘ—વાદેળા—ની રમ્ય લક્ષ્મી—શોભા ધારણ કરે છે. પોતે હાથમાં ધનુષ ઝાલેલું છે ને આમ તેમ ફરે છે તેથી ઇન્દ્રધનુષ્યયુક્ત મેઘ (રામના કુલના સર્વે સહજ શ્યામ વર્ણ હતા માટે મેઘ જેવો જેમ એવડા વાયુથી આમતેમ ધસડાયાં જાય તેવો એ દીસે છે.

૭૯. ૨૩. વિસ્મય—લવના અતુલ પરાક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલું આશ્ચર્ય.

૮૦, ૪. કાલક્ષેપ—વિલંબ.

૮૦. ૧૧.—૧૪. આ—અજવાળું—વિજળીનો ને અંધારાનો ભયંકર યોગ થઇ ગયો તેનું છે શું ? કે તેનાથી એકદમ ઝંખ્પાઇને આંખ મીચાઇ ગઇ ને, ફરી ઉઘડી તોપણ કાંઇ દેખી શકતી નથી એટલુંજ નહિ પણ ઉલટી દુઃખે છે. બધું સૈન્ય, જૃમ્ભકાસ્ત્રો—જૃમ્ભા=બગાસું, ઉંઘ, ઉત્પન્ન કરનાર અસ્ત્રો—ના બળથી ઉંઘી જઇને સ્તબ્ધ થઇ એવું દેખાય છે કે જાણે ચિત્રમાંનાં પુતળાં ઉભાં છે. આવું થાય છે ત્યારે ખરે, જૃમ્ભકાસ્ત્રોજ, અજિત—ન જીતાય એવા—બળવાળાં જૃમ્ભકાસ્ત્રોજ ઉઠી રહ્યાં હોવાં જોઇએ.

૮૧. ૨—૩. એ—જૃમ્ભકાસ્ત્રો—કૃશાશ્વ ઋષિના પુત્ર (તનય) છે, એમણે મૂલ પેદા કરેલાં છે; તેમની પાસેથી વિશ્વામિત્રને મળ્યાં છે, તેમણે સમ્પ્રદાય—ગુરૂ સમ્પ્રદાય—થી રામચંદ્રને આપ્યાં, તેમની પાસે આજ પણ રહેલાં છે.

૮૧. ૩. અતિ ઉગ્ર છે સત્વગુણનો પ્રકાશ જેનો તે અતિ ઉગ્ર સત્વ પ્રકાશવાળા—રજોગુણ કે તમોગુણ વિનાની માત્ર સત્વગુણમય પ્રકૃતિવાળા, મન્ત્રદ્રષ્ટા—મન્ત્રને જોનાર—મન્ત્ર રચનાર ઋષિઓ. બહુ તપ કરીને કેવલ સત્વગુણ પ્રાપ્ત કરેલો એવા ઋષિઓ જૃમ્ભક જેવાં દિવ્ય અસ્ત્રોને પોતાના તપના પ્રભાવથીજ, ગુરૂસમ્પ્રદાય વિના પણ મેળવી શકે.

૮૧. ૧૩. ગુણગ્રામ—ગ્રામ પ્રત્યય સમૂહ વાચક છે; ગુણનો સમૂહ. એ (લવ પક્ષે ચન્દ્રકેતુ, ચન્દ્રકેતુ પક્ષે લવ) મારી નજરે પડતાંજ મારૂં હૃદય એકરસ—પ્રેમરસ—નાજ ધ્યાનમાં યુદ્ધના સર્વ વિચાર મુકી દઇને, લીન થઇ જાય છે, તેનું શું કારણ હશે ? અમે આમ મળ્યા તેથી, એના ગુણથી, કે પૂર્વજન્મના સંબંધથી, કે પ્રીતિના પરિચયથી, કે મારા જાણવામાં નહોય એવા કોઇ ગુહ્યસંબંધને લીધે.

સાથે યુદ્ધ કરવા ઉભો છું તે વેળે એથી ઉલટોજ ભાવ—પ્રીતિ આવે છે? લવ અને ચન્દ્રકેતુ ભાઈ થાય છે તેમની સ્થિતિનું ન કવિએ કેવી યુક્તિથી કર્યું છે તે જોવા લાયક છે.

ારામૈત્રક—તારાની—ગૃહની—મૈત્રી—અનુકૂલતાને લીધે થ- ી મૈત્રિ.

ચક્ષૂરાગ—જોવા માત્રથીજ પ્રીતિ થઇ આવે તે.

-૨૫. જે અકારણ—કોઈ પણ બહારના કારણ સિવાય—અંતર્ ાંથી ગુપ્ત પ્રેમનો ઉભરો કોઇના ઉપર ઉભરાઇ આવે તેવી વૃત્તિને અટકાવા ધારે તો પણ અટકાવી શકાતી નથી. ખરો, અને શુદ્ધ પ્રેમ તો એજ છે. એ સ્નેહરૂપી ગુપ્ત તંતુથી કરીનેજ બેનાં—જે- નામાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેનું અને જેને માટે પ્રીતિ થઇ હોય તેનું—અંતર્—હૃદય—શીવાઇ જાય છે—એક થઇ જાય છે, જુદાં નથી પડી શકતાં—એક તરફ આકર્ષાય છે.

—૩. રાજપટ્ટ—એક જાતનો મણિ થાય છે, તેના જેવાં સુંવાળાં. કોમલ. સાયક=તીર, બાણ.

૮. મેં યુદ્ધ કરવા શસ્ત્ર ખેંચ્યું છે તથાપિ પણ હું વિમુખ—યુદ્ધથી વિમુખ—યુદ્ધવિનાના બીજાજ (પ્રેમના) વિચારમાં છું તેથી એ (મારા સામો થયેલો) મને શું કેહેશે, મારા પરાક્રમ વિષે શું ધારશે. મને પ્રીતિ થાય છે તેથી મેં પ્રહાર થઇ શકતો નથી, તેથી એ મારા વીર્યની શંકા લાવશે. એકેકનું હૃદય જાણી શકતા નથી તેથી બન્ને કુમાર આમ ધારે છે એ જોવા જેવું છે.

. ૧૪—૧૫. મતલબ એવી છે કે સીતા—વનવાસ જવાથી મરણુજ પામી હશે, એટલે પુત્રની તો આશાજ ક્યાંથી!

૨. ૨૪. સાહસૈકરસક્રિયા—સાહસ એજ છે એક રસ જેનો એવી ક્રિયા. અત્યંત સાહસિક કામ, લવ જેવા અતુલ વીર્યવાન્ જોડે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવાનું.

૯૩. ૧૧—૧૪. જે બાલક—લક્ષ્મણ—ઇન્દ્રજિત જેવા મોટા યોદ્ધાને વગર મેહેનતે સહજ જીતી શક્યા તે તારા પિતા હે વત્સ! કાલેજ જન્મ્યા છે; મારા મોઢા આગળ તેજ હજુ તો છોકરા જેવા છે, તેનો છોકરો તું તે તો મારી નજરમાં છેકજ છોકરૂં—વીરચરિત્ર પાળવાનું સમજે પણ નહિ એવો હોઉં તેમાં શી નવાઇ? તથાપિ પણ મેં એમ ધારેલો

તું વીરચરિત્ર—ખરા રામ જેવા વીર પુરૂષોને પાળવા યોગ્ય ચરિત્ર—આ લીંમાં, લવ પગે ચાલે છે માટે તેની સાથે પગે ચાલીનેજ લઢવું એવો સમાનતાનો યુદ્ધ ન્યાય—પાળે છે તેથી હું બહુ પ્રસન્ન થયોછું. અને એમ કહું છું કે તારા જેવા સુપુત્રથી કરીને તારા પિતામહ—દશરથ—નું કુલ પ્રતિષ્ઠા—પ્રખ્યાતિ પામ્યું; એ કુલની મહત્તા તારાવડે રામલક્ષ્મણાદિકના પછી પણ ચાલુ રહી. ભવિષ્યને બદલે રહી, પામ્યું એવો ભૂતકાલ વાપરે છે તેની મતલબ પોતાની પુરેપુરી ખાત્રી થઈ ગઈ તે બતાવવાની છે.

૯૨. ૧૭—૧૮. મારા બીજા ત્રણે—લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન—તાત, રઘુજ્યેષ્ઠ—રામ—ને પુત્ર નથી ત્યારે આપણા કુલની પ્રતિષ્ઠા કેમ રેહેશે એવા દુઃખથી નિરંતર બળ્યાં કરે છે.

૯૩. ૨૧. પોતાનામાં પ્રીતિ અને વીર્ય બે ઉદ્દીપ્ત થયાં છે માટે રસનું મિશ્રણ થયું કેહે છે.

૯૩. ૨૩—૨૬. ચંદ્રના ઉગવાથી જેમ પોયણી મલકી રહે છે તેમ આને—ચન્દ્રકેતુ—ને જોઇને મારી આંખ પ્રસન્ન—પ્રીતિભરી—થઇ રહી છે; એમ છતાં પણ મારો આ વિકચવીર—પ્રકટ વીરરસ ભર્યો ને શૂરથી ઉછળી રહેલો હાથ, કલહ—યુદ્ધ ઇચ્છે છે, ને ઝણઝણાટનો ક્રૂર (પ્રીતિરસથી વિપરીત) ધ્વનિ(શબ્દ) કરતા ગુણ—દોરો, પણછ—થી ગાજી રહેલા—પણછ ચઢાવી તંગ કરેલી તેથી ગાજી રહેલા ધનુષ ઉપર પ્રીતિ ધારે છે—યુદ્ધ કરવા માટે ધનુષ્ તાણે છે.

૯૪. ૨. કકુત્સ્થ—ઇક્ષ્વાકુવંશમાં એક મહા પરાક્રમી રાજા થઇ ગયેલા છે, તેના જેવું.

૯૫. ૮. રામલક્ષ્મણના ધનુ ૧૦—રામ અને લક્ષ્મણના ધનુષ્ની જ્યા (પણછ) ના ઘોષ (ગુંજારવ) રૂપી મંત્રથી. એવો આશિર્વાદ કેહેવાની મતલબ એવી કે રામ અને લક્ષ્મણ જેવો તું પ્રતાપી અને પરાક્રમી થજે.

૯૬. ૨૪—૨૫. અમે આવા, ક્રતુ (યજ્ઞ, અશ્વમેધ) ના પ્રતિપક્ષના, યજ્ઞ અટકાવનારા અધર્મી નથી, તેમ રામ જેવાના ગુણની અમને ઇર્ષ્યા પણ નથી કેમકે એ રાજાના મહાગુણને કોણ નહિ નમે? સર્વે નમશે. તથાપિ પણ આ ઘોડાને બાંધ્યો છે તેનું કારણ એવું છે કે એ તુરંગમ (ઘોડા) નું રક્ષણ કરનારાઓ જે અસહ—નખમાય એવી,

ક્ષત્રિય માત્રને હલકા પાડનારી વાણી (જુઓ પા. ૭૪ લીટી ૧૬–૧૭) બોલતા હતા તેથી મારી વૃત્તિ ઉકળી ગઈ, મને ક્રોધ આવ્યો ને મેં ઘોડાને બાંધ્યો.

૯૫. ૪. આવી—પાને. ૭૪ મે કહી છે તેવી ગર્વિષ્ટ. ગર્વિષ્ટવાણી બહુ હલકી ને કલહ કરાવનારી છે તે વિષે સંસ્કૃતમાં પ્રમાણ કેહેછે, ને નમનતાઇની વાણી સુખ કર્તા છે તે વિષે પણ બીજું પ્રમાણ કેહેછે. નરમ વાણી કેવી છે કે કામધેનુ—આપણે જેજે ઇચ્છિએ તેતે તરત પુરૂ પાડનારી દેવલોકની ગાય--ના જેવી છે. એવી વાણીને ધીરા—ડાહ્યા—સર્વ મંગલ--સુખ--ની માતા—આપનારી કેહે છે ને કામધેનુ પણ કેહે છે. કામધેનુ જ્યમ દૂધ દે, નિર્ધનતા ટાળે, પૂજાથી પાપ કાપે ને વાછડાં જણે તેમ મૃદુ વાણી પણ ઇચ્છારૂપી દૂધ દેછે, નિર્ધનતા ટાળે છે, પાપ હરે છે ને સાચી કીર્તિરૂપી વાછડાં જણેછે. વેદમાં તેમજ બૃહદારણ્યક ઉપનિષત્માં વાણીને ઘણીવાર ધેનુ કહેલી છે. वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारःस्तनाइत्यादि ॥बृह.॥

૯૫. ૧૪. પરિપૂત—શુદ્ધ સંસ્કારી.

૯૫. ૧૫. આર્ષ સંસ્કારસહિત—ઋષિઓને યોગ્ય સંસ્કારસહિત, સંસ્કૃત વાણીથી. ક્ષત્રિઓ તેવું સંસ્કૃત બોલી ન શકે માટે સુમંત્રને આશ્ચર્ય લાગ્યું.

૯૬, ૪. જામદગ્ન્ય–જમદગ્નિના પુત્ર, પરશુરામ.

૯૬. ૧૩—૧૬. જે મહાપરાક્રમી ભગવાન્ ભૃગુપુત્ર—પરશુરામ—ને પણ શ્લાઘ્ય—વખાણવા યોગ્ય ગણતો નથી, અને જે વડે ત્રણે લોકને અભયદાન—ભયનો નાશ કરી નાંખવારૂપી દક્ષિણા—મળેલું એવા તાતનાં—રામનાં—પવિત્ર ચરિત—પરાક્રમને પણ જે જાણતો નથી એવો આ તો કોઈ એક નવોજ પુરૂષાવતાર છે; નવીનજ માણસ છે; અથવા પરમાત્માને વેદમાં પુરૂષ કહેલા છે ને તેના મચ્છ, કચ્છ, વરાહ આદિક દશઅવતાર થયા એમ માનેલું છે, પણ આ—લવ—તો કોઇ વાર ન સાંભળેલો. એવો કોઇક નવો, પરશુરામ, રામ વગેરે અવતારનો પણ હીસાબ ન ગણે એવો પુરૂષાવતાર થયો હોય એમ લાગે છે, એવું મશ્કરીમાં કેહે છે.

૯૬. ૨૦—૨૧. એમ છે એટલે તું તારા પિતા, રામ, નાં લાંછન ખોળી શકતો નથી.

તું વીરચરિત્ર—ખરા રામ જેવા વીર પુરૂષોને પાળવા યોગ્ય ચરિત્ર—અહીંયાં, લવ પગે ચાલે છે માટે તેની સાથે પગે ચાલીનેજ લઢવું એવો સમાનતાનો યુદ્ધ ન્યાય—પાળે છે તેથી હું બહુ પ્રસન્ન થયોછું. અને એમ કહું છું કે તારા જેવા સુપુત્રથી કરીને તારા પિતામહ—દશરથ—નું કુલ પ્રતિષ્ઠા—પ્રખ્યાતિ પામ્યું; એ કુલની મહત્તા તારાવડે રામલક્ષ્મણાદિકના પછી પણ ચાલુ રહી. ભવિષ્યને બદલે રહી, પામ્યું એવો ભૂતકાલ વાપરે છે તેની મતલબ પોતાની પુરેપુરી ખાત્રી થઈ ગઇ તે બતાવવાની છે.

૯૩. ૧૭—૧૮. મારા બીજા ત્રણે—લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન—તાત, રઘુજ્યેષ્ઠ—રામ—ને પુત્ર નથી ત્યારે આપણા કુલની પ્રતિષ્ઠા કયમ રેહેશે એવા દુઃખથી નિરંતર બળ્યાં કરે છે.

૯૩. ૨૧. પોતાનામાં પ્રીતિ અને વીર્ય બે ઉદ્દીપ્ત થયાં છે માટે રસનું મિશ્રણ થયું કેહે છે.

૯૩. ૨૩—૨૬. ચંદ્રના ઉગવાથી જયમ પોયણી મલકી રહે છે તેમ આને—ચન્દ્રકેતુ—ને જોઇને મારી આંખ પ્રસન્ન—પ્રીતિભરી-થઇ રહી છે; એમ છતાં પણ મારો આ વિકચવીર—પ્રકટ વીરરસ ભર્યો ને શૂરથી ઉછળી રહેલો હાથ, કલહ—યુદ્ધ ઇચ્છે છે, ને ઝણઝણાટનો ક્રૂર (પ્રીતિરસથી વિપરીત) ધ્વનિ(શબ્દ) કરતા ગુણ—દોરો, પણછ—થી ગાજી રહેલા—પણછ ચઢાવી તંગ કરેલી તેથી ગાજી રહેલા ધનુષ ઉપર પ્રીતિ ધારે છે—યુદ્ધ કરવા માટે ધનુષ્ તાણે છે.

૯૪. ૨. કકુત્સ્થ—ઇક્ષ્વાકુવંશમાં એક મહા પરાક્રમી રાજા થઇ ગયેલા છે, તેના જેવું.

૯૪. ૮. રામલક્ષ્મણના ધનુ. ૧૦—રામ અને લક્ષ્મણના ધનુષ્ની જ્યા (પણછ) ના ઘોષ (ગુંણગુંણાટ) રૂપી મંત્રથી. એવો આશિર્વાદ કેહેવાની મતલબ એવી કે રામ અને લક્ષ્મણ જેવો તું પ્રતાપી અને ધનુર્વિદ્યામાં એક્કો થજે.

૯૪. ૨૨—૨૫. અમે આવા, ક્રતુ (યજ્ઞ, અશ્વમેધ) ના પ્રતિપક્ષના, યજ્ઞ અટકાવનારા અધાર્મિ નથી, તેમ રામ જેવાના ગુણની અમને ઇર્ષ્યા પણ નથી કેમકે એ રાજાના મહાગુણને કોણ નહિ નમે? સર્વે નમશે. તથાપિ પણ આ ઘોડાને બાંધ્યો છે તેનું કારણ એવું છે કે એ તુરંગમ (ઘોડા) નું રક્ષણ કરનારાઓ જે અસહ—નખમાય એવી,

૮૯. ૨૭. વારૂણાસ્ત્ર—વરૂણ—પાણીનાં દેવ—તેમનું—જલ લાવનારૂં—અસ્ત્ર.

૯૦. ૬—૧૦. આખા જગતનો નાશ શી રીતે થશે એ વિષે જુદા જુદા મત છે. મહાદેવ, કાલકંઠનું—સંહાર કરનાર—દેવનું—રૂપ ધરીને સર્વને ગળી જશે એમ મત છે, અને બીજું એવું મત છે કે પૂર્વે નારાયણે આ જગતને સર્જ્યું છે, પોતે ઇચ્છા કરીને જલમાં સૂતા અને તેમની નાભીમાંથી કમલ થયું, તેમાંથી બ્રહ્મા થયા ને તેમણે જગત્ સર્જ્યું; તેજ નારાયણ પાછા સર્વને પોતાનામાં વિરાટ્રૂપ ધરી ગળી જશે અને યોગનિદ્રામાં પડી જશે એટલે સર્વનો અંત આવશે. આ બે વિચારને અનુસરીને અત્રે લખેલું છે.

૯૦. ૧૪—૧૫. વિવર્તની વ્યાખ્યા વગેરે જુઓ ટીકા. પા. ૨૫ મે લી. ૨૫ મી ઉપરની. બ્રહ્મને વિષે જેમ વિવર્તરૂપે આ જગત્ વગેરે વ્યવહાર અજ્ઞાનને લીધે ભાસે છે, ને તત્વજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે, એકજ અદ્વિતીય, અખંડાનંદ પરમાત્માજ જણાય છે અર્થાત્ વિવર્તરૂપી ભ્રમનો બ્રહ્મમાં લય-નાશ—થાય છે, જ્ઞાનથી જેમ વિવર્તનો નાશ થાય છે તેમ વાયુથી મેઘનો નાશ થયો; વિવર્તનો લય તો બ્રહ્મમાં થઈ જાય છે, પણ આ મેઘનો તો લય ક્યાં થયો તે પણ જણાતું નથી. એટલો પ્રબલ વાયુ આવ્યો કે મેઘને ક્યાં જોતા જોતામાં લેઇ ગયો તે સમજાયું પણ નહિ.

૯૧. ૫—૮. દિનકર કુલ વ.—દિનકર—સૂર્ય—કુલના ચંદ્રરૂપી-સૂર્યકુલના સર્વને ચંદ્રનીપેઠે આનંદ આપી શીતલ કરનાર હે ચંદ્રકેતુ! અહિં શાબ્દ વિરોધ છે, દિનકરકુલ—સૂર્યના કુલનો ચંદ્ર સૂર્યને તેજિત કરનાર એ વિરોધ, તેનો ઉપર પ્રમાણે પરિહાર. હિમશકલસમાં-બરફના કડકા જેવાં.

૯૧. ૧૧. મહાવીરપ્રધાન—મહાવીરરસ એજ છે પ્રધાન મુખ્ય, જેનામાં એવો; બહુ વીર્યવાન્.

૯૧. ૧૭—૨૦ અસ્ત્રવેદ—અસ્ત્ર—બાણ વગેરે—નો વેદ—ધનુર્વેદ. સમુદય—સમૂહ. અથવા સર્વ જગતના પુણ્યનો મૂર્તિધારી રાશિ—ઢગલો—છે.

૯૧. ૨૫. પરમ ધર્મ—મુખ્ય, મોટો ધર્મ, મોક્ષસાધન. રામને પરમધર્મની મૂર્તિ કેહેવાનું કારણ એટલું કે જેમ ધર્મથી કરીને મન શુદ્ધ થાયછે તેમ એમને દીઠાથી ૪ થા શ્લોકમાં કેહે છે તેવી અસર થઇ ગઇ.

૮૬. ૨૨. તાડકા—એ નામની રાક્ષસી રામને પરણવા આવી હતી તેનું નાક તપોવનમાં કાપી લીધું છે એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. સ્ત્રીનું નાક કાપવું એ શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કાર્ય ગણ્યું છે, માટે રામને તે દોષ લવ લગાડે છે.

૮૬. ૨૫. દાખ્યાવિના વ.—એ માત્ર મશ્કરીમાંજ કેહેછે.

૮૬. ૨૬. વાળીની સ્ત્રીને માટે સુગ્રીવને તેની સાથે વિરોધ ચાલતો હતો. રામને સુગ્રીવની સહાયની જરૂર હતી તેથી સુગ્રીવને પોતે મદદ કરીને વાલી સાથે યુદ્ધ કરાવ્યું. પોતે યુદ્ધમાં તટસ્થ રહ્યા હતા પણ કેહેવાય છે કે પોતે ઝાડ પાછળ સંતાઇ રહીને વાલીને બાણ મારી મારી નાંખ્યો, અને સુગ્રીવે માર્યો એમ ઠરાવી નિર્દોષપણું દેખાડયું એ કથાની સૂચના અહીં કરી છે. ચાતુર્ય એ કેવલ વ્યાજસ્તુતિ છે. મતલબ તો એથી ઉલટો ભાવ—લુચ્ચાઇ, મૂર્ખાઈ—કેહેવાની છે.

૮૭. ૧૪—૧૭ ચંદ્રમાં કલંક ઝગઝગે છે, અથવા કમલ ઉપર કાળો ભમરો ભમ્યાં કરતો હોય છે તેના જેવો મુખનો લંક—આકાર—ક્રોધથી ફરકી રહેલી ભમરોને લીધે જણાતો હતો.

अंक. ६ ट्ठो.

૮૮. ૧૯. દુંદુમાયિત—દુમ્ દુમ્ એવો શબ્દ કરતાં.

૮૯. ૨—૩. ત્વષ્ટા—વિશ્વકર્મા—ના યંત્રઉપર—ચક્ર ઉપર—ચઢાવેલા—તેથી ભ્રમણ પામી, સવિશેષ દીપિત થયેલા સૂર્ય જેવું પ્રચંડ તપી રહ્યુંછે—તેજ મારી રહ્યુંછે—એવું આ (અગ્નયસ્ત્રનું તેજ) તે નીલ લોહિત—મહાદેવનું ત્રીજું લોચન ઉઘડી ગયું કે શું? મહાદેવ સંહારકર્તા દેવ છે, તેમનું ત્રીજું લોચન ઉઘડી ને તેના અગ્નિમાં સર્વનો સંહાર થશે એમ કથા છે, એ તૃતીય લોચન રોજ બંધ રેહે છે તે શું આજ ઉઘડી ગયું!

૮૯. ૭. અગ્નિથી દાઝીને ચામર અને કેતુ-ધજા—શબલ—કાળા પીળા જુદા જુદા રંગવાળાં—થઇ ગયાં તેથી.

૮૯. ૧૦ ધજાઓના છેડા જાણે કુંકુમ—કંકુ—થી છાંટયા હોય એવા અગ્નિની જ્વાલાઓને લીધે જણાવા લાગ્યા.

૮૯. ૨૪. ચપલા—વિજળી.

૮૯. ૨૭. વારૂણાસ્ત્ર—વરૂણ—પાણીનાં દેવ—તેમનું—જલ લાવનારૂં—અસ્ત્ર.

૯૦. ૬—૧૦. આખા જગતનો નાશ શી રીતે થશે એ વિષે જુદા જુદા મત છે. મહાદેવ, કાલકંઠનું—સંહાર કરનાર—દેવનું—રૂપ ધરીને સર્વને ગળી જશે એમ મત છે, અને બીજું એવું મત છે કે પૂર્વે નારાયણે આ જગતને સર્જ્યું છે, પોતે ઇચ્છા કરીને જલમાં સૂતા અને તેમની નાભીમાંથી કમલ થયું, તેમાંથી બ્રહ્મા થયા ને તેમણે જગત્ સર્જ્યું; તેજ નારાયણ પાછા સર્વને પોતાનામાં વિરાટ્રૂપ ધરી ગળી જશે અને યોગનિદ્રામાં પડી જશે એટલે સર્વનો અંત આવશે. આ બે વિચારને અનુસરીને અત્રે લખેલું છે.

૯૦. ૧૪—૧૫. વિવર્તની વ્યાખ્યા વગેરે જુઓ ટીકા. પા. ૨૫ મે લી. ૨૫ મી ઉપરની. બ્રહ્મને વિષે જેમ વિવર્તરૂપે આ જગત્ વગેરે વ્યવહાર અજ્ઞાનને લીધે ભાસે છે, ને તત્વજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે, એકજ અદ્વિતીય, અખંડાનંદ પરમાત્માજ જણાય છે અર્થાત્ વિવર્તરૂપી ભ્રમનો બ્રહ્મમાં લય-નાશ—થાય છે, જ્ઞાનથી જ્યમ વિવર્તનો નાશ થાય છે તેમ વાયુથી મેઘનો નાશ થયો; વિવર્તનો લય તો બ્રહ્મમાં થઈ જાય છે, પણ આ મેઘનો તો લય કયાં થયો તે પણ જણાતું નથી. એટલો પ્રબલ વાયુ આવ્યો કે મેઘને કયાં જોતા જોતામાં લેઇ ગયો તે સમજાયું પણ નહિ.

૯૧. ૫—૮. દિનકર કુલ વ.—દિનકર—સૂર્ય—કુલના ચંદ્રરૂપી-સૂર્યકુલના સર્વને ચંદ્રનીપેઠે આનંદ આપી શીતલ કરનાર હે ચંદ્રકેતુ ! અહિં શાબ્દ વિરોધ છે, દિનકરકુલ—સૂર્યના કુલનો ચંદ્ર સૂર્યને તેજિત કરનાર એ વિરોધ, તેનો ઉપર પ્રમાણે પરિહાર. હિમશકલસમાં-બરફના કડકા જેવાં.

૯૧. ૧૧. મહાવીરપ્રધાન—મહાવીરરસ એજ છે પ્રધાન મુખ્ય, જેનામાં એવો; બહુ વીર્યવાન્.

૯૧. ૧૭—૨૦ અસ્ત્રવેદ—અસ્ત્ર—બાણ વગેરે—નો વેદ—ધનુવેદ. સમુદય—સમૂહ. અથવા સર્વ જગતના પુણ્યનો મૂર્તિધારી રાશિ—ઢગલો—છે.

૯૧. ૨૫. પરમ ધર્મ—મુખ્ય, મોટો ધર્મ, મોક્ષસાધન. રામને પરમધર્મની મૂર્તિ કેહેવાનું કારણ એટલું કે જેમ ધર્મથી કરીને મન શુદ્ધ થાયછે તેમ એમને દીઠાથી ૪ થા શ્લોકમાં કેહે છે તેવી અસર થઇ ગઇ.

૯૨. ૨–૫. મારો સર્વ વિરોધ–યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા—તે પણ વામી ગયો, અને તેને બદલે એથી કેવળ ઉલટો વિચાર, નિવૃત્તિ ધનરસ—કેવલ શાન્ત થઇ રેહેવાનો ધાડરસ, મારાઉપર જામી ગયો. મારૂં ઔદ્ધત્ય—ઉછાંછળાપણું તે ક્યાંએ જતું રહ્યું ને ઉલટો મારામાં વિનય પેદા થઇ જેની સાથે હું યુદ્ધ કરવા જતો હતો તેને નમસ્કાર કરવાનું મન થાય છે. અરે! આટલું આટલું થાય છે એમજ નહિ, પણ આમને દેખીને હું કેવળ પરવશ થઇ ગયો છું, મારૂં ભાન ભુલીને એમની મરજી પ્રમાણે જાણે વર્તતો હોઉં, એવો થઇ ગયો છું. અથવા એ બધાનું કારણ સમજાયું, તીર્થસ્વરૂપ—ગંગા ગોદાવરી—જેવાં મહાતીર્થ જેવા પ્રતાપી જનની સમક્ષ મનની વૃત્તિ જુદીજ થાય છે—શુદ્ધ, પવિત્ર નિર્મલ થાય છે. રામ પોતાના પિતા છે એમ ન જાણતાં પણ લવની પાસે કેવો સ્વાભાવિક વિચાર દર્શાવરાવ્યો છે!

૯૨. ૧૦—૧૩. જુઓ માલતીમાધવ અંક ૧. શ્લોક ૨૫. પાને. ૧૭ મે.

૯૩. ૨—૫. કઠોર—પરિપૂર્ણ થઈ ખીલેલું કમલ હોય ને તેનાં અંદરનાં પત્ર—પાંદડી જેમ ચીકણી, પીન—સ્થૂલ—અને કોમલ, સુંવાળી, હોય તેના જેવાં તારાં અંગ મારા અંગને અડતાં, મારા શરીરમાં, ચંદન લગાડવાથી થતો શીતલ આનંદ અથવા ચંદ્રના કિરણથી થતો આનંદ વ્યાપી રેહે છે.

૯૩. ૧૮—૧૯. જ્યારે દિનકર–સૂર્ય—અતિશય ઉગ્ર કિરણથી ધીકી રહે છે ત્યારે અગ્નિગ્રાવ નામના મણિ જાણે સૂર્યના તેજથી પરાજય પામ્યા હોય એમ—પોતાનું તેજ નીચું પડવાથી હારી ગયા હોય એમ–શામાટે બળવા માંડે છે? એ ખરૂં જોતાં હારી જઇને કે ઇર્ષ્યાથી બળતા નથી પણ બળે છે એટલાજ માટે કે, જે જાતે તેજસ્વી—તેજવાળો, પરાક્રમી—છે તે પારકાનું ઉગ્ર તેજ જીરવી, સાંખી શકતો નથી એવો તેનો જાતિસ્વભાવ છે. અગ્નિગ્રાવ અથવા સૂર્યકાન્ત એ નામના મણિની એવી પ્રકૃતિ છે કે તેના ઉપર સૂર્યનું તેજ પડતાં તેનામાંથી અગ્નિ ઝરવા માંડે છે. આ પ્રમાણે કહીને રામે લવનામાંથી ઇર્ષ્યાદિક દોષનું નિવારણ કર્યું અને એના વીર્યની મહત્તા જણાવી.

૯૪. ૯. મન્ત્રોપનિષદ્=(ઉપનિષદ્=વેદાન્ત, જેમાં પરમાત્માનું તત્વસ્વરૂપ બતાવ્યું છે એવું ગુહ્યશાસ્ત્ર.) આ જૃમ્ભકાસ્ત્રોને મુકવાના અને પાછાં લેવાના મન્ત્રોનું ગુહ્યશાસ્ત્ર.

૯૪. ૧૫. સ્વતઃ=એમને એમ, વગર ઉપદેશે, જન્મથીજ.

૯૪. ૨૫—૨૬. જો મારા ભાઇને કોઈ રાજાના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ થવા માંડયું હોય તો, હું હવે એની સહાયે જઇશ તેથી, આ ભુવનથી—જગતથી—અધિરાજ—મહારાજાધિરાજ—એવો શબ્દ અસ્ત પમાડી દેઇશ, એ શબ્દનુંજ નિર્મૂલ કરીશ—અર્થાત્ સર્વ પરાક્રમી મહાધિરાજ કેહેવાતા રાજા પણ જો એની સામા થયા હશે તો તેને પુરા કરી નમાવી દેઈશ, અને શૂરામાં શૂરા ક્ષત્રિઓના શસ્ત્રનો અગ્નિ પણ આજ શમાવી દેઇશ. દીર્ઘાયુ ભ્રાત એમ કહીને પ્રથમથીજ આશિર્વાદ આપે છે.

૯૫. ૭. ઇન્દ્રમણિ=એક જાતનો જરા કાળો મણિ થાય છે.

૯૫. ૧૯—૨૦. જેણે સૂર્યના પુત્ર મનુના વખતથી માંડીને સુરપતિ—ઇન્દ્ર જેવા મોટા દેવતાઓના ભૂપતિને પણ અભયદક્ષિણાની રજ આપેલી છે એવા પ્રતાપી સૂર્યકુલના ભૂપ વ૦.

૯૫. ૨૭. શસ્ત્રશિખાઅંબાર—શસ્ત્રમાંથી નીકળતા તેજની શિખા—જ્યોતિ—નો અંબાર, ઝગઝગાટ.

૯૬. ૪. પૌરુષ—પુરુષનું તે પૌરૂષ, પુરુષનામાં ધૈર્ય, શૂર, પરાક્રમ વગેરે ગુણ પ્રાધાન્ય છે માટે પૌરુષ એટલે પુરુષપણું, મરદાઇ.

૯૬. ૬—૯. એની આંખ એવી નિસ્પૃહ અને વીર્યવાન્ છે કે તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે જે એ ત્રણે—સ્વર્ગ, મૃત્યું, પાતાલ,—લોકનું સત્વ—પરાક્રમ તેને તૃણ, તંખલા, જેવું ગણે છે. એની નજરમાં ત્રિભુવનમાં પણ કોઇનો હિસાબ નથી. એની ધીર અને ઉદ્ધત ચાલથી કરીને જાણે ધરતી હવણાં નમી જશે એવું એના ચાલવામાં પણ બળ અને ગર્વિષ્ટપણું છે. કુમાર અવસ્થામાં એ બહુ ચંચળ પ્રકૃતિનો હોવો જોઇએ પણ તેને બદલે મોટા પર્વત જેટલો ગંભીર છે,. એવો આ કુશ આવે છે, કે ગર્વ—પોતેજ અથવા વીર રસજ આવે છે ?

૯૬. ૧૭—૧૮. બ્રહ્મકોશ વ—વેદને હરણ કરી જનાર રાક્ષસો બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરતા કોશ—ભંડાર—નું રક્ષણ એ

૯૨. ૨–૫. મારો સર્વ વિરોધ–યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા—તે પણ વામી ગયો, અને તેને બદલે એથી કેવળ ઉલટો વિચાર, નિવૃત્તિ ધતરસ—કેવલ શાન્ત થઇ રેહેવાનો ધાડરસ, મારાઉપર જામી ગયો. મારૂં ઔદ્ધત્ય—ઉછાંછળાપણું તે ક્યાંએ જતું રહ્યું ને ઉલટો મારામાં વિનય પેદા થઇ જેની સાથે હું યુદ્ધ કરવા જતો હતો તેને નમસ્કાર કરવાનું મન થાય છે. અરે ! આટલું આટલું થાય છે એમજ નહિ, પણ આમને દેખીને હું કેવળ પરવશ થઇ ગયો છું, મારૂં ભાન ભુલીને એમની મરજી પ્રમાણે જાણે વર્તતો હોઉં, એવો થઇ ગયો છું. અથવા એ બધાનું કારણ સમજાયું, તીર્થસ્વરૂપ—ગંગા ગોદાવરી—જેવાં મહાતીર્થ જેવા પ્રતાપી જનની સમક્ષ મનની વૃત્તિ જુદીજ થાય છે—શુદ્ધ, પવિત્ર નિર્મલ થાય છે. રામ પોતાના પિતા છે એમ ન જાણતાં પણ લવની પાસે કેવો સ્વાભાવિક વિચાર દર્શાવરાવ્યો છે !

૯૨. ૧૦—૧૩. જુઓ માલતીમાધવ અંક ૧. શ્લોક ૨૫. પાને. ૧૭ મે.

૯૩. ૨—૫. કઠોર—પરિપૂર્ણ થઈ ખીલેલું કમલ હોય ને તેનાં અંદરનાં પત્ર—પાંદડી જેમ ચીકણી, પીન—સ્થૂલ—અને કોમલ, સુંવાળી, હોય તેના જેવાં તારાં અંગ મારા અંગને અડતાં, મારા શરીરમાં, ચંદન લગાડવાથી થતો શીતલ આનંદ અથવા ચંદ્રના કિરણથી થતો આનંદ વ્યાપી રેહે છે.

૯૩. ૧૮—૧૯. જ્યારે દિનકર–સૂર્ય—અતિશય ઉગ્ર કિરણથી ધીકી રહે છે ત્યારે અગ્નિગ્રાવ નામના મણિ જાણે સૂર્યના તેજથી પરાજય પામ્યા હોય એમ—પોતાનું તેજ નીચું પડવાથી હારી ગયા હોય એમ—શામાટે બળવા માંડે છે ? એ ખરૂં જોતાં હારી જઇને કે ઇર્ષ્યાથી બળતા નથી પણ બળે છે એટલાજ માટે કે, જે જાતે તેજસ્વી—તેજવાળો, પરાક્રમી—છે તે પારકાનું ઉગ્ર તેજ જીરવી, સાંખી શકતો નથી એવો તેનો જાતિસ્વભાવ છે. અગ્નિગ્રાવ અથવા સૂર્યકાન્ત એ નામના મણિની એવી પ્રકૃતિ છે કે તેના ઉપર સૂર્યનું તેજ પડતાં તેનામાંથી અગ્નિ ઝરવા માંડે છે. આ પ્રમાણે કહીને રામે લવનામાંથી ઇર્ષ્યાદિક દોષનું નિવારણ કર્યું અને એના વીર્યની મહત્તા જણાવી,

૧૦૦. ૯. બાલચરિત—રામના બાલચરિતનો કાણ્ડ; બાલકાણ્ડ.

૧૦૧. ૮. હે પાપી પ્રાણ ! એમ મારૂં સર્વે ગયું ત્યારે તને જતાં શી વારછે?

૧૦૧. ૧૧ તેજ કાલ—નીચેના ૩૫ મા શ્લોકમાં વર્ણવે છે તે કાલ "પ્રકૃતિથી હતાં વ્હાલાં" એ વગેરે કહીને હું અને સીતા નવીજ પ્રીતિના ઉંડા વિલાસ આનંદમાં હતાં તે કાળનું હાલ મને સ્મરણ કરાવીને દુઃખી કર્યો.

૧૦૧. ૧૩. ૧૬. તદા—કુશે જે શ્લોક કહ્યો તેમાં વર્ણવેલી અવસ્થાને સમયે. ત્યારે, યુવા—સીતાની મુગ્ધત્વ જઇને આવતી તાજી ઉન્મત્ત યુવાવસ્થા—અને અમારામાં પરસ્પર થતા પ્રેમનું ગભીરત્વ, પ્રેમનો અભિપ્રાય, તે બન્ને ભેગાં થવાથી મદન—રતિજનક—કામ ઘણો ગંભીર વ્યાપીરહી ઉછળી રહ્યો હતો, અને એના ચિત્તમાં ઊંડો વસતો છતો પણ શરીરે તો મુગ્ધજ દેખાતો હતો; યુવાવસ્થામાં છતાં પણ એનું મન પ્રેમમાં પ્રૌઢા જેવું હતું ને એનાં પ્રેમજનક બાહ્યાકારાદિક મુગ્ધાના જેવાં આકર્ષક, આલ્હાદક હતાં. આ અમારા પ્રેમ રતિવિલાસના કાલનું સ્મરણ કરાવ્યું !

૧૦૧. ૨૬—૨૭. બકુલ=બોરસળીનું વૃક્ષ. જુઓ અંક ૩ જો શ્લોક ૧૮ મો.

૧૦૨. ૩. અલક=માથાના કેશની લટોના ગુચ્છા જે લમણા આગળ ને કપાલ આગળ જરાજરા આવી રહ્યા હોય તે.

૧૦૨. ૮—૧૧. પ્રિયજનની મૂર્તિ—છબી—બહુવાર મનમાં તેનીજ ધારણા કર્યા કરેલી તેથી સર્વદા નજર આગળ તરી રહે છે, તે પ્રવાસમાં પણ—એ પ્રિયજન પાસે ન હોય ત્યાં પણ—સર્વ શોક—દુઃખ, વિયોગનું—તેને હરે છે; એટલી ઘડી વિયોગદુઃખમાં પણ સુખ થાય છે. પણ એ મૂર્તિનો વિચાર મનમાં શમી જતાં વારજ આખું જગત્ વેરાન—વગડા જેવું નજરે થઇ રહે છે, ને હૃદય જાણે કુકૂલાગ્નિ—છોડીયાં, ડાંગર વગેરેનાં સળગાવીને પાડેલો દેવતા જે જલદી બાળે નહિ પણ હમેશાં શેકયાં જાય,—તેમાં પડયું હોય ને રંધાયાં જતું હોય એમ દુઃખ પામવા માંડે છે.

૧૦૨. ૨૪—૨૭. સ્પૃહણીય—ઇચ્છવા યોગ્ય, થાય તો સારૂં એમ ચહાવા લાયક. બાલવિવાહ વ.—હું અને સીતા એ બે બાલકના વિવાહના ઉત્સવ વેળે મેં તાત—દશરથ અને જનકની મોટી મૈત્રી દીઠેલી છે. શું રામથી ના બને—રામથી શું શું નથી બનતું? બધું બને છે.

૯૭. ૭. રામાયણકવિ—વાલ્મીકિએ—વાણીદેવી—સરસ્વતી–ને ઉચિત, યોગ્ય —રામના ચરિત્રનું વર્ણન કરવાનું—કાર્ય સોંપ્યું છે.

૯૭. ૧૧. જીમૂત—વાદળું.

૯૭. ૧૫–૧૮. જે જે ભાવ મારા અંતઃકરણમાં હોઇને મને રંજન કરી શકે તે તમામનો આ કુશ શું બનેલો છે? કે તેવું આનંદ પામવાપણું હાલ—સીતાના વિયોગથી—મારામાં નથી તોપણ, મને એ ભેટે છે ત્યારે એના અંગમાંથી મારા અંગમાં તે તે આનંદ આપતા અમૃત જેવા ભાવ દાખલ થઇને મારા હૃદયને પ્રમોદ, શીતલતા ઉપજી રહે છે. સીતા ન છતાં પણ તે હતી ત્યારે જે આનંદ થતો હતો તેવીજ શીતલતા હૃદયને વળે છે, માટે આ કુશ શું મારા અંગના આનંદભાવનોજ ભરેલો છે? મારોજ સીતાની મૂર્તિમય પુત્ર છે?

૯૭. ૨૩. અહો એ આશ્ચર્યવાચક છે. મારે ને આ છોકરાંને માત્ર વિનયનો—ચંદ્રકેતુના મિત્ર તરીકેનો સંબંધ થયો છે તથાપિ પણ, એ છોકરાં મારાપ્રતિ પિતા જેટલી ભક્તિ બતાવે છે ને ચાલતાં, ઉભા રેહેતાં, બેસતાં જે વિનયભાવ દર્શાવે છે તે ઉપરથી એમનું રાજત્વ—રાજપુત્રપણું—સાબીત થાય છે.

૯૭. ૨૬. સિદ્ધ વ.—સ્વભાવથીજ જન્મથીજ પ્રાપ્ત થયેલી રૂપની લક્ષ્મી —સૌભાગ્ય–ના વિલાસથી.

૯૮. ૨. અમલ—નિર્મલ—કમલ—ધોળાં કમલ જેમ મધુનાં—પુષ્પમાંથી ઝરતા રસનાં—બિન્દુનાથી દીપે છે તેમ.

૯૮. ૮—૯. સ્કન્ધ—ખભા. અનત—વગર નમેલા, અક્કડ.

૯૮. ૨૦. નવકમલ—નવા, તાજા ને ખીલી રહેલા કમલની લક્ષ્મી, શોભા પૂર્ણ, (શોભાવાળું).

૯૮. ૨૨—૨૫. મુક્તા—મોતી. ઓષ્ઠમુદ્રા—ઓષ્ઠની આકૃતિ, છાપ. આંખ રાતી અને કાળી જણાવી એ વીર પુરૂષનું લક્ષણ છે; લવ અને કુશ સર્વ રીતે સીતાને મળતા આવે છે. પણ આટલો ફેર રાખીને એમનું અતિશય પુરૂષત્વ બતાવ્યું છે.

૯૯. ૧૯—૨૦. અશ્રુરૂપી વર્ષાદથી કરીને, આખા જગતને મંગલકારી આપનું મુખ, અવશ્યાય—ઝાકળ—નાં બિન્દુથી છંટાયલા ધવલ કમલ જેવું રમ્ય દિસે છે.

તું નજ બોલો, એટલે, રામનો દોષ ન કાઢતાં દૈવને માથે ઢોળી પાડોછો. પણ તમે રામનો દોષ નહિ કાઢો તોયે મારે આટલું કેહેવુંજ જોઇએ, મારે તો એમનો આટલો દોષ કાઢવાનો છેજ.

૧૦૭. ૭—૮. બાલાપણમાં લગ્નવેળે ઝાલેલો સીતાનો હાથ તે પણ એમણે ગણ્યો નહિ, કે મને સીતાની માતાને ન ગણી. અથવા અગ્નિ જેની સમક્ષ એમનું લગ્ન થયેલું અને જેણે એને ફરીથી પવિત્ર ઠરાવેલી તેને, અથવા જનક—પોતાના પિતાના પ્રિય મિત્ર ને સીતાના બાપ જનક—ને પણ ન ગણ્યા, તેમ સીતા ગર્ભિણી હોવાથી દુઃખી છે તે પણ ન ગણકાર્યું, અથવા અતિશય પ્રેમ ધરીને સીતા એમની સાથે વન વન ભટકી તે પ્રેમને પણ એમણે ન ગણકાર્યો અને એને વનવાસ કાઢી, એ ખોટું કર્યું; રામે, મારા અને અગ્નિ જેવા દેવને ન ગણવાથી અધર્મ, જનક ને ન ગણકારવાથી ધૃષ્ટતા, સીત.ના દુઃખ ને ન ગણવાથી નિર્દયત્વ, અને સીતાનો પ્રેમ ન ગણવાથી શઠના એવા ઘણા અનર્થ કરેલા છે, તે એમને ઘટતા નહતા.

૧૦૭. ૧૨. પૃથ્વી કહે છે કે જોયા તારા આર્યપુત્ર, એમનામાં શું જોવાનું છે, જો એ સારા હત તો તને કાઢી મુકતજ નહિ. આ ઉપરથી રામ કેહે છે કે મને ફરીથી જુઓ, મને હવે જુઓ, હું નઠારો નથી તેની ખાત્રી હું જે દુઃખ ખમુંછું તે ઉપરથીજ થશે.

૧૦૮. ૨—૩. રામને દૈવયોગથી સીતાને વનવાસ મોકલવી પડી પણ પોતે તો એના વિયોગથી મનમાં પીડાય છે એમ તમારે કેહેવાનું છે તો ભલે તેમ હશે, પણ તે મને ખરૂં લાગતું નથી કેમકે પીડાતા હો તો સાધારણ લોકોના જેવું ધીરજ ધરીને પ્રજાની મરજી પ્રમાણેજ વર્તી રહી જીવ્યાં જાય નહિ, પ્રેમનું સ્વરૂપ એવું હોય નહિ, માટે હું તો તમે "તૈયાર દેવા ફલ હોય દૈવ" વગેરે કહ્યું તે માનું નહિ

૧૦૮. ૪. અર્થાત્ પૃથ્વીને સીતા ઉપર વિશેષ દયા—છેક પક્ષપાત થ જાય—એવી દયા આવેજ, પોતાની પુત્રીનું દુઃખ બહુ માની મારા દુઃખને એ ઓછું ગણેજ એમાં નવાઇ નથી.

૧૦૮. ૧૪. જગન્મંગલ વ૦—આખા જગતના મંગલરૂપ આત્માને.

૧૦૮. ૧૭. એટલા માટે કે જેમના કેહેવાથી સીતાને વનવાસ આપેલો તે ખાત્રી થાય, મને પોતાને તો ખાત્રી છેજ.

૧૦૯. ૫—૬. આ શ્લોક ને નીચેનો ૨ જો શ્લોક એ બન્ને મૂલમાં રામ પા

સીતાને વનવાસ કાઢવાનું બન્યું, તો નફ્ટ થઇને જનકમાં સામું જોવાનું નહિ કેમ બને? બનશે.

૧૦૩. ૮. તદનુ—જનકના ઉઠયા પછીથી—માતા—કૌશલ્યા અરુન્ધતી શોકે બળીને મૂર્છા પામે છે.

अंक ૭ मो.

૧૦૪. ૪. ગ્રામ્ય—ગામડાના રેહેનાર, વગર સુધરેલા.

૧૦૪. ૧૫—૧૬. કષ્ટ એ શબ્દ શોક દેખાડવા મુક્યો છે. અરે મહાકષ્ટ! કે રામ રાજ્યાશ્રમમાં—ગૃહસ્થાશ્રમમાં—રેહેતાં છતાં પણ મુનિવ્રતી—ઉદાસીન વૃત્તિવાળા, વાનપ્રસ્થ વ્રતીના જેવા મનના, સીતાના શોકને લીધે થઈ ગયા છે. એમનું ચિત્ત સંસાર ઉપરથી ઉઠી ગયું છે, નાટક ચેટક કાંઇ જોવાની સ્પૃહા રાખતા નથી, તેમાં સુખ માનતા નથી, તો પણ વાલ્મીકિનું માન રાખવા માટે પધારે છે.

૧૦૪. ૧૮. રંગપ્રેક્ષકો—નાટક જ્યાં થાય તે ભૂમિનું નામ રંગભૂમિ, રંગ—નાટકના—પ્રેક્ષક—જોનાર.

૧૦૪. ૨. ઝીણા અક્ષરે હવે પછી જેટલું છાપેલું આવે તે અંતર્નાટકનો ભાગ છે એમ સમજવું. તે નાટકનાં પાત્ર સીતા, ભાગીરથી ને પૃથ્વી છે.

૧૦૫. ૮. વાલ્મીકિના નાટકમાંથી સુત્રધાર કેહે છે કે "તેના તરફ માનની નજરથી" વગેરે. તે વિષે રામ કેહે છે કે એવું વાલ્મીકિ વિષે કેહેવાની જરૂર નથી, કેમકે એમની શુદ્ધ વાણી અન્યથા—સત્ય કરતાં બીજી, જુઠી—હોયજ નહિ.

૧૦૫. ૧૭. વિશ્વંભરાત્મજા દેવી—વિશ્વંભરા—પૃથ્વી—ની આત્મજા—પુત્રી—સીતા દેવી.

૧૦૬. ૧૭. આ વેળે—રામે તજી છે તેવિ કલંકિત દશામાં ને વળી પુત્ર પ્રસવ સમયે.

૧૦૬. ૨૪. ચેતન—ચેતના, બુદ્ધિ.

૧૦૭. ૩. જુઓ માલતી માધવ. પાનું. ૧૪૧ અંક. ૧૦ શ્લોક ૧૩,

૧૦૭. ૪. ભાગીરથીના જેવુંજ બોલ્યાં, એમાં એમ મતલબ છે કે ભગીરથના કુલનાં દેવી—રામના કુલનાં દેવી—તમે ભાગીરથી તે રામનું ઘસા-

શુદ્ધિપત્ર.

(ગ્રંથ વાંચતા પૂર્વે નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે.)

પૃષ્ઠ.		પંક્તિ.		અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪	(પ્રસ્તાવના)	૧૮	...	આરથા.	આસ્થા.
૫	(„)	... ૩૧	...	શંકુતલાની.	શકુંતલાની.
૬	(„)	... ૨૨	...	ત્રિગિષ્યતે.	વિગિષ્યત્તે.
૮	...	... ૨૧	...	ભગીરથી.	ભાગીરથી.

૧	...	... ૫	...	પર	વર.
૨	...	... ૧૬	...	ઋષ્યશઙ	ઋષ્યશૃઙ્ગ
૭	...	... ૯	...	ર્ક્યૂ	ર્ક્યું
૧૦	...	... ૨૩	...	શ્રમિત	શ્રમિત
૧૭	...	... ૨	...	પ્રતીહારા	પ્રતીહારી
૨૧	...	... ૨૫	...	ઉઠીને	ઉઠીને
૨૪	...	... ૪	...	આર્યીએ	આર્યાએ
„	...	... ૨૫	...	થપ	૨૫
૨૫	...	... ૧૬	...	ક્રૌચ	ક્રૌંચ
૨૬	...	... ૮	...	અશ્ર	અશ્રુ
૨૭	...	... ૩	...	સેહું	એહું
૩૦	...	... ૧૪	...	ડુહો	ડુહો
૩૮	...	... ૯	...	ગુંધ્યા	ગુંથ્યા
૪૦	...	... ૧૩	...	અક્ષ્વાકુ	ઐક્ષ્વાકુ
૪૮	...	... ૩	...	કુવલય	કુવલય
૫૪	...	... ૨૨	...	રહ્યોકે	રહ્યો છે.
૫૫	...	... ૨૫	...	લાજથી	લાજથી
૬૩	...	... ૮	...	કાશલ્યા	કૌશલ્યા
૬૮	...	... ૯	...	અશ્ર	અશ્રુ
૭૦	...	... ૨	...	પ્રફલ્લ	પ્રફુલ્લ
૭૨	...	... ૨૭	...	ક્રોધાગ્નિ	ક્રોધાગ્નિ
૭૬	...	... ૨૬	...	કાશિક	કૌશિક
૭૭	...	... ૪	...	સગ્રાગનાં	સંગ્રામનાં
૭૮	...	... ૧૧	...	સિંહાશિશુ	સિંહશિશુ
„	...	... ૧૯	...	રવા	કરવા
૭૯	...	... ૯	...	ચદ્રકેતુ	ચંદ્રકેતુ
૮૧	...	... ૨૬	...	કમાર	કુમાર
૮૪	...	... ૭	...	વિધ્નુ	વિષ્ણુ
૮૫	...	... ૧૦	...	કીર્તિ	કીર્તિ
„	...	... ૧૩	...	૩૧	૩૨

બોલાવેલા છે પણ તેમ ઉચિત ન લાગવાથી બીજા ગ્રંથ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે.

૧૦૫ ૯. તે થકી— ઉર્મિ (મોજાં) થકી.

૧૦૯. ૧૨. ક્ષત્રિયોચિત સંસ્કાર—ક્ષત્રિયના છોકરાને કરવા જોઇએ તેવા સંસ્કાર, અન્નપ્રાશન, ચુડાકરણ, ઉપનયન વગેરે.

૧૦૯. ૧૪.—૧૫. વૃદ્ધિકરી—વૃદ્ધિ કરનારી, વંશ ચલાવનારી, પુત્રની માતા. એવા મંગલકાર્ય કરનારી એને એવા મોટા કુલની છતાં પણ એને સંસ્કર્તા (સંસ્કાર આપનાર) જડતો નથી એમ સીતા એકલવાઇ પડી ગઈ છે!

૧૧૦. ૧૨. લોકાન્તર—બીજા લોક, પાતાલ.

૧૧૦. ૨૪. આર્યા સીતા દેવી ઉપર (પાણીની ઉપર) આવે છે.

૧૧૦. ૨૭. ધર્મશીલ—ધર્મ એજ છે શીલ જેનું તે, પતિવ્રતા, શુદ્ધ, પવિત્ર વ્રતવાળી. એમ કહીને સીતાનું અબાધ સત્યવ્રત સૂચવે છે.

૧૧૧. ૨૭. પ્રસ્તુત પ્રભાવપૂર્વક—એનો પ્રભાવ—પવિત્રતા વગેરે—વર્ણવીને, બતાવીને.

૧૧૧. ૨૭. વૈશ્વાનર—અગ્નિ.

૧૧૩. ૧૧. મધુરેશ્વર—લવણ રાક્ષસની નગરી; તેને સંહારીને લેઇ લેઇ પોતે મધુરા નામથી વસાવેલી તે મધુરેશ્વર—શત્રુઘ્ન (જુઓને પાને ૨૧ મે, લીટી ૧૪–૧૭.)

૧૧૩. ૨૦ મંગલ્યા —મંગલ કરનારી,

૧૧૩. ૨૨. શબ્દરૂપી બ્રહ્મને જાણનાર પૂર્વ કવિ—વાલ્મીકિની બુદ્ધિ—રસ, અલંકાર—થી ભરપુર ભારતી—સરસ્વતીને ભાળો વ૦ વાલ્મીકિની વાણી રામાયણ તેની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં કવિ ખરેખરી તો પોતાના આ નાટકનીજ સ્તુતિ કરે છે.

શુદ્ધિપત્ર.

(ગ્રંથ વાંચતા પૂર્વે નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે.)

પૃષ્ઠ.		પંક્તિ.		અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪ (પ્રસ્તાવના)		૧૮	...	આરથા.	આસ્થા.
૫	(,,)	... ૩૧	...	શંકુતલાની.	શકુંતલાની.
૬	(,,)	... ૨૨	...	विशिष्यते.	विशिष्यते.
૮	...	... ૨૧	...	ભગીરથી.	ભાગીરથી.
૧	...	... ૫	...	૫૨	૧૨.
૨	...	... ૧૬	...	ऋष्यशङ	ऋष्यशृङ्ग
૭	...	... ૯	...	કર્યૂ	કર્યૂં
૧૦	...	... ૨૩	...	શ્રમિત	શ્રમિત
૧૭	...	... ૨	...	પ્રતીહારા	પ્રતીહારી
૨૧	...	... ૨૫	...	ઉઠીને	ઉઠીને
૨૪	...	... ૪	...	આર્યાએ	આર્યાએ
,,	...	... ૨૫	...	થ૫	૨૫
૨૫	...	... ૧૬	...	ક્રૌચ	ક્રૌંચ
૨૬	...	... ૮	...	અશ્ર	અશ્રુ
૨૭	...	... ૩	...	લેહું	બેહું
૩૦	...	... ૧૪	...	दुहो	दुहो
૩૮	...	... ૯	...	ગુંધ્યા	ગુંથ્યા
૪૦	...	... ૧૩	...	અક્ષ્વાકુ	ઐક્ષ્વાકુ
૪૮	...	... ૩	...	ફુવલય	કુવલય
૫૪	...	... ૨૨	...	રહ્યોહે	રહ્યોછે.
૫૫	...	... ૨૫	...	લાજયી	લાજથી
૬૩	...	... ૮	...	કાશલ્યા	કૌશલ્યા
૬૮	...	... ૯	...	અશ્ર	અશ્રુ
૭૦	...	... ૨	...	પ્રકલ્લ	પ્રફુલ્લ
૭૨	...	... ૨૭	...	ક્રોધાશિ	ક્રોધાગ્નિ
૭૬	...	... ૨૬	...	કાશિક	કૌશિક
૭૭	...	... ૪	...	સગ્રાગનાં	સંગ્રામનાં
૭૮	...	... ૧૧	...	સિંહાશિશુ	સિંહશિશુ
,,	...	... ૧૯	...	રવા	કરવા
૭૯	...	... ૯	...	ચદ્રકેકુ	ચંદ્રકેતુ
૮૧	...	... ૨૬	...	कमार	कुमार
૮૪	...	... ૭	...	વિધ્ણુ	વિષ્ણુ
૮૫	...	... ૧૦	...	कीर्ति	कीर्ति
,,	...	... ૧૩	...	३१	३२

૮૬	૯	દ્વિજે	ધિજે
૮૮	૫	રહ્યો	રહ્યા
૯૦	૬	અધાર	અંધાર
૯૨	૨૪	.—	રા.—
૯૯	૯	બધા	બધી
૧૦૦	૨૮	પ્રતિયોગ	પ્રીતિયોગ.
૧૦૨	૧૪	કાશલ્યા	કૌશલ્યાં
૧૦૬	૨૬	સવેને	સવે ને
,,	૨૭	ઉંઠો	ઉઠો
૧૦૭	૨૩	ભગીરથી	ભાગીરથી
૧૦૯	૯	લાગાર	લગાર
૧૧૬	૧૫	સરખાત્રીને	સરખાવીને
૧૨૦	૨૨	ગોતમસુત્રનું	ગોતમસુતનું
૧૩૧	૧૯	નું	તું
૧૩૨	૨૪	ત્રણ	વ્રણ
૧૩૩	૯	ધ્રુવટ	ધ્રુવડ
૧૩૫	૩૧	અન્યોસન્ય	અન્યોન્ય
૧૩૬	૨૮	અંત્યંત	અત્યંત
૧૩૭	૧૭	અર્ધાગના	અર્ધાંગના
,,	૨૯	કર્યથી	કર્યાથી
૧૪૧	૩	મુત્ર્યાક્ષી	મુગ્ધાક્ષી
૧૪૩	૨૧	उय्यते	उच्यते
,,	૨૯	,,	,,
૧૪૬	૪	સર્વે	પૂર્વે
૧૪૭	૭	સંબંપી	સંબંધી
,,	૨૧	અવિચ્છન્ન	અવિચ્છિન્ન
૧૪૮	૨૧	બાંધ્યાં	બાંધ્યા
૧૫૦	૧૩	જ્યાંરે ત્યાંરે	જ્યારે ત્યારે
૧૫૧	૨	ક્રટિશિશ	કરિશિશ
,,	૭	અવે	અને
૧૫૨	૨	વાદેળા	વાદળા
૧૫૭	૨૭	ધનુવેદ	ધનુર્વેદ
૧૫૯	૨૨	મૃત્યું	મૃત્યુ
૧૬૧	૧૧	ઊડો	ઊંડો
૧૬૩	૧૨	સીતાંના	સીતાના
,,	૧૩	શઠના	શઠતા

આ ગ્રંથ કર્તા કૃત અન્ય ગ્રંથો.

અંગરેજી.

૧—રાજયોગ—(ત્રીજી આવૃત્તિ)—મિસિસ એનિબેસંટની પ્રસ્તાવના સહિત—(છપાય છે.)—રૂ. ૨-૦-૦.

૨—મોનિઝમઑરઅદ્વૈતિઝમ—આધુનિક સાયન્સના પ્રકાશદ્વારા અદ્વૈત ફીલસુફીમાં પ્રવેશ—રૂ. ૨-૦-૦.

૩—તર્કકૌમુદી—(નથી.)

૪—ઇમિટેશનઑફશંકર—કેવલાદ્વૈત સંબધી, ૭૦૦ ઉતારા—રૂ. ૩-૦-૦.

૫—યોગસૂત્ર—(તત્વવિવેચક પ્રેસ-મુંબાઇ)—રૂ. ૧-૮-૦.

૬—માંડૂક્યોપનિષદ્— (,,) —રૂ. ૧-૮-૦,

૭—જીવન્મુક્તિવિવેક— (,,) —રૂ. ૧-૮-૦.

૮—સમાધિશતક—(નથી.)

૯—સ્ટ્રૈથાટસ—(થાય છે.)

૧૦—સ્યાદ્વાદમંજરી—(ગવર્નમેન્ટ સીરીઝ માટે—મુંબાઇ.) આ કાર્ય—ગુજરાત કોલેજના પ્રૉ–આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ એમ. એ. એલ. એલ. બીને સરકાર તરફથી પૂર્ણ થવા માટે સોંપવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતી.

૧—કાન્તા (નાટક) મેટ્રીકમાં ગૂજરાતીનો વિષય ફરજીયાત દાખલ થવાથી તથા કેટલાક હેડ માસ્તર સાહેબોની સ્કુલોમાં ચલાવવાની મરજી થવાથી—બીજી આવૃત્તિ-જલદી કાઢવામાં આવી છે—રૂ, ૦-૮-૦

૨—માલતી માધવ નાટક (ભાષાંતર)—બીજી આવૃત્તિ—રૂ. ૧-૮-૦

૩—ઉત્તરરામ ચરિત્ર નાટક (ભાષાંતર)—ત્રીજી આવૃત્તિ—રૂ. ૧-૮-૦.

૪—સિદ્ધાન્ત સાર—બીજી આવૃત્તિ રૂ. ૩-૦-૦.

૫—નારી પ્રતિષ્ઠા—બીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૮-૦.

૬—પ્રાણવિનિમય—(બીજી આવૃત્તિ)—રૂ. ૩-૦-૦.

૭—પંચશતી—(ઇમીટેશનઑફશંકર ગૂજરાતીમાં) મુમુક્ષુઓને નિત્ય પાઠ કરવા યોગ્ય—રૂ. ૨-૦-૦.

૮—આત્મનિમજ્જન—આમાં અભેદોર્મિ, પ્રેમજીવન તથા કેટલાંક વિશેષ કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. નિષ્પક્ષપાત વેદાન્તનું અભૂત

પૂર્વ પુસ્તક સર્વ પાસા મનનીય થયું છે—રૂ. ૧—૦—૦.

૯—ચારિત્ર—(આવૃત્તિ ત્રીજી)—આ પુસ્તક સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી ઈનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજુર થયું છે તથા હાઇસ્કુલોમાં મેટ્રીકમાં ગુજરાતી ફરજીયાત થયાથી ચાલવા લાગ્યું છે—રૂ. ૧—૦—૦

૧૦—બાલ વિલાસ—(આવૃત્તિ ચોથી)—સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી ઈનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજુર થયું છે—હાઇસ્કુલોમાં ચાલવા લાગ્યું છે—તથા ધર્મ હીન કેળવણીના વર્તમાન દિનોમાં બાળકોના તથા યુવકોના હાથમાં હોંશે હોંશે વંચાવા લાગ્યું છે—રૂ. ૧—૦—૦.

૧૧—ગુલાબસિંહ—(બીજી આવૃત્તિ) આ વાર્તા સર્વ પાસા રસ, જ્ઞાન તથા મનન પૂર્વક વંચાય છે. ૨—૦—૦.

૧૨—શ્રીવૃત્તિ પ્રભાકર—મહાત્મા નિશ્ચલ દાસજીના મૂલ હિંદુસ્થાનીનું ભાષાંતર રૂ. ૩—૦—૦.

૧૩—હનુમાન્નાટક—છેલ્લી પ્રસાદી (છપાય છે)—રૂ. ૨—૦—૦.

૧૪—પૂર્વ દર્શન. ૧૫—પ્રેમજીવન—૧૬—સંક્ષિપ્ત સુવાકય. ૧૭—પરમાર્ગ દર્શન. ૧૮—અભેદોર્મિ. ૧૯—ગુજરાતના બ્રાહ્મણો. ૨૦—શિક્ષાશતક, ૨૧—અવલોકન (નિબંધ). આ પુસ્તકો હાલમાં મળી શકતાં નથી.

૨૨—શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (બીજી આવૃત્તિ)—રૂ. ૪—૦—૦

૨૩—ચતુઃસૂત્રી—(થોડા સમયમાં બહાર પડશે) રૂ. ૧—૦—૦.

૨૪—ન્યાય (પરામર્શખંડ)—(ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીમાંથી મળશે) રૂ. ૦—૧૨—૦.

આ ઉપરાંત તેમનાં અન્ય પુસ્તકો—ચેતનશાસ્ત્ર, વિવાડ તાંડવ, દ્વાશ્રય, ભોજ પ્રબંધ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, સમાધિશતક, અનુભવ પ્રદીપિકા, બુદ્ધિસાગર, તર્કપરિભાષા, શ્રુતિસાર સમુદ્ધરણ, પાટણ ભંડારની ફેરિસ્ત, યોગબિન્દુ, વસ્તુપાલ ચરિત—વિગેરે વિગેરે-શ્રીમન્મહારાજા સયાજીરાવના કેળવણી ખાતામાં તપાસ કરતાં ત્યાંથી મળી રહેશે.